કુદરત માંની કુસુમ.

ભાગ ૩

ગ્રન્થોદય ગ્રન્થમાળા મણકો ૩ જો.

શ્રી નવલ

કુંદન અને કુસુમ.

ભાગ ૩ જો.

સુધારાનો સાર કે ફૅશનનો માર!

અથવા

આધુનિક આર્ય ઘરસંસારનું પ્રતિબિંબ.

દોહરો.

કહ્યાગરો છે દીકરો ગુણવંતી છે નાર,
જેના ઘરમાં તે વસે ધન્ય તેનો અવતાર.

લખનાર

ત્રિવેદી રણછોડલાલ મહાસુખરામ કવિ.

રાયપુર–અમદાવાદ.

પ્રકાશક

હરિભાઇ દલપતરામ પટેલ.

શાહપુર–અમદાવાદ.

મુલ્ય એક રૂપિયો.

આવૃત્તિ ૨ જી. પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૩. સને ૧૯૧૭.

અમદાવાદ શાહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં **હરિભાઈ દલપતરામે** પોતાના "**ગ્રન્થોદય**" પ્રેસમાં છાપી.

શાર્દુલવિક્રીડિત છંદ.

मानुष्यं वरवंश जन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता ।
सन्मित्रं सुसुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे ॥
विद्वत्त्वं सुजनत्व मिन्द्रियजयः सत्पात्र दानेरति ।
स्ते पुण्येन विनात्रयो दशगुणाः संसारिणां दुर्लभः ॥

श्रीप्रमाणसहस्री आचार प्रकरण.

મનુષ્યપણું, સારા વંશમાં જન્મ, વૈભવ, દીર્ઘ આયુષ્ય, આરોગ્યતા, સારો મિત્ર, સારો પુત્ર, સતી સ્ત્રી, નારાયણમાં ભક્તિ, વિદ્વત્તા, સુજનપણું, ઇંદ્રિયોનો જય અને સત્પાત્રમાં દાન કરવાની પ્રીતિ એ તેર ગુણો સંસારી ગૃહસ્થને ઘણાજ દુર્લભ્ય છે.

શ્રીપ્રમાણસહસ્રી—આચાર પ્રકરણ.

શ્રી સરસ્વતિ પ્રેમશૌર્ય મંદિર.

સ્નેહરશ્મિ.

યુગલ કાવ્ય.

દોહરા.

રસિક હૃદયનો જાણુ છે, આનંદ આઠે જામ;
ગુણવંતો ડાહ્યો સદા, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
મંદ હાસ્યનું મૂખડું, લોચન પ્રેમ અભિરામ;
વિમળવૃત્તિ ઉરની સદા, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
અંતર કેરી વેદના, ટાળી આપે હામ;
મિત્ર ધર્મને જાણતો, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
વાત વિસામો વિશ્વમાં, અંતરનો આરામ;
ત્રિભુવનમાં એક જ જડે, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
ગરવો ને ગમતી રૂડો, કરી બતાવે કામ;
રાજંતો પ્રેમી ઉરે, ત્રિભુવન છે સુખધામ.

દોહરો.

બ્હેન બન્ધુ ને પિતુ સુતા અંતર આણી પ્યાર,
વિકાર વિણ વાંચે સદા તે કવિતા સુખકાર.

કહ્યાગરો દીકરો

" किंजातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥

શોક અને સંતાપ કરનારા ઘણા પુત્રો થવાથી શું થવાનું છે? પણ જે કુલને ટેકો આપનાર એક પુત્ર થાય તે સારૂં છે, કારણ કે જેની ઉપર બધું કુળ વિશ્રામ પામે છે.

ઔશનસસ્મૃતિ.

" कुम्भःपरिमितमम्भःपिबत्यसौकुम्भसंभवोऽम्भोधिम् ।
अतिरिच्यते सुजन्माकश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ "

ઘડો તેના માપ પ્રમાણેજ જળ પીવે છે અને ઘડામાંથી થએલા અગસ્તઋષિ આખા સમુદ્રનું પાન કરી ગયા; તેથી કોઇ ઉત્તમ જન્મવાળો પુત્ર પોતાના ચરિત્રવડે પિતાથી પણ અધિક થાય છે.

શ્રીપ્રમાણ સહસ્રી.

विद्याविहीनाबहवोऽपिपुत्राकल्पायुषःसन्तुपितुःकिमेतैः ।
क्षयिष्णुनावापिकलावताचातस्यप्रमोदःशशिनेवसिन्धोः॥

વિદ્યા વિનાના ઘણા મૂર્ખ પુત્રો કલ્પ સુધીના આયુષ્યવાળા હોય પણ તેથી પિતાને શું થવાનું છે? પણ ચંદ્રથી સમુદ્રને જે ક્ષયવાન્ છતાં પણ જો કળાવાન્ પુત્ર હોય તો તેનાથી તેના પિતાને ઘણો હર્ષ થાય છે.

શુક્રનીતિ.

ગઝલ.

જગતમાં જન્મીને જેણે પૂજ્યાં માબાપ પ્રિતેથી;
પિતુભક્તિ ગણી મુક્તિ જીવન તે સુતનું ધન્ય છે!
નીકળતાં મુખથી વચનો ધર્યાં છે શિર પર નિત્યે:
કર્યાં છે કાર્ય કલ્યાણી જીવન તે સુતનું ધન્ય છે!
સુધાર્યું વૃદ્ધપણ વ્હાલે કરીને ચાકરી રૂડી;
સુવાર્યા શાન્તિમાં જેણે જીવન તે સુતનું ધન્ય છે!
જીવે આજ્ઞા સુખે પાળી, મુવે કીર્તિને અજવાળી;
લીધી આશિષ સ્વર્ગેથી જીવન તે સુતનું ધન્ય છે!

ગુણવંતી નાર

" भर्तादेवोगुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानिच ।
तस्मात्सर्वंपरित्यज्य पतिमेकंभजेत्सती ॥ "

સન્નારીને પતિજ દેવ, ગુરૂ, પોષણ કરનાર ધર્મ, તીર્થ તથા વ્રતરૂપ છે, માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ સેવા કરવી. પ્રસંગ રત્નાવળી.

" न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहायस्या यथापत्यौ सानारीधर्मभागिनी ॥ "

જે સન્નારીને જેવી સ્વામીમાં ઇચ્છા રહે છે તેવી કામ, ભોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખમાં પણ રહેતી નથી, તે સ્ત્રી સર્વદા ધર્મીષ્ઠા જાણવી. ચાણક્યનીતિ.

" पित्राभर्त्रासुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषांहिविरहेण स्त्रीगर्ह्यौ कुर्यादुभेकुले ॥ "

સન્નારીએ માતા, પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી વિમુખ રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહિ, કેમકે એમના વિયોગથી એકલી રહેવાને લીધે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા પતિના કુળને નિંદાવે છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્ર.

ગઝલ.

મધુરી મોહની મંતર જીવનનું જાગતું જંતર,
સલુણા શામનું અંતર સલુણી સ્વર્ગની દેવી !
જગતની સાહ્યબી સારી ભૂવનની ભાગિયણ ભારી,
નસીબની ચાવી છે પ્યારી સલુણી સ્વર્ગની દેવી !
ભિતરના ભાવનું દર્પણ તપેલા તનનું તર્પણ
વદનના વેણનું છે પણ, સલુણી સ્વર્ગની દેવી !
તૃષાને શાન્ત તે કરતી ક્ષુધાને પલકમાં હરતી,
શરીરમાં સ્નેહને ભરતી સલુણી સ્વર્ગની દેવી !

પ્રસ્તાવના.

નવલકથાના વાંચનની વધતી જતી અભિરૂચીના ઉદય-માર્ગમાં **કુંદન** અને **કુસુમ** નામક નવલકથાના બે ભાગની પ્રજા જનમંડળમાં સારી કદર થવાથી લેખક વધારે ઉત્સાહી અને સાહસિક થઇ પ્રસ્તુત નવલકથાનો ત્રીજો ભાગ કદરદાન આલમ સમક્ષ મૂકે છે. આર્યઘરસંસારની ઉન્નતિ અને અવનતિની ખુબીઓ અને ખામીઓનું પ્રતિબિંબ પહેલા અને બીજા ભાગમાં જેટલા વિસ્તારથી અને કંઈક કલ્પનાના પ્રદેશમાં વધારે આગળ વધીને બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું; તેનાથી હાલ આ ત્રીજા ભાગમાં ઉત્તરોત્તર અધિક વિસ્તારમાં અને વધારે કલ્પનાના પ્રદેશમાં આગળ વધીને બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

વસ્તુસંકલનાની સાંકળ બે ભાગમાં કંઈક વધારે વસ્તુ-ગ્રાહી રાખવામાં આવી હતી; પણ ચાલુ ભાગમાં તેને વધારે ખેંચી તંગ કરીને રસગ્રાહી અને ભાવગ્રાહી બનાવવામાં આવી છે; કારણ કે જેમ જેમ તેના પર પાત્રનો બોજો વધારે લાદવામાં આવે તેમ તેમ તેને વસ્તુ, રસ અને ભાવથી વધારે મજબૂત કરવી જોઇએ એ સૂત્રાનુસાર તેને સ્થિતિપ્રાયઃ કરવામાં આવી છે. વિદ્વાન વાંચક મિત્રમંડળ તરફથી આ નવલકથાના પહેલા ભાગ વિષે અધિક અને વાંધાભરી ચર્ચા ઉઠી હતી અને તે સારૂ ઉપાલમ્ભ પણ મળી ચૂકયો હતો કેઃ—"મી. કવિ તમે લીમીટની બહાર ઘણા જાઓ છો!" તેનો પ્રત્યુત્તર માત્ર એટલોજ પાઠ-વવામાં આવ્યો હતો કે "પ્રસ્તુત નવલકથાના તમામ ભાગ મુદ્રાંકીત થઇને બહાર પડે ત્યાં સુધી જમાનાનું સારી રીતે

અવલોકન કરવું અને ત્યારબાદ વસ્તુસંકલના વિષે વિવેકભર્યું વિવેચન કરવા કૃપા કરવી ! !"

આ ત્રીજા ભાગમાં કુંદન, ભાનુશંકર, કાન્તા અને શાન્તાના હૃદયપ્રદેશ ઘણાજ રસમય અને ભાવમય આલેખવામાં આવેલ છે. પુરૂષોત્તમરાયજી, અમીધર, મધુકર અને હીરાલાલનાં અંતરને આછી આછી વસ્તુતાના રંગની છાંટ મારવામાં આવી છે. આર્યઘરસંસાર વ્યવહારની અવનતિની ખામીઓને ભાનુશંકર અને શાન્તાનો ભોગ આપી આર્યજનોની આંખ ઉઘાડવા સારૂ ત્રીજા ભાગમાં પુરૂષોત્તમરાયજીના હાથમાં ડંડો, કેસરના હાથમાં ચાબુક, મધુકરના હાથમાં સોટી, કુંદનના હાથમાં વીણા અને કાન્તાના હાથમાં મૃદંગ આપી છે. આર્યપ્રજા પ્રસંગોપાત તેમના આચાર વિચાર અને સંસ્કારથી સારી રીતે વાકેફગાર થઈ હંસ ગ્રાહી બની સાર સાર પય ગ્રહણ કરશે તો લેખક પોતાના શ્રમને સફળ થયો માનશે !

(બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.)

આ નવલકથાના ત્રીજા ભાગની પણ બીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી છે. જમાનાની મોંઘવારી અને કાગળની સખત તાણ છતાં પણ આ ભાગમાં પ્રથમ બે ભાગની માફક ચિત્રદર્શન કથાનો નવીન ઉમેરો કરવામાં આવેલ છે; એટલે વધુ વિવેચન નહીં કરતાં તેની કસોટી કદરદાન વાંચકગણનેજ સોંપી વિરામી આનંદ પામું છું.

રાયપુર પખાલીની પોળ
અગડાવાડ—**અમદાવાદ.**
વસંતપંચમી—સંવત ૧૯૭૩.

લી.
રણછોડલાલ મહાસુખરામ કવિ.

સુંદરી સ્વરૂપ.

ગરબી.

ધન્ય જેને ઘેર સુઘડ છે સતી,
સંસાર વિષે ધન્ય જેને ઘેર સુઘડ છે સતી.—૦
સર્વથા સુખી છે સતિનો પતિ,
સંસાર વિષે ધન્ય જેને ઘેર સુઘડ છે સતી.—૦
થાક્યો જાગ્યો આવે કદી બ્હાર કે બજારથી,
પ્રેમથી મળીને પીડા ટાળતી.—૦
ક્રોધ ને કંકાસ હરે સ્વામીના ઉલ્લાસથી,
મધુરી વાણીને મંદ હાસ્યથી.—૦
સ્વામીને દે સુખ આપે સંતતિને,
સુમતિ મંદિર સુધારે ખરી ખંતથી.—૦
મહેલ તે મસાણ જેવા શૂન્ય જેમાં સ્ત્રી નથી,
ધન્ય રૂડી ઝુંપડી જ્યાં છે સતી—૦
લીપી ગુંપી વાળી ઝાડી સ્વચ્છ રાખે,
આંગણું માંહેથી છે મંદિર સુંદર અતિ—૦
કસર કરીને ઘર સ્વામીનું નીભાવતી,
રાંધીને જમાડે ભલા ભાવથી—૦

સુબોધ ગરબાવળી.

ગુણવંતી ગુજરાત.

રાગ માઢ.

ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત,
વીર નરોની માત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત. ૧
ધીમતી શ્રીમતી શોભતી સુંદર સૌનાં ઠારે નેણુ,
સંતતિને સુખ સંપતિ કેરી દેવી દયાળી દેણ. ૨
જયશિખરી જેવા જયકારી વનરાજ જેવા વીર,
સિદ્ધરાજ જેવા સુપુત્રની માતા નૌતમ તારૂં નીર. ૩
મૂળરાજ જેવા મહારથી માતા રણરાતા જગદેવ,
વિરમતી રાણકીને ભટીઆણી ઉત્તમ જાયા એવ. ૪
કુમારપાળ ને કર્ણના જેવા સુપુત્ર તારા શુર,
ભિમદેવ જેવા ભડવાથી નૌતમ જેનાં નુર. ૫
વગળ રહિત વિસ્તારજ તારો સાક્ષર શામળદાસ,
પ્રેમાનંદ નૃસિંહ ને ધીરા પુત્ર એ તારા પ્રકાશ. ૬
પંચમ જ્યોર્જ છે શાહ શિરોમણી ભાગ્યવતા તુજ ભૂપ,
એથી અધિક દીપાવડી દેવી રંજનકારી રૂપ. ૭

સ્વર્ગસ્થ કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ.

અંતર વાસના.

મંગળાચરણ.

ધ્રુપદ.

વિશ્વાધાર વિશ્વસાર વિશ્વતાર વિશ્વમાર,
વન્દુ વિભુ વાર વાર વ્હાર કરો વિશ્વનાથ—૦
વિકટ વિશ્વની વાટ વિષે વિચર્યો છું વાટ ઉભે વગડે,
મોહ માયાના વાગે કંટક કામ ક્રોધ ઘેરી રગડે;
તગડે અવળે પંથ લાલચુ પ્રાણ લધાયો છે લગડે,
દયા કરી દીન પર દીનબન્ધુ પંથે પાડો પ્રેમવડે—૦

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૩ જો.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કુંદન અને કુસુમ.

સોલ એજન્ટ

હરગોવનદાસ હરજીવનદાસ

બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

(ચિત્ર ૧ લું.) "કલા અને કુસુમ."

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

શ્રી નવલ

કુંદન અને કુસુમ.

આધુનિક આર્ય ઘરસંસારનું પ્રતિબિંબ

અથવા

સુધારાનો સાર કે ફેશનનો માર!

ભાગ ૩ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રેમની લગન કે અંતરની અગન?

દોહરો.

પાંપણના પલકારમાં, કરે પલકમાં વાત;
ખંજન ફેંકી ખલકમાં, મારે શિરપર લાત.

અંધારૂં તેમ અજવાળું પણ નહિ, અંગે ખંડીત તેમ અખંડીત પણ નહિ, અમૃત તેમ વિષ પણ નહિ, પાણી તેમ અગ્નિ પણ નહિં, સુખ તેમ દુઃખ પણ નહિ, ધીર તેમ અધીર

પણ નહિ, મરેલ તેમ જીવીત પણ નહિ, નિંદ્રા તેમ જાગૃત પણ નહિ, શુદ્ધ તેમ બેશુદ્ધ પણ નહિ, હેઠે તેમ ઉપર પણ નહિ, પરોક્ષ તેમ પ્રત્યક્ષ પણ નહિ, અથાગ ઉંડું તેમ છીછરૂ પણ નહિ, એ પ્રકારે એવી વૃત્તિયોની જેને પ્રીતિ લાગે છે તેનેજ પ્રેમની સંપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અનુવાદ—પ્રવિણસાગર.

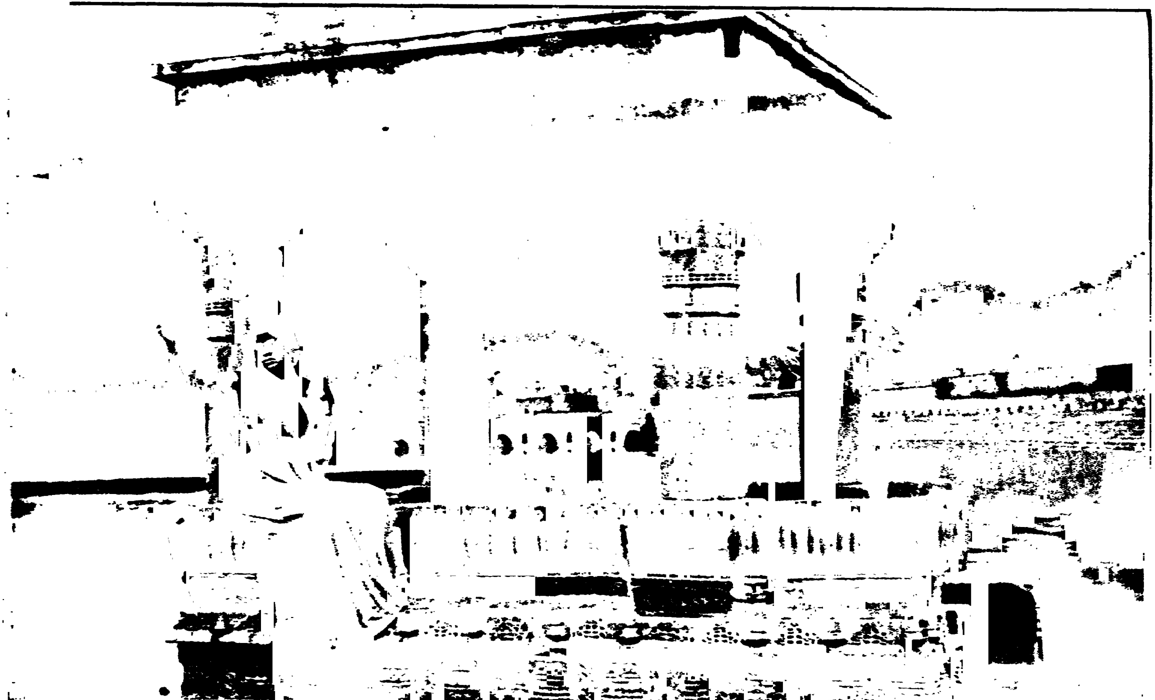
પ્રેમ રાખ્યો ન રહે કનકના પાત્રમાં પ્રેમ બાંધ્યો ન રહે ઘેર દોરી,
પ્રેમ ઉતરે નહિ આમૃ વડ પીપળે પ્રેમ નવ સાંપડે થોર થોરી;
પ્રેમ આકાશ પાતાળમાં નવ જડે પ્રેમ નવ ચોરટા લેજ ચોરી,
પ્રેમનો વાસ પ્રેમી તણી રગરગે વિમળ રે' વાસના શુદ્ધ ફોરી.

પક્ષીસમાજ

રાત્રીમાં જ્યોતિ, ઉદ્યોતમાંથી અંધારૂં, જ્વાળામાં શિતળતા, બરફમાં ઉષ્ણુતા, નાગના મુખમાંથી અમૃત, કલ્પવૃક્ષમાં વિષ, કુંદનમાંથી કથીર, કથીરમાંથી કુંદન, હંસોમાંથી કાગ, કાગમાંથી હંસ, મણીમાંથી પત્થર, પાષાણુમાંથી મણી, દેવોમાંથી દાનવ અને અસુરોમાંથી સુર એ પ્રકારે જે ઓળખી શકે છે તેજ ખલકમાં પ્રેમના સત્ય સ્વરૂપને પિછાની શકે છે:—

* * * *

" વાદળી વેરાજે વેરાજે સાંજે,
જોબનીઆ તું જાજે જાજે;
જીવન રહ્યા છે દૂર,
અલેતી બાળાને કાજે કાજે,
છબીલા એવું નવ છાજે છાજે;
જીવન આવો જરૂર.

(ચિત્ર ૨ જું.) કુંદન બોલવા લાગીઃ—" વાદળી વેરાજે વેરાજે સાંજે " ભાગ ૩ જો.

મન મોરચંગ લઇ કર વિષે ગુંથાણી શાણી સ્નેહ સિતારમાં,
તુટયાજ તનના તાર તદપિ તરૂણી ઉભી એક તારમાં.
સા સા સા સા શ્વાસ ધરો સાંસતા,
રી રી રી રી રિસાઈ શું નાસતા;
ગ ગ ગ ગ ગોરીને છો મનગમતા,
મ મ મ મ મૂકો શું મમતા.
ધ ધ ધ ધ ધીંગા છો સર્વદા,
પ પ પ પ પરહરશો નવ પ્રમદા;
ની ની ની ની નિત્ય રહ્યા નમતા,
સા સા સા સા તોય ધરો નવ સમતા.
રસિયો કયાં આજે રાજે રાજે,
જુવતી મનાવે માને ઝાઝે ઝાઝે;
હઠીલા ઉભી હજુર—૦"

પારધીના પાસમાંથી નાઠેલી, કેશરીના પંજામાંથી છટકેલી અને વિધીના ધક્કાથી હડસાએલી પામર ગરીબડી અનાથ મા દીકરી મણિલક્ષ્મી અને કુંદન રાજનગર પરહરી ભાવનગરમાં આવી મામા અમીધરપ્રસાદને ત્યાં લપાએલાં છે. મામાએ મીઠો આશ્રય કુંદનને અત્યારે આપેલો છે. મણિલક્ષ્મીએ ભાઈ પાસે પોતાનું અંતર ઉઘાડી ઉની વરાળ કાઢી નાખેલી છે. ફાધર વિલીયમ પુરૂષોત્તમરાયના વર્તનથી મામાના મિજાસ અને ક્રોધનો પાર રહ્યો નથી. બ્હેને પરાણે ભાઇને સમજાવી શાંત રાખેલા છે. મામાએ ભાણીનું લગ્ન ભાવનગરમાંજ હીરાલાલને તેડાવી કરવું એજ નિશ્ચય ઉપર આવેલા છે. આજકાલ પોતાની દીકરી ગોમતી અને દીકરા મણીધર કરતાં પણ ઝાઝાં લાડ કુંદનને લડાવી રહ્યાં છે. ઘરમાં અને આખા કુટુંબમાં કુંદન કુંદન બ્હેન કુંદન બ્હેન

થઇ રહ્યાં છે. ભાભી ગોદાવરી અને બ્હેન ગોમતી કુંદનને જોઇ કાલીઘેલી થઈ રહી છે. મામી મહાલક્ષ્મીના આનંદનો પાર કુંદનના આવવાથી રહ્યો નથી. ભાઈ મણીધર પણ કુંદન બ્હેનને દરેક વાતે સારૂ સારૂ મનાવી રહ્યો છે. મા દીકરીને મોસાળમાં કોઈપણ બાબતનું ઓછું મામા આવવા દેતા નથી.

અત્યારે કુંદન એકલી ઝરૂખામાં આવી પોતાની હૃદય-ભાવના કાઢી રહી છે. ઘડી ઘડી આકાશ ભણી જોઈ પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે; અને ઘડી ઘડી હીરાલાલને સંભાળી આંસુના પ્રવાહ કાઢી હાથ જોડી જોડી વિનવે છે. સંધ્યા ઉતાવળી ઉતાવળી અદ્રશ્ય થતી જાય છે અને ચતુર ચંદ્રરાજ આસ્તે આસ્તે વિકાસતો જાય છે. ચતુરાના ચિત્તને ચમકાવતી ચંદ્ર-પ્રભા ચોગરદમ પથરાતી જાય છે. ઠંડી સુધા અને મીઠી શાન્તિના ઝેણુની ઝીણી ઝીણી ફરફર નક્ષત્રરાજમાંથી ઝરે છે. ઝરૂખામાં એકલી કુંદન આમ તેમ આંટા મારે છે. થોડીવાર સુધી હરફર કરી અને છેવટે અટારીપર ચઢી રત્નાકરને નિહાળવા લાગી; રત્નાકરને જોતાંજ તેના ચિત્તમાં અજબ ચમકારો થયો; ચમકારાની સાથેજ હીરાલાલ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવા લાગ્યો, અને કાંક હૃદયભાવનાના ગાનનું તાન સંભળાવવા લાગ્યું.

*　　*　　*　　*

“ સાથે આવો તો સગપણ જાણીએ હોજી,
અમે વ્હાણે ચઢયાં પ્રેમાનંદને,
કરી જગત બધાને જુહારરે;
હોડી માછીડા વ્હેલી હંકારજે હોજી—૦

આવો દૈવ નમું તમને નમી,
તમે ખેલ રમાડી રંજાડીરે;
ઘડી હોડીને સાંધા પૂરીયા હોજી—૦
નમું નમી નમી હું એવફાઇને,
જેણે રસબસ રસથી રમાડીરે;
દીધાં મૂકી આ આનંદ રેલમાં હોજી—૦ ”

સાગર—મણિલાલ નભુભાઈ.

થોડીક વારમાં ભાભી ગોદાવરી આંફળી ફાંફળી કુંદનને શોધતી અટારીપર આવી; કુંદનને કાંઇક ગંભીર વિચારમાં અને દીન મુખમુદ્રાવાળી જોઇ તે એકદમ દોડી અને તેને બાઝી પડી:—

“ કુંદન બ્હેન અહીં એકલાં બેઠાં બેઠાં શું કરો છો, અમે તો તમને નીચે શોધીએ છીએ. ”

“ હું જરા અહીં બેઠી બેઠી રત્નાકરને જોતી હતી. ”

“ ના ના તમે આજ કાંક વિચારમાં છો. આજ તમારી મુખપ્રભા કાંક કરમાએલી છે. ”

“ ના ના, હું તો સ્હેજ અહીં આવી બેઠી છું. ”

“ ના સ્હેજ બ્હેજ એ બધું જુઠું ! ”

“ ખરેખર કાંઇ નથી. ”

“ હોવે ! એમ કહી અંતર છુપાવો નહિ. ”

“ તમે બધાં બહાર ગયેલ હતાં, ત્યારે હું એકલી અહીં બેઠી આનંદ કરતી હતી. ”

“ ઓ બાપરે, આજે તમારે એકલાં બેસવું પડયું ! ખમ્મા તમને ! આજ તમને કાંક સાંભળી આવ્યું છે. જુઓને મોંપર

રતાશના શેરડા પડ્યા છે, આંખો આંસુથી છવાયેલી છે; મને તમારા ભાઈ વારંવાર કહ્યા કરે છે કે બ્હેનને ઘડી પણ એકલી ન બેસવા દેશો. આજે એકલાં બેસવું પડયું એટલે અંતર ઉકળ્યું જણાય છે, ખમ્મા મારી બ્હેન ખમ્મા તમને !"

આમ કહી ભાભીએ નણંદને છાતી સરસી ચાંપી. પળવાર કુંદન પણ ભાભીની બાથમાં ભરાઈ રહી. મોસાળમાં મામાના પ્રેમે માવતરનો પ્રેમ ભૂલાવી દીધો. કુંદનને હવે ફક્ત હીરાલાલજ સાંભરે તેમ હતું, અને વખતે વખતે કુસુમ પણ યાદ આવતી ત્યારે આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી હતી. કુંદન ભાભીના પ્રેમમાં તન્મય બની પોતાનો કલેશ કેટલીકવાર ભૂલી જતી હતી. ભાભી જરા પણ તેને વીલી મૂકતી નહોતી. મોડી રાત સુધી તેની પાસે બેસી રહી ગપ્પાં મારતી હતી, અને જ્યારે કુંદનની આંખમાં ઉંઘ ભરાતી હતી ત્યારેજ ભાભી શયનભુવનમાં મણિધર પાસે જતી હતી. કુંદનને સૂવાનો ખંડ ભાભીના ખંડની પાસેજ હતો; મણિલક્ષ્મી માતાનો ખંડ નીચે હતો. હમણાં બ્હેન ગોમતી પિયર આવી રહી હતી એટલે ગોમતી અને કુંદન એકજ ખંડમાં સૂઈ રહેતાં હતાં. આ વખતે ગોમતી જમવા ગયેલ હતી અને ભાભી ઘર કામમાં ગુંથાયેલ હતી અને મણિલક્ષ્મી તથા મામી કાંક ખાનગી કામમાં ગુંથાયેલ હતાં, એટલે કુંદન અટારી પર આવી એકલી બેઠી હતી.

" ભાભી તમારા ઉપકારનો બદલો ક્યારે વળશે ? તમે તો મને બધુંએ ભુલાવી દીધું."

" બ્હેન જ્યારે જ્યારે હું તમને જોઉં છું ત્યારે ત્યારે

મારા આનંદનો પારજ રહેતો નથી; બલ્યું મને તો તમારી પાસેથી ઉઠવાનું પણ મન નથી થતું."

"ભાભી તમારો પ્રેમ તો કાંક જુદોજ છે."

"અરે ઉંધ્યો મારો રોયો પ્રેમ! એ પ્રેમજ આખા જગતને નચાવે છે. બ્હેન એ પ્રેમ તે શી ચીજ હશે?"

"ભાભી મારા કરતાં તમે વધારે સમજો."

"હું તો કાંઈ ધુળે સમજતી નથી."

"તમે બધું સમજો છો, મને રહ્યાં રહ્યાં બનાવો છો."

"શું હું તમને બનાવું છું!"

"હા તમેજ."

ઓ મારાં લાડકવાયાં બ્હેન 'ખમ્મા તમને' કહી ભાભીએ ફરી કુંદનને છાતી સરસી ચાંપી ચુંબન કર્યું."

"ભાભી તમારામાં કાંક જાદુ છે."

"બધી મોહનીજ તમારામાં છેને!"

"હા પરણેલામાં જાદુ અને કુંવારામાં મોહિની રહેલી છે."

"ત્યારે જાદુ કરતાં મોહિની ચઢી."

"અરે મોહિની તો એક બાજુ પર રહી પડી!"

"અરે જાદુ સાથે મોહિની લડી અને છેવટે એક તસુ ઉંચ ચડી."

"ત્યારે અમે હાર્યા ને તમે જીત્યાં!"

"ના એમ કંઈ નહિ છુટાય! મને સમજાવો કે પ્રેમ એ શું?"

"એ બધું તમારી પાસે! અમે તો છોકરાં ને તમે મોટાં!"

"અરે અમે કુંવારાં ને તમે પરણેલાં!"

"બરાબર જગતમાં પરણેલાં કરતાં કુંવારાં વધારે સમજે છે!"

"અરે કુંવારાં તો બબુચક અને પરણેલાં ચતુર! માટે પ્રેમની મધુરતા પરણેલાંજ જાણે!"

"અરે અમે તો ડોબાં ને અભણુ, અને તમે ભણેલાં!"

"ત્યારે તમે પરણેલાં; એટલે ભણેલા કરતાં એક આંગળ વધારે ચડો!"

"હવે એ બધું ટાયલું જવા દઈ મને પ્રેમ શું છે એ સમજાવો."

"એ અધિકાર તમારી પાસે છે. પ્રેમ પિછાનવાની અવસ્થામાં અત્યારે તમે છો."

"અરે મૂઓ અમારો અવસ્થાવાળો પ્રેમ! તમારો વગર અવસ્થાવાળો પ્રેમ મને સમજાવો."

"ભાભી આ તમારી ખોટી જક છે. મને નાહક પજવો છો!"

"બ્હેન તમારા ભણતરમાં પ્રેમનું જેટલું સમજવામાં આવ્યું હોય તેટલું તો મને સમજાવો"

"એ પ્રેમનાં ચણતર તમારા હૃદયમાં ચણાઈ ચૂકયાં; અને મારી ભાભી હવે પ્રેમનાં ભણતર તમારાથી ભણાઈ ચૂકયાં. ખાલી મને ઉડાવો નહિ!"

"તમને મારા સમ છે; તમારો ભણતરનો પ્રેમ મને સમજાવો."

"ભાભી તમે મારો કેડો નહિ મૂકો?"

"ના નહિ મૂકું !"

"ત્યારે મારો જીવ ખાશો ?"

"હા."

"તમે મને મૂઈ દેખો, જો તમે મને ન સમજાવો તો."

"ઉંઘી આ ભાભી ! રાભીએ તો મારો જીવ ખાધો !!"

"હશે, ભાભી કહો, રાભી કહો, જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહો પણ પ્રેમની વાત તો થવા દો."

"ભાભી અમારી વાત તમને ફીકી લાગશે !"

"છો ફીકી લાગતી !"

"ફીકીમાં તમને નહિ મજા પડે."

"ત્યારે માંહી નીકી મૂકજો !"

"નીકી તમારી પાસે, અમારાં કુંવારાં પાસે હોય !"

"બ્હેન તમને જરા પણ પહોંચાય તેમ નથી, વાતે ને વાને તમે બાંધી લ્યો છો !!"

"ભાભી લ્યો ત્યારે સાંભળો."

"હું....હવે મારાં બ્હેન ડાહ્યાં થયાં ! કહો હવે પ્રેમ એ શું ?"

"પ્રેમ એ શું છે ? પ્રેમ એ શું એ કહેવાતું નથી, એ સમજાવાતું નથી, ફકત અનુભવમાં આવી શકે છે; અને હવે એ અનુભવ તમારી પાસે રહ્યો માટે તમે જાણો."

"જુઓ પાછાં વાતમાંથી છટક્યાં, ઓ બાપરે જગતમાં ભણેલાંને ન પહોંચાય !"

"ભાભી જેણે સાકર ખાધી છે તેજ સાકર એ શું છે તે જાણી શકે છે. જેમ મધ નહિ ખાધાથી એનો સ્વાદ અને મધુ-

રતા સમજી શકાતાં નથી તેમ પોતે પ્રેમરસનો સ્વાદ નહિ મેળવતાં એનું સ્વરૂપ જાણવામાં અસમર્થ થાય છે. છોકરાં વિનાની મા બિચારી છોકરાંના સ્નેહના ભાવ શું સમજી શકે, માટે ભાભી તમે જાણો તેટલું હું ના જાણું ?"

"જુઓ પાછાં ખસ્યાં !"

"ભાભી તમે પ્રેમમાં ફસ્યાં છો તે પ્રેમની વાત તમે જાણો હું તો ખસીજ પડું તો !"

"ઓ મારાં બચુકડાં બ્હેન તમે તો મને બહુજ વ્હાલાં લાગો છો !"

"ભાભીના મનના વિચારો શબ્દથી બહાર પ્રગટ કરવા એ અશક્ય છે, તો હૃદયના ભાવ ક્યાંથીજ કહી શકાય? માટે તમે મને ભાવ બતાવો ?!"

"ઓ તારીની આ પાછાં નાઠાં !!"

"ભાભી હૃદયના જે બધા ભાવો છે, તેમાં આ પ્રેમભાવ કાંઇક ઉંચો, ધીર, ગંભીર અને સર્વથી ઉંડો છે. આ ભાવની સાથે હર્ષ, વિષાદ, આનંદ, શોક, રતિ અને અરતિ ભાવો ગાઢી રીતે મળેલા છે. એનો સ્વભાવ કાંઇક એકમેકથી ઉલટો છે. શીતળના અને ઉષ્ણના એક ઠેકાણે રહેલાં હોય એમ જણાય છે. દેશકાળાદિ અવસ્થા ભેદથી એનું રૂપ તથા કામમાં ફેરફાર થાય છે પણ સ્વભાવનો ફેરફાર થતો થતી."

"કહો બ્હેન હવે પકડાઇ ગયાં છો. પ્રેમભાવમાં પરણેતર ક્યાં આવ્યું ?"

"મારી ભાભી પૂરૂં સાંભળો તો ખરાં ! પાનેતર અને પરણેતરની પછી વાત કરજો !"

"બહુ સારૂં મારાં મીઠાં બ્હેન બહુ સારૂં !"

"આનંદ આપનારી વસ્તુની તરફ હૃદય દોડે છે તે મેળવવામાં હૃદયમાં પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુ તરફ હૃદયનો જે ભાવ છે તેજ પ્રેમ છે, અને તેજ પ્રેમ એજ ખરો ધર્મ છે. "Oh ! What is love ! love is my religion. I could die for that." જુદાં જુદાં હૃદયને એકમેકની તરફ ખેંચે છે, બંનેને એકઠાં કરે છે, મેળવે છે તેજ પ્રેમ છે, અને એજ પ્રેમમાં માબાપ, ભાઈ, બ્હેન, ધણી અને ધણીયાણી સમાએલાં છે; તમારાં પાનેતર અને પરણેતર એમાં સમાએલાં છે; જુઓ સાંભળો:-

* * * *

"ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇરે, ગગને આજ૦
પૃથ્વી રહી છવાઈ, પર્વતો રહ્યા નાહી;
સચરાચરે ભરાઇરે—ગગને૦
ભૂત ને ભવિષ્ય ગયા, વર્તમાન સર્વ થયા;
એકમાં અનેક રહ્યારે—ગગને૦
કીડીથી કુંજર સુધી, ગળી ભેદ બુદ્ધિ ઉંધી;
વાટડી અભેદ સુધી—ગગને૦
વાદને વિવાદ ગળ્યા, ઝેર વિખવાદ ટળ્યા;
જુદા સહુ ભેગા મળ્યારે-ગગને૦
ધન્ય ભાગ્ય તેનાં જેણે, પ્રેમ પી નિહાળ્યો તેણે;
સુખને શું કહેશે વેણેરે-ગગને૦
સાંભળશે કોણ કહેશે, શા થકી વખાણી લેશે;
ન કહે કહેવાઇ રહેશેરે-ગગને૦
પ્રેમ જે કહી બતાવે, પ્રેમ જે કરી બતાવે;
મણિ તેને મન ભાવેરે-ગગને૦" પ્રેમજીવન.

" Love is that which brings together and unites the lover with the love with the beloved."

"મારાં કુંદન બ્હેન ખરેખર તમે કુંદન છો! જેમ જેમ તમારા મોંની હું વાણી સાંભળતી જાઉં છું તેમ તેમ મારૂં હૃદય પાણી પાણી થઈ જાય છે."

"ભાભી ભાવના વિષે વિચાર કરવા લાગ્યાથી મનની અને આંખની સામે ત્રણ વસ્તુ ઉભી રહે છે, ભાવ, ભાવિક અને ભાવના. એમાંથી એકને છોડીને બીજાના વિષે વિચાર કરવો એ અસંભવિત છે, માણસના હૃદય બીજને ફોડીને જે ભાવની કળી ખીલે છે, તેમાં પ્રેમજ ગુલાબનું ફૂલ છે."

Rose of all in Flora's kingdom,
Dear to eye, and heart, and feeling.

એની સુગંધી ચારે બાજુએ પસરે છે એજ તે ભાવ છે. જેમ તારા તારાની તરફ ખેંચાઇને જુએ છે, તેમ એક આત્મા બીજા આત્મા તરફ ખેંચાય છે, એક પ્રાણ બીજા પ્રાણની તરફ દોડે છે તેજ એ પ્રેમ છે. નયન સાથે નયનનું નિરખાવું, પ્રાણ સાથે પ્રાણનું ગુંથાવું, હૃદય સાથે હૃદયનું જોડાવું અને આત્માનું આત્મામાં ભળવું ભેળાવું એજ પ્રેમ છે. એકની સત્તામાં બીજાની સત્તાનું ભેળાવું એજ પ્રેમ છે. પોતાને ભૂલી પારકામાં મળવું એજ પ્રેમ છે. એક માણસનું બીજાને જોવા ઇચ્છવું, જોઇને સારૂં લાગવું, સારૂં લાગ્યાથી પાસે રહેવાનું મન થવું, પાસે રહી તેને સેવા ચાકરી તથા સુખ આપવાની ઇચ્છા થવી તેજ પ્રેમ છે. જેને જોયાથી સુખ થાય, સુખ થવાની સાથે હૃદ-

યનો જે ભાવ જન્મે છે તેજ પ્રેમ છે. એક માણુસને નહિ જોયાથી, સુખી નહિ કરી શક્યાથી જે ભાવ થાય છે તે પણ પ્રેમ છે, વસ્તુ માત્રમાં ઐક્યતા અનુભવવી; 'One mind in all things.' એજ પ્રેમ છે. એક બીજાના સુખમાં સુખી અને દુઃખમાં દુઃખી થવું એજ પ્રેમ છે. બીજાના ભલાને માટે મન, વાચા અને કાયા અર્પણ કરવા જીવનની આહુતિ આપવી એજ પ્રેમનું નિદાન છે. "greater love hath no man than this, that a man lay down his life for his friends."

"કુંદન મ્હેન તમારી ખુબી તો કાંક જુદીજ છે. તમે દેવાંશી છો. તમારા ખોળીયામાં ખુબીનાં અજબ તત્વો સમાયેલાં છે. જેમ જેમ તમારા પ્રસંગમાં વધારે રહેવાય છે તેમ તેમ વધારે ખુબી સમજાય છે. મ્હેન આટલું બધું ક્યાંથી શીખ્યાં?"

ભાભી એમાં શીખવાનું શું? સંસ્કારે સૌ શીખાય છે; વિચારે યોગ્યાયોગ્યનું મનન થાય છે અને આચારે તેની ખુબી અનુભવાય છે."

"મ્હેન હવે ઘણી રાત ગઈ, જરા સુખાળાં થાઓ; આરામ કરો અને ચિન્તાને પરહરો!"

"ભાભી તમે પણ હવે ઉઠો, મારા ભાઈ વાટ જોતા હશે."

"પાછી ભાભીને બનાવી?"

"એમાં બનાવવું શું? બનાવવાનુ હતું તે બની ગયું!"

"હવે અમારૂં તો બની ગયું પણ મ્હેન તમારે હવે બનવાનું રહ્યું!"

"એતો જે નશીબે નિરધાર્યું હશે તે થશે!"

"મારી મધુરી બ્હેન સૌ સારાં વાનાં થશે! હીરો તો કુંદનમાંજ જડાશે. અને નાગરવેલ તો ચંપેજ વીંટાશે!!"

"બહુ સારૂં ભાભી બહુ સારૂં, હવે તમે જાઓ, હું તો હવે થાકી!"

"હજુ વાર છે!"

"થોડી રાત છે?"

"અરે રાત શું પ્રભાત છે!"

"ત્યારે બેસો!"

"કુંદન બ્હેન ખોટું ન લગાડવું હો! કુંદન હોય તેનેજ કસાય! તેનેજ તપાવાય, તેનેજ ટીપાય! તેનેજ તણાય અને તેનાજ અલંકારો કરાવી હૈયામાં પહેરાય!!"

"ભાભી હવે તો હું હારી અને તમે જીત્યાં!"

"કુંદન બ્હેન હારે પરણેલાં, અને જીતે કુંવારાં!"

"જેમ તમને અનુભવ હોય તેમ! એમાં હું તો કાંઈ ન સમજું!!"

"જુઓ હું સમજાવું!!"

"સમજાવો."

"જ્યારે તમારી અવસ્થામાં હું હતી ત્યારે મારી ખુબી તો જુદીજ હતી."

"ભાભી જગતમાં તમને કોઈ પહોંચે એમ નથી."

"જુઓ સાંભળો:-

* * * *

ધડકે છાતી હવે (૨) હા...મારી બેની,
કયાં સુધી કુંવારાં રહીએ ?
નેણાં શાં આંજીએજી ? વેણી શી સમારીએજી ?
મનડું ખોલીને વાત કોને જઈ કહીએ—મારી૦
ચરણાં ને ચોળી શાં ? હૈડાની હોળી આ !
પ્રીતિની પોળી આ કયાં જઇને ખાઇએ—મારી૦
ચટકે શાં ચાલવાંજી ? મારગ શાં મ્હાલવાંજી ?
લોક કરે આંગળીઓ શરમાઈ જઇએ—મારી૦

"વાહરે ભાભી વાહ! મને બનાવી! પણ ભાભી ભાઈ તો ચતુર છે અને ભાભી તો રાભી છે! વાહરે ભાભી વાહ!!"

* * * *

"ભાભી આવ્યાં મહિઅરેથી શો સંદેશો લાવ્યાં;
કોથળામાં કાપડુંજી ચણા ચાવતાં આવ્યાં.
ભાભી ભેળાં રહેવુંજી આપણે નણંદ ભોજાઈ—ભાભી૦
ભાભી આવ્યાં મહિઅરેથી છોકરડાં બોલાવ્યાં,
છોકરડાં ટોપરડાં માગે ભાભીએ હાથ બતાવ્યા.
ભાભી ભેળાં રહેવુંજી આપણે નણંદ ભોજાઈ—ભાભી૦
ભાભી આવ્યાં મહિઅરેથી ગાલીચા પથરાવ્યા,
ગાલીચામાં ગોથું ખાધું ભાભીજી રંગાયાં;
ભાભી ભેળાં રહેવુંજી આપણે નણંદ ભોજાઈ—ભાભી૦"

"કુંદન બ્હેન હવે બહુ થયું બહુ! હવે મારો છાલ મૂકો! હું તમારૂં નામ નહિ દઉં!"

"હયો ભાભી હવે ઉઠો! રીસાશો નહિ હો!"

"સારૂં મારાં ચતુરશિરોમણી બ્હેન સારૂં !"

"ભાભી શરમાશો નહિ હો ! જાઓ, ગજરા બાંધજો; મજરા કરજો અને મારા ભાઇને રીઝાવજો હો, જાઓ !!"

"બ્હેન તમારો પણ વખત આવશે !"

" પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળીઆં;
મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડીઆં." લોક કથાનક.

"અત્યારે તો જાઓ! ભાભી જોજો હોં હરખઘેલાં થતાં!"

"હવે અમે તો હરખઘેલાં છો થતાં; પણ તમે જોજો વરઘેલાં થઈ જતાં ?"

"ભાભી વરઘેલાંની વાત તો તમે જાણો. અત્યારે તો વરવાળાં તમે છો; માટે કાળજુ ઠેકાણે રાખજો."

* * * *

" શાને શાને બા તું શરમાણી, વ્હાલી વ્હાલા વિના ધુળધાણી;
આછી ઓઢણી બાને લાગે અળખામણી પરણ્યો પટોળુ લાવે,
પરણ્યા પટોળુ તારૂં પડે છે પાતળું, પાનેતર તોલે ન આવે.
ચોટે ખીચડી દાંતે વખાણી:–૦
બાજઠીયો બાને દીઠો ન ગમતો, રોજ થશે મારામારી;
પરણ્યા પિયરનું પ્યારૂં પાનેતર, પછી તારી પાલખી પ્યારી.
જગ જોશે ફૂજેતી જાણી:–૦
પરણ્યો તે લાવે કેળ સોપારી, પાન બીડાં બાને ભાવે;
મૈહરીયામાં મંગળ ફરતાં, સુંદર વર સમજાવે.
હસે છબીલી બા છાનીમાની:–૦

"લ્યો બ્હેન તમને નહિ જીતાય ! આવજો !!"

"હા ભાભી હવે પધારો !"

ગોદાવરી કુંદન જોડે રમત ગમત કરી મોડી રાત્રે પોતાના શયનભુવન ભણી વળી. ભાભીનાં તીણાં મેણાંટુણાંથી કુંદનને અંતરમાં જબરી અસર થઈ; પણ ચતુરાઈથી અસરને છુપાવી દીધી, અને ભાભીને ખબર ન પડે તે સારૂ ઉલટી ભાભીની ખુબી ભરી મશ્કરી કરી વાત ઉડાવી દીધી. ભાભી ગઈ, અત્યારે ખંડમાં એકલી કુંદન રહી, થોડીવાર સુધી પથારી ઠીકઠાક કરી ગોમતીની ઘણીવાર સુધી વાટ જોઈ; પણ ગોમતી ઉપર આવી નહિ. છેવટે થાકી કંટાળી કુંદન એકલી પથારીમાં પડી. ખંડની બારીઓ ખુલ્લી મૂકી સામસામેના જાળીઆનાં બારણાં ખુલ્લાં મૂક્યાં. ચંદની ચોગરદમ પથરાઈ ગઈ; કુંદન પથારી પર પડી, કુદરત પુરબહારમાં ખીલી, નિશાકર બરાબર કુંદનના વદન પર આવ્યો. ચંદ્રપ્રભા રૂમઝુમ કરતી કુંદનના મુખ પર નાચવા લાગી. કુંદન વિચાર, આશા, નિરાશા, આતુરતા અને અધીરાઈના તરંગોમાં તન્મય થઈ નિંદ્રાવશ થઈ. ઘડી ઘડી પડખુ બદલવા લાગી, પળે પળે હાથ ઉછાળવા લાગી; આંતરે આંતરે પુલકાયમાન થવા લાગી. પાસુ એકે બાજુએ ગોઠયું નહિ છેવટે ડાબી અને જમણી થવા લાગી; વળી વચ્ચે વચ્ચે ચત્તી પણ સૂઈ રહી, આમતેમ તરફડીયાં મારતી મુખપ્રભા પર વિવિધ પ્રકારની મનોવૃત્તિઓ દર્શાવતી પથારીમાં ચત્તીપાટ પડી રહી. તેના પર પરિધાન થયેલી કશબી શાલ પણ પગ પરથી નીચે સરી. આવી અજબ સ્થિતિમાં કુંદન પડી રહી, છેવટે કાંક સ્વપ્નાવસ્થામાં આવી અને ઘડી ઘડી હરખાવા તથા ગભરાવા લાગી. આખરે આંખ ઉઘડી ગઈ અને વદન પર સામે આવેલા ચંદ્રને જોઈ છળી ગઈ, અને એકદમ પથારીમાંથી બેઠી થઈ,

બેઠી થતાંની સાથેજ ચંદ્રમાંથી હીરાલાલની દિવ્ય મૂર્ત્તિને પોતાના ભણી સામે આવતી જોઈ. જોતાંની સાથેજ આતુર બાળા હરખાઈ ગઈ.

"ઓહો જીવનહાર આવો, પધારો; વ્હાલા ઘણા દિવસે દર્શન દીધાં. આટલા દિવસ સુધી ક્યાં અદર્શ રહ્યા હતા. રસિયા ક્યાં છુપાણા હતા, લલિતવર કયી લત્તામાં લપાણા હતા. આવો આવો જીવનહાર આવો:–

* * * *

"અલબેલડા આવો અરે જુએ છે વાટ અલબેલડી,
રસવેલડા રીઝવો રસે રંગે રસી રસવેલડી;
મનમેલડા આવા થયા અવધિ હવે તો થાય છે,
છબી છેલડા નિરખ્યા વિના ચતુરા ચિત્ત ગભરાય છે."

રસિયા આવો, અધવચ કેમ ઉભા રહ્યા! જીવનહાર પધારો! વ્હાલા વચ્ચોવચ કેમ અચકી પડ્યા. આવો, પધારો; આવોને! બળ્યું આમ તે શું કરતા હશો? આવો આવો મારા સમ,–

* * * *

"લલચાવશો નવ લાલ મારા પ્રેમ પ્યાલો કર ધરી,
તલસાવશો નવ શામળા ઉર આમળા દ્યો પરહરી;
વરસાવશો અમી વૃષ્ટિ દૃષ્ટિ દયા તણી કરી આ સમે,
હરખાવશો ઉર ચાંપીને બાળા રહી આ ટમટમે."

આવો આવો અલબેલા આવો, ઝાઝા માને ન તણાવો; હવે હદ થઈ, હું ગભરાઈ ગઈ; હવે સમતા ધરવાની શક્તિ હું ગુમાવી બેઠી વ્હાલા આવો:–

*   *   *   *

" કુંદન લત્તા આ કારમી રસ્તે પડી ચગદાય છે,
કુંદન લત્તા આ એકલી પાણી વિના કરમાય છે;
કુંદન લત્તા રજથી ભરી કાન્તિ સૌ ઝાંખી થઇ,
કુંદન લત્તાને કર ધરો વ્હાલા હવે તો મૂળ ગઈ. "

નગીના હવે નેહ નજર કરો! આ ટળવળતી બાળાને સાનિધ ધરો! વ્હાલા આવો; હવે નમેરા ન થાઓ ?!

*   *   *   *

" મન મંદિરે આવો અરે પૂજુ સદા પ્રિત ધારીને,
ભૂખ ભાવનાં ભોજન ધરૂં નિત્ય આરતી ઉતારીને;
હૈયા વિષે ધરૂં નાથજી આવો પધારો શામળા,
દોષો થયા જે દાસીથી કરજો ક્ષમા પિયુ પાતળા. "

પ્રાણ આવો, ન તલસાવો, શીદ લલચાવો; ન ભરમાવો હવે આવો આવો! શું નહિજ આવો ? હા....આવો! અરે આવો! આ પ્રમાણે કુંદનને પ્રેમઘેલચ્છા થઈ, અને ઘેલચ્છામાં ને ઘેલચ્છામાં ધડીમ લઇને ધરણી પર ઢળી પડી. મૂર્છાવશ થઈ ગઈ, મૂર્છામાં ને મૂર્છામાં તે તરફડવા લાગી; છેવટે કાંક મૂર્છા વળી એટલે ઝટ પાસુ ફેરવી બેઠી થઈ, અને કાંક કોઈ કહેતું હોય તેમ કાન માંડી સાંભળવા લાગી; જેમ જેમ સાંભળતી ગઈ તેમ તેમ બડબડવા લાગી:-

*   *   *   *

ગઝલ.

" દુ:ખી નવ થા દિલે બાળા, સમાવી દે હૃદય જ્વાળા:
જપુ તારી જીભે માળા, ખચીત લે માની છું તારો.

ઓહો અલબેલા બોલ્યા તો ખરા, વ્હાલાજી પ્રસન્ન થયા તો ખરા, દાદ સાંભળી તો ખરી, દાસીને ધીરજ આપી તો ખરી.

પ્રબળ ભાવી પ્રતાપોથી, વિખૂટો વાસ છે આજે;
સમજ પણ દેહ આ તુજ કાજે, ખચીત લે માની છું તારો.

ત્યારે વ્હાલા આવોને! શું કામ તલસાવો છો; આમ અદ્ધર ઉભા રહીને શું કામ બોલ બોલ કરો છો; પાસે આવોને! ઓ વ્હાલા તમને થાક લાગશે!

નથી ન્યારો છું આખર એક ભલે આવી કો મારે મેખ;
લખેલા છે તુજ સાથે લેખ, ખચીત લે માની છું ત્હારો.

પણ તમે પાસે આવોને! શું કામ ન્યારા ને ન્યારા રહો છો! આવો, આવો મારી પાસે આવો?!

હશે જે જેહનું તે ત્યાં, જશે ચાલી જરૂર તે તો,
અજબ છે પંથ અરે એ તો, ખચીત લે માની છું તારો."

શંકરલાલ–ચંદ્રભાણ.

હેં હેં હેં શીદ ચાલ્યા? અરે ઉભા રહો; ઉભા રહો, પાસે આવો; મારા સમ! જતા રહ્યા, છેતરી ગયા; છળ કરી નાસી ગયા. અલબેલા આવો આવો, અરે ચંદ્ર ઓ નફ્ટ નક્ષત્રરાજ તેં મારા નાથને છુપાવી દીધા. ઓ તસ્કર બતાવ મારા નાથને? ઓ ચંદ્ર જા જા મારી નજર આગળથી દૂર થા.

* * * *

" વણ પરણ્યાને વ્યાકુળ કરવા વ્યોમ વસ્યો છે પાપી,
શું કહીયે કમળાપતિને રાહુનું મસ્તક નાખ્યું કાપી;
સિંહીકાસુતને શરીર હોત તો મુજને ચિન્તા થોડી,
સુધાકરને ગળત પેટમાં બળી થાત રાખોડી." નળાખ્યાન.

ચાલ જા મારી દૃષ્ટિથી દૂર થા. તારી શીતળતા મને નથી ગમતી; તારી ચાંદની મને પ્રજાળી નાખે છે. ઓ બાપરે બળી ગઈ, બળી ગઈ, સળગી ગઈ; મારા શરીરમાં લાહ્ય લાહ્ય થઈ. ઓ મામી, ઓ ભાભી આવો, અરે આવો; મને બળતીને બચાવો ! બળી ગઈ બળી ગઈ ? !

આ પ્રમાણે કુંદન ચંદ્રને જોઈ ચમકી ઉઠી; છળી ગઈ અને પોતાનું ભાન ભૂલી ગઈ, તેની બૂમ સાંભળતાંજ ઘરનાં સર્વે જણાં કુંદનના ખંડમાં દોડ્યાં.

"ખમ્મા ખમ્મા મારી લાડકી ખમ્મા તને !"

"ઓ બેટા કુંદન તને શું થયું ? !"

"ઓ મારી બ્હેન ખમ્મા તમને ? ક્યાં દાઝયાં ?"

આમ કહી દરેક જણાં સરભરા કરવા મંડી પડ્યાં, પૂછ-પરછ કરવા લાગ્યાં; જવાબમાં કુંદને કહ્યું કે, મને આ ચંદ્રે સળગાવી દીધી. આવો અજબ પ્રત્યુત્તર સાંભળી દરેક જણ મનમાં સમજી ગયાં. ભાભી, મામી, બ્હેન વગેરે સર્વે જણાં કુંદનના શરીર પર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં. છેવટે ભાભી આ બધું મનમાં સમજી બોલી ઉઠી:—"બળી આ તે પ્રેમની લગન કે અંતરની અગન" કહી મોં મચકોડી સારવાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૨ જું.

વ્હાલાનું વ્હાલ કે શૉકયનું સાલ?

દોહરો.

જુદો જીવ જુવતિ તણો, પતિનું એકું અંગ;
પોઢે એક પલંગ પણ, પેખે પરમ ભુજંગ

જીવની જાત, સમાધીનું શોધવું, પવનનું રહેઠાણ સુવાસની ધુમાડાનુ ધામ, ધામનુ ધારણ, ધારણ વસ્તુનું કારણ અને માયા એ શું? પ્રાણીનો રંગ, અમૃતનો મેઘ, શૂન્ય–કાંઈ નહિ તેની ધુન્ય એટલે તે સુરનું ગવાવું તે શું? એ વસ્તુની જોડે પ્રેમના રૂપને અને પ્રકાશની કાયાને જે પામે તેજ મનુષ્ય આ જગતમાં મહા ભાગ્યશાળી કહેવાય છે. પ્રવિણસાગર–અનુવાદ

પ્રેમ માગ્યો મહીતળ વિષે નવ મળે ના મળે રત્નના હાર સાટે,
પ્રેમ વેચાય ના ચોક ચૌટા વિષે ના મળે શોધતાં સર્વ હાટે:
શોધતાં પ્રેમ તે ના જડે સાગરે ના જડે ગિરિ ગુફા ગંગ ઘાટે.
પ્રેમીના હૃદયમાં પ્રેમ રમીને રહ્યો પ્રેમીને તે જડે પ્રેમ વાટે.

સોના તેમ લોઢાને એક કરી જાણે, અમૃત અને વિષને સમાન ગણી પીએ, કીર્તિ અને નિંદાને પણ સમાન લેખી માને, ઉંચ અને નીચને સરખા દેખે અને રંક

અને રાય બન્નેને એક સરખા સત્કારથી બોલાવે અને હરદમ એક સ્વરૂપનેજ સમરે, એ પ્રકારે જે મનુષ્યમાં અખંડ પ્રેમ પ્રકાશિત થયો હોય છે તેજ મનુષ્ય આ જગમાં જીવનમુક્ત કહેવાય છે.

* * * *

" અવસર આ જશેરે કાલે શું થશે કોણ જાણે,
મુરખ કાં ફસેરે માયા જાળ વિષે તું પરાણે;
મારૂં મારૂં મિથ્યા અંતે સમાસ થાશે મસાણે:-૦
ધાર્યું ધુળમાં રે ભળશે ભવસાગરની માંહે,
ડાહ્યા કુલ માં રે જાને સંત સમાગમ છાંયે;
આશા અંતર કેરી તારી ચાલી જાશે વાયે:-૦
તારૂં શું ગણેરે તારી ત્રિયા તું જાણે મારી,
મોઢે મીઠું ભણેરે નથી તું અંતરનો અધિકારી;
ફાંફાં ફોગટ ફૂલ માં તું સૌ ચતુરાઈ ચુલામાં તારી:-૦
સગાં સૌ સ્વાર્થનાં રે તારાં કયાં લગી તું ધારે,
મળશે સાથરે રે રોશે સ્વારથને તે વારે;
વાત વિસારે પડતાં તુજને કોઇ નહિ સંભારે:-૦
છત છાજે નહિરે એ તો ચાર ઘડીનું ચટકું,
કોઇની થઇ નથીરે કહે છે કઈ વખતે હું છટકું;
કાળ કહે છે કાંક સમજ હું પળમાં જઈને પટકું:-૦
આ સંસારમાં રે દેખું વિષમ વિષનો પ્યાલો,
ભજ કીરતારને રે તારી સ્હાય કરે નંદલાલો;
શંકર શિખામણને માને વિચાર કરવાવાળો:-૦ "

શંકરલાલ-ચંદ્રભાણ.

મરણ પથારી પર પડેલી ભાનુશંકરની જુની મોટી અને વ્હાલી સ્ત્રી શાન્તા અત્યારે ભાનુના ઉછંગમાં પડી કીરતારને

યાદ કરી રહી છે. તેનું શરીર છેક ઘસાઇને જીર્ણ થઈ ગયું છે. જીવલેણ ક્ષય વ્યાધીએ ભાનુના જીગરને અને શાન્તાના શરીરને છેક તાવી દીધાં છે. શાન્તાના શાન્ત આત્માને હવે સર્વેશ્વર છેલ્લીવારની ચાવી ખોલે એટલે તરત નીકળી રસ્તે પડે એટલુંજ રહ્યું છે. શાન્તાને હવે ઝોખા ઉપર ઝોખા આવે છે. તેની સારવારમાં હવે ફક્ત ભાનુજ રહ્યો છે. તેનો મંદવાડ લંબાયાથી શાન્તાનાં મામા મામી પણ કંટાળી માર્ગે માપી ગયાં છે; ભાનુનાં માત પિતા અને સગાંવ્હાલાં પણ કાયર થઈ શાન્તાને મરવી તાકી રહ્યાં છે. આજકાલ શાન્તાની સારવારમાં ફક્ત એકલો ભાનુજ ગુંથાયેલો છે. શાન્તાના નસીબે કૉલેજમાં પણ મે વેકેશન પડેલી છે તેથી શાન્તાને છેલ્લીવારનો તેના હૃદય જીવનનો ખોળો સૂવાને વાસ્તે મળેલો છે.

ભાનુશંકરનાં માતપિતા ભાનુને શાન્તાની સારવારમાં ગુંથાયેલો જોઈ મોં મચકોડી આંખમીંચામણી કરી રહ્યાં છે. તેની નવી સ્ત્રી કાન્તા પણ આંખમાં ઝેર આણી પિયર ચાલી ગઈ છે. ભાનુની મા ભાનુને ન કહેવાનાં વચન ભાનુને ખવરાવતી વખતે કહી રહી છે. ભાનુના પિતા પણ ભાનુને અઘટતા શબ્દો સંભળાવી ત્રાસ પમાડી રહ્યા છે. આ સર્વે પ્રકારનાં મેણાંટુણાં ભાનુ ફક્ત શાન્તાને વાસ્તેજ સાંખી રહ્યો છે. શાન્તા ક્યારે મરે અને ક્યારે ઝટ ઘર ચોખ્ખું થાય એવી આશા ભાનુનાં વડિલો અને સગાં અંતરમાં રાખી રહ્યાં છે. હમણાંથી હમેશાં કલેશ ભાનુને થયા કરે છે. જેમ જેમ ભાનુનાં માબાપ શાન્તાનો પ્રેમ વિસારવા સારૂં ભાનુને હદબ્હારની ટોકણી કરી

રહ્યાં છે તેમ તેમ ભાનુનો પ્રેમ શાન્તા પર ઉત્તરોત્તર અચળ અને અડગ રીતે વધતો જાય છે. પહેલાં ભાનુ કાંઈ કામકાજ પ્રસંગે બહાર પણ જતો નહોતો; પણ હાલમાં તો આખો દિવસ શાન્તાની પ્રેમભરી સરભરા કરી શાન્તાને છેવટની શાન્તિ પમાડતો હતો. શાન્તા પણ છેવટની પોતાના પ્રિયતમની પ્રેમભરી સરભરા અને સેવા ચાકરીથી છક થઈ જઈ આગલી પાછલી ભૂલી જઈ એકીટસે પ્રેમભરી આંખે થરથરતા હૃદયે ભાનુનું મુખકમળ જોઈ રહેતી હતી. જ્યારે જ્યારે તેને પ્રેમનો આવેશ આવતો હતો ત્યારે ત્યારે ભાનુનો કર લઈ પોતાના મોં ઉપર ફેરવતી હતી. ભાનુ પણ વખતો વખત શાન્તાના શાન્ત મુખકમળ ઉપર સ્નેહ ચુંબન કરી પોતાના આગલા કરેલા જુલમનું પ્રાયશ્ચિત કરતો હતો. આ પ્રમાણે આ પ્રેમી જોડું પ્રેમમાં તન્મય થઈ અન્યોઅન્ય હૃદયભાવનાની કસોટી કરતું હતું.

શાન્તાને ભયંકર અને જીવલેણ મંદવાડ જોઇ ભાનુના હાંજા ગગડી ગયા હતા. ભાનુ તેનાથી થાય તેટલા ઉપાય કરી છેવટના હાથ ઘસી ગયો હતો. તેના મિત્રો, દાક્તર અને સગાંવ્હાલાં તમામ જણે શાન્તાની આશા મૂકવા સારૂ ભાનુને કહ્યું હતું. ભાનુને હજુ પણ કાંક કાંક આશા શાન્તાનું જીવન લંબાશે એમ રહેતી હતી. તેણે શાન્તાના બે ચાર મંદવાડ આવા સખત જોયેલા હતા; તે તમામ મંદવાડથી શાન્તા સાજીતાજી ઉઠી હતી, એટલે આ વખતે પણ ભાનુને કાંક કાંક આશા રહેતી હતી. શાન્તાના આ મંદવાડમાં ભાનુની તબીયત પણ થોડી ઘણી લથડી પડી હતી. તેણે ખોરાક અડધોઅડધ ઘટાડી નાખ્યો

હતો. જ્યારે તે શાન્તાને ખોળામાં લઇ પથારીમાં બેસતો હતો ત્યારે તેની આંખમાં શ્રાવણ ભાદરવો છાઈ રહેતો હતો. શાન્તા ભાનુને ઘણો દિલાસો આપતી હતી; પણ ભાનુનું હૃદય ઘણુંજ પોચું હોવાથી ભાનુ રડી જતો હતો. ભાનુને માત પિતા અને નવી સ્ત્રી તરફનું કોઈ પણ પ્રકારનું તલમાત્ર પણ સુખ નહોતું. ઘરનાં તમામ માણસો ભાનુને ત્રાસદાયક થઈ તેના કલેશમાં વધારો કરતાં હતાં. ભાનુ શાન્તા વાસ્તે તદ્દન અધીરો, બાવરો, ગાભરો અને કાંક કાંક ઘેલો થયો હતો. શાન્તાને જોવા આવનારમાંથી જો કોઇ પણ માણસ શાન્તા હવે નહિ જીવે એમ ખુલ્લી રીતે કહેતું તો ભાનુ તરત નિરાશ થઈ જતો હતો. તેના માવતરના મનમાં ભાનુ શાન્તાના મરી ગયા પછી તદ્દન ગાંડો થઈ જશે, અને શાન્તા સારૂ પોતાનો દેહ પાડશે એ પાકી અને સારી રીતે ઠસી ગયું હતું. ભાનુ રૂમાલ લઈ શાન્તાને પવન નાખી તેનું મુખકમળ કરથી પંપાળી પંપાળી શાન્તાને મીઠું મીઠું અને સારૂ મધુરૂં મનાવી રહ્યો છે.

"વ્હાલા હવે મારો મોહ મૂકી દો, હું તો હવે જવા બેઠી. કાન્તા ઉપર પ્રેમ કરો અને મને છેવટની જ્ઞાનભરી દૃષ્ટિથી જોઈ ઉપદેશ આપી મને ઠારો અને ઠરો.

"વ્હાલી શાન્તા હવે મારૂં શું થશે? આ જીંદગી તારા વિના ખરાબખસ્ત થઈ જશે. પ્રિયા, શું પરમાત્મા મારી અરજ નહિ સાંભળે, અરે તેને મારી દયા નહિ આવે, અરે હાય! અત્યારે પ્રભુને કોણ સમજાવે? હે દિનદયાળ વિભો! આ દુઃખી ઉપર દયા કર, નહિ તો શાન્તાની સાથે મને પણ લઈ લેજે?!

મારી મધુરી શાન્તા તું આ કસાઇને ઘેર પડી જરા પણ ઠરી નહિ. અરે મારી મધુરી મેનાં તું સર્વદા બળતી ને બળતી રહી."

"વ્હાલા હવે એ બધું વિસારી દ્યો, મને તથા તમને આગલી પાછલી યાદ લાવવાથી હૃદયમાં ઘણોજ સંતાપ થાય છે. હવે તમે એક અક્ષર પણ આગલી વાતનો બોલશો નહિ. નહિ તો મને ચમક થઈ જશે, અને તમને દુઃખ થશે. હરિએ જે ધાર્યું હતું તે થયું, અને જે ધાર્યું હશે તે થશે; એમાં માનવી મિથ્યા હસે કે રડે તેમાં તલમાત્ર પણ વળે નહિ; માટે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો! તે કોઇને દુઃખી કરતો નથી, અને કરશે પણ નહિ. એ મહા પ્રભુ બહુજ દયાળુ છે!"

"મ્હારી શાન્તા તારા પછી મને કોણ આવો મીઠો અને જ્ઞાનભર્યો ઉપદેશ કરશે? અરે હાય! પછી કોણ આ દુઃખી ભાનુને મારો કહી બોલાવશે અને ઠારશે?"

"મ્હારા વ્હાલા શાન્ત થાઓ, આમ નાહિંમત થાઓ નહિ; પ્રભુ સૌ સારાં વાનાં કરશે. તમે શા સારૂં ઓછું લાવો છો? તમારે માથે મા છે બાપ છે અને સ્ત્રી પણ છે! તે તમામ વખત આવે સુધરશે અને તમને ઠારશે?"

"વ્હાલી જો મવાતર તરફનો ઠારકો હોત તો મને આટલું બધું ના લાગત; પણ માવતરજ મારા તરફ કાંક જુદા ભાવથી વરતે છે. અરે પેલી કાગડી નવી કાન્તા તો મને જોઈ ગજ ગજ કૂદે છે. એતો રાંડ રાત દિવસ પોતાના કુળમાંજ કુટાઇ મરેછે."

"વ્હાલા સૌ સારાં વાનાં થશે. મારી હયાતીમાં જે તમને દુઃખદ લાગે છે તે તમામ મારી હયાતી પછી તમને સુખદ

લાગશે, અને દરેક જણાં તમને સારૂં મનાવવાને સતત્ પ્રયત્ન કરશે. ઓ મારા વ્હાલા હું તમને એક છેલ્લી શિખામણ આપું છું કે તમે માવતરથી બગાડશો નહિ, અને કાન્તા બ્હેન જોડે લડશો નહિ. મારા સારૂ તમે ઘણું કર્યું છે; ઘણાંને સંતાપ્યાં છે, અને હું અભાગણી તો તમને દગો દઇ ચાલવા લાગી. ઓ મારા વ્હાલા તમે જરા પણ અકળાશો નહિ, અને આકળા ઉતાવળા થઇ કોઇને પણ દુભાવશો નહિ. મારા મરી ગયા પછી ઘરમાં દરેક જણને સુખ અને સારૂ થશે. પછી તમને કોઈ પણ સતાવશે નહિ, તમામ બધું મનમાં રાખો; મોંઢેથી ભાંખી નાખો નહિ, દુનિયાં દોરંગી છે; મારા જીવનહાર, 'રંગે રંગી નારંગી પણ દુનિયાં કહે ના રંગી' માટે બોલ્યું બહાર પાડશો નહિ. જે કાંઈ હોય તે તમામ મનમાં સમજજો. એકદમ પેટની વરાળ કાઢી નાખશો નહિ. આ જગતમાં 'સાચું બોલનારને સગી માએ માર્યો' માટે બધું ભોળપણું કાઢી નાખજો. કોઇની જોડે જરા પણ બગાડશો નહિ. લ્યો હવે મારાથી બોલાતું નથી, મારી છાતીમાં દરદ થાય છે માટે થોડું કહ્યું ઘણું માની લેજો. ઓ મારા વ્હાલા!"

"મારી શાન્તા હવે તું ઝાઝું ન બોલીશ. વ્હાલી હવેથી હું તારૂં અક્ષરે અક્ષર માનીશ. જા હું તને વચન આપુંછું કે હું કોઇથી પણ બગાડીશ નહિ. જે કાંઇ હશે તે મનમાં રાખીશ. હવે તડફડ નહિ બોલું અને કોઇને ખોટું નહિ મનાવું. પ્રિયા! હવે તું મારી ચિંતા ન કરીશ."

"ઓ મારા વ્હાલા તમનેતો હું જરા પણ વિસારીશ નહિ. હું મરતી વખતે પણ પ્રભુ પાસે તમારી જન્મોજન્મની દાસી

થવા સારૂ માગીશ એ નિશ્ચય સમજજો. આ ભવમાં તો શું પણ ભવિષ્યના ભવોભવમાં જે ખોળીયામાં હું હઇશ ત્યાં તમને સંભાળીશ, અને તમને સુખી જોઇને સર્વદા ઠરીશ. મારા પ્રભુ, મારા જીવનહાર, મારા હૈયાના શ્રૃંગાર, મુસ્તકના મણિ, નયનના તારા, વ્હાલા ભરથાર તમને જોતાંજ મારૂં તમામ દુઃખ દૂર થાયછે."

"શાન્તા, મારી મધુરી શાન્તા! હવે આ સંસારનો મોહ મૂકી દે! મારી કોઇપણ પ્રકારની ચિંતા તું કરીશ નહિ. પરમાત્માએ મારી વિનંતી નજ સાંભળી એજ માત્ર મને દુઃખ થાયછે."

* * * *

"હે ભમરા તું ભૂલવણીમાં ક્યાં ભટકતો,
પ્રેમ પરવણી તારી પ્યારી વહી જાય:—હે૦
મન ગમતા તું જે વાડીમાં મલપતો,
તે વાડી તારી આજેરે બળાય:—હે૦
ભ્રમરપંથી સ્નેહસંધી વજ્જબંધી ગુંથી ગ્રંથી ક્યાં ગયો,
ધૈર્યો તારો તીડે માળો આજ ન્યારો શું થયો;
વ્હાલા તારી વ્હાલી વેલી વાટમાં વેડાયરે:—હે૦"

બસ કરો, બસ કરો, વ્હાલા હવે બસ કરો. હૃદયગાન ગોવિંદને નજ ગમ્યું તો હવે એટલેથીજ અટકાવી રાખો. પિતાજી માતાજી આ અનાથ દુઃખિયારી તમારી રાંક દિકરીને તમારી પાસે હવે લઇ લ્યો! તમારી મીઠી પાંખ તળે આ બળતીને રાખી ઠારો! પિયરની બળેલીને કોઇ સાસરામાં ઠારે, અને સાસરાની બળેલીને કોઇ પિયરમાં ઠારે; પણ માહ્યરાની બળેલીને પિયર પણ ન લે, સાસરૂ પણ ન લે અને જગત પણ ન લે, તેને તો ચિતાજ ઠારે. અત્યારે શાન્તાને પિયર પણ

નથી અને સાસરૂ પણ નથી. પિયરીઆં પણ નાસી ગયાં અને સાસરીઆં પણ ત્રાસી ગયાં, હવે તો પિયર ગગને અને સાસરૂ મસાણે! પિયરીઆમાં પતિ અને સાસરીઆમાં પ્રભુ! હવે નજર ગગન–પિયર ભણી પહોંચે છે!!

* * * *

" મારા પિયરનો આ પંથ નજર નવ પહોંચેરે,
મારૂં હૈયું ઘડીમાં આજ પિયર ભણી દોડેરે;
ઓ આ મારગના જાનાર પિયર મારે જાજેરે,
જઈ કહેજે મા ને બાપ દિકરી સંભાળેરે.
ઓ વાદળના ઉડનાર પંખી ઉડજેરે,
મારે પિયર પરબડી ત્યાંજ જઇ ક્ષણુ રહેજેરે;
પંખી બેસજે પિયરને મોભ મોટે મળસ્કેરે,
મારાં માબાપ ચોકની મધ્ય ઉભાં હોશેરે.
મારા બાપ તે ચૌટે જાય માવડી પૂછેરે,
પૂછતા આવજો નક્કી આજ કે દિકરી સુખીછેરે;
પૂછી પૂછી એવું મારી માત મુશકે રોશેરે,
પંખી અબોલડા એવું જઇ તુંયે રોજેરે.
જઈ કહેજો માને બાપ દિકરી તમારીરે,
મરી ગઇ સાસરીઆ માંય પરદેશ નાખીરે;
નણદી દે છે મેણાં રોજ સાસુ સંતાપેરે,
મારો માવડીઓ ભરથાર કાળજુ કાપેરે.
કાઢું અંતરની હો વરાળ કોની પાસેરે,
કરૂં હું કુવો કે તળાવ મન મુંઝાયેરે;
મારો જીવવામાં નથી જીવ પણ ઓ માડીરે,
તને મળવા તલસે જીવ નથી તું જતી છાંડીરે. "

ઓ૦ મા૦ ત્રિપાઠી.

"વ્હાલી હવે બધું ભૂલી જાઓ અને કેવળ સત્‌ચિદાનંદ પ્રભુના ગુણ ગાઓ. માયામાંથી જીવને કાઢી નાખી માયાપતિમાં જીવને જોડો !!"

મારા પ્રભુ હવે તમે પણ મને વિસારી દ્યો ! આપ હવે મને કાંઈ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવો કે જેથી મારી રગે રગે શાન્તિ થાય."

"શાન્તનુ ! આ વખતે તને શાથી શાન્તિ થશે ? પ્રિયા હું હવે શું કરૂં ? તને શાથી શાન્તિ થશે ? તારા હૃદયની વિષમતા શી રીતે વામશે ?"

"જીવનહાર હવે મારા જીવની જીવનમુક્તિ થાય અને મારી જુઠી માયાનાં આવરણ દૂર થાય એવો કાંઈ મધુરો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો ! વ્હાલા તમે જે જે કાંઈ સારૂં સારૂં અને મીઠું મીઠું ભણ્યા હો તેનો સાર સાર મને કહી બતાવો ?!"

"મારી મીઠી શાન્તા ! વ્હાલી તું હવે શાન્તિથી સાંભળ. પ્રિયા હું તને જીવનમુક્તિનો વિષય સંભળાવું છું !"

"બહુ સારૂં મારા વ્હાલા હવે મને ઘણોજ આનંદ થયો, આજની રાત જાય એમ મને લાગતું નથી. આજે જે કાંઈ તસ્દી તમને આપું છું તે છેલ્લીજ આપું છું, આજે જે કાંઈ તમારી સાથે બોલું છું તે છેલ્લુંજ બોલું છું. આ ખોળામાં સૂતી છું તે પણ છેલ્લીજ સમજજો. વ્હાલા મારા હુંકારાની વાટ ન જોશો, તમે તમારી મેળે મને સંભળાવેજ જજો !!"

"મારી મધુરી શાન્તનુ ! હવે શાન્તિથી જ્ઞાનામૃતનું પાન કરો ? પ્રિયે હવે આનંદ કરો, ચિન્તાને પરહરો અને પરમાત્માનું ધ્યાન હૃદયમાં ધરો ?!

" यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।
अस्तंगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखैर्मुखप्रभा ।
यथाप्राप्ते स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
यः सचित्तोऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ "

"યથાસ્તિ એવું આ જગત્ વ્યવહારવાળા એવા પણ જેને કેવળ અસ્ત થઈ ગયું છે ને વ્યોમવત્ સામાન્યતા રહી છે તે જીવનમુકત કહેવાય છે." "સુખથી કે દુઃખથી જેની મુખપ્રભાનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી, યથા પ્રાપ્તને વિષેજ જેની સ્થિતિ રહે છે, તે જીવનમુકત કહેવાય છે." "રાગ, દ્વેષ, ભયાદિને અનુરૂપ આચરણ કરતે સતે અંતરથી જે આકાશની પેઠે અતિ સ્વચ્છ છે તે જીવનમુકત કહેવાય છે." "જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામતા નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામતો નથી અને હર્ષ ઈર્ષ્યા કે ભયથી મુકત રહે છે તે જીવનમુકત કહેવાય છે." "સંસાર કલ્પના માત્ર જેને શાન્ત થઈ ગઇ છે, કલાવાન્ છતાં જે નિષ્કલ છે, સચિત છતાં જે નિશ્ચિંત છે, તે જીવનમુકત કહેવાય છે." યોગવાસિષ્ઠ.

" વાહ મારા પ્રભુ વાહ ! મારા શરીરમાં આનંદની લ્હેરો ચઢે છે. મારો જીવ અખંડાનંદ અનુભવે છે. વ્હાલા ! હવે આગળ ચલાવો. "

"પ્રિયે શાન્તનુ! સાંભળ:-

'रज्जुज्ञानेऽपि कम्पादिः शनैरेवोपशाम्यति ।
पुनर्मन्दान्धकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगी भवेत् ॥
एवं प्रारब्धभोगोऽपि शनैः शाम्यति नो हठात् ।
भोगकाले कदाचित्तु मर्त्योऽहमिति भासते ॥
नैतावतापराधेन तत्वज्ञानं विनश्यति ।
जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किन्तु वस्तुस्थितिः खलु ॥

રજ્જુ જ્ઞાન થયે સતે પણ કંપાદિક તો ધીમે ધીમે શમે છે, અને મંદ અંધકારમાં નાખતાં તેનુ તે રજ્જુ પુનઃ સર્પ થાય છે, એમ પ્રારબ્ધ ભોગ પણ ધીમે ધીમે શમે છે. હઠ કરવાથી શમતો નથી, અને ભોગકાળે કવચિત્ હું મર્ત્ય છું એવો પણ ભાસ થઈ આવે છે. એટલાજ અપરાધથી તત્ત્વજ્ઞાન જતું રહ્યું ગણાતું નથી કેમકે જીવન્મુક્તિ એ નામનું કોઈ વ્રત નથી પણ એતો વસ્તુ સ્થિતિ છે." પંચદશી.

"ધન્ય પ્રભુ ધન્ય છે, મારા નાથ આજે મને કૃતાર્થ કરી; વિભો! આગળ ચલાવો."

"समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥"

"સુખ દુઃખ જેને સમાન છે, માટી અને કાંચન જેને સમાન છે, પ્રિય અપ્રિયને જે તુલ્ય દેખે છે, ધીરજ રાખે છે, નિંદા સ્તુતિને સરખી ગણે છે, માન અપમાનમાં સમાન રહે

છે, મિત્ર કે શત્રુ એ બે પક્ષને સરખા લેખે છે, આરંભ માત્રનો ત્યાગ કરે છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે.” ભગવદ્‌ગીતા

“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदिश्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥
तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदं
शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव । ”

“ એના હૃદયાશ્રિત કામ માત્ર જ્યારે પ્રમુક્ત થાય ત્યારે મર્ત્ય અમૃત થાય, એમજ બ્રહ્મને સારે પ્રકારે કરીને અનુભવે: જેમ સર્પની કાંચળી રાફડા ઉપર નાખ્યા પછી મુવેલી પડી રહે છે એમજ આ શરીર પડયું રહે છે, અને જે એવો અશરીર તે અત્રેજ, અમૃત પ્રાણ, બ્રહ્મતેજ થઈ રહે છે.” બૃહદારણ્યકોપનિષત્.

“ विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ”

“ વિદ્યા વિનય સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, શ્વાન કે શ્વપાક સર્વ પ્રતિ પંડિતો સમદર્શી હોય છે.” ભગવદ્‌ગીતા.

“ निरवधिसुखभूमानन्तसंवित्परात्म-
न्यनुभवमधिरूढे वाक्यतो योगतो वा ॥
भवतु दृढसमाधिर्लोकसंग्राहको वा ।
भजतु विषयजात्तं नैति भूयोऽपिबन्धम् ॥ ”

“ (તત્વ મસ્યાદિ) વાક્યથી કે યોગથી નિરવધી સુખ ભૂમા એવા અનંત સંવિત્ પરાત્મા અનુભવાધીરૂઢ થયે સંત તે પુરૂષ દૃઢ સમાધી કરે કે લોકાનુગ્રહાર્થે વ્યવહાર કરે કે વિષય માત્રને ભોગવે પણ પુનરપી બંધનમાં પડતો નથી.” સ્વરાજ્યસિદ્ધિ.

" देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् ।
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥
तं स प्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः ।
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ "

"સ્વારંભક એવું કર્મ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી સજીવ એવો દેહ જે દૈવવશ છે તે પ્રતિક્ષા કરે છે; સમાધિ યોગારૂઢ પુરૂષ પ્રપંચ સમેત તે દેહને ગણુતો નથી, વસ્તુને વિષે જાગેલો સ્વપ્નની વાતનો પુન: આશ્રય કરતો નથી." ભાગવત.

" यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ "

"દૈવવશાત્ જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ઠ, દ્વંદ્વાતીત મત્સર રહિત સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિને વિષે સમ એવો જે તે કરતો સતો બંધાતો નથી." ભગવદ્ગીતા.

" दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा ।
त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः ॥
उन्मत्तवद् वापि च बालवद् वा ।
पिशाचवद् वापि चरत्यवन्याम् ॥ "

"દિગમ્બર કે સામ્બર, ત્વગંબર કે ચિદમ્બરસ્થ, પણ એ ઉન્મત્તની પેઠે કે બાળકની પેઠે કે પિશાચની પેઠે પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે." વિવેકચૂડામણી.

" परमार्थचमत्कारमन्तस्थानुभवं विना ।
अन्यस्यान्यं न जानाति सीधुस्वादमिव द्विजः ॥ "

"અંતરમાં અનુભવ હોવા વિના અન્યના પરમાર્થ ચમત્કારને અન્ય જાણી ન શકે, મધના સ્વાદને દ્વિજ જાણે નહિ." યોગવાસિષ્ટ.

" नैव किंचित्करोमिति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्छ्वसन् ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ "

" યુક્ત એવા તત્વજ્ઞે 'હું કાંઈજ કરતો નથી' એમ માનવું; જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શતાં, સુંઘતાં, ખાતાં, જતાં, ઉંઘતાં, શ્વાસ લેતાં, પ્રલપતાં, આપતાં, લેતાં, નિમિષોન્મેષ કરતાં સર્વદા ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોના અર્થને વિષે વર્તે છે એમ ધારવું." ભગવદ્ગીતા.

" स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ "

" સ્રોતના વેગે કરીને લાકડું ઉંચા નીચા સ્થાનોમાં તણાઈ જાય છે, તેમ દેહને દૈવ યથા કાળે જે જે યુક્ત ઉપભોગ છે તે પ્રતિ લઈ જાય છે." વિવેકચૂડામણી.

" गम्यदेशैकनिष्ठस्यं यथा पान्थस्य पादयोः ।
स्पन्दो विगतसङ्कल्पस्तथास्पन्द स्वकर्मसु ॥ "

" જવાના સ્થાન ઉપર એકનિષ્ઠાવાળા પાન્થના પગ ચાલે છે તે કાંઈ પણ સંકલ્પ વિનાજ ચાલે છે એજ રીતે કર્મને વિષે પ્રવૃત્ત થા." યોગવાસિષ્ઠ.

" चोरबाधेऽपि तज्जन्यभीत्यादिव· ।
चैलदाहेऽपिभस्मेवचैलाकृति ॥
ज्ञानिनां विश्वमादेहपातं स्वतो ।
बाधितत्वेऽपि चारब्धभोगक्षमम् ॥ "

" ચોરનું નિવારણ થયા છતાં પણ તજ્જન્ય ભીતિ રહે છે, વસ્ત્ર બળ્યા છતાં ભસ્મ વસ્ત્રાકૃતિજ રહે છે, તેમજ જ્ઞાનીને

સ્વતઃજ બાધીત સતે પણ વિશ્વ પ્રારબ્ધ ભોગના નિર્વાહને અર્થે દેહપાત થતાં સુધી વિદ્યમાન છે." સ્વારાજ્યસિદ્ધિ.

" **यावद्देहं यथाचारं दशास्वक्ष विजानता ।**
कर्मेन्द्रियैर्हि स्थातव्यं न तु बुद्धीन्द्रियैः क्वचित् ॥ "

"હે ભાઈ દેહ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીએ આચારાનુસાર દશામાં કર્મેન્દ્રિયોને પ્રયોજી રહેવું; પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેમાં કદાપિ ભળવા ન દેવી." યોગવાસિષ્ટ.

" **उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः ।**
सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेदसक्तो वायुवच्चरेत् ॥ "

"આકાશની પેઠે મુનિને ઉપાધિમાં સતે તેના ધર્મ લેપ ઉપજાવતા નથી, સર્વજ્ઞ સતે મૂઢની પેઠે તે રહે, કે વાયુની પેઠે અસકત રહી સર્વત્ર વિચરે." આત્મબોધ.

" **न ह्याहारादि संत्यज्य भरताद्याः स्थिताः क्वचित् ।**
काष्ठपाषाणवत्किन्तु संगभीता उदासते ॥ "

"ભરતાદિ મહાત્માઓ આહારાદિનો ત્યાગ કરીને કદાપિ કાષ્ટ પાષાણની પેઠે રહ્યા નથી, પણ સંગની ભીતિથી ઉદાસીન રહ્યા છે." પંચદશી.

" **न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।**
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ "

"મને કર્મનો લેપ થતો નથી, કર્મફળની મને સ્પૃહા નથી, એમ જે મને સારી રીતે સમજે તે કર્મથી બંધાતો નથી."

ભગવદ્ગીતા.

" न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम् ।
सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥
सर्वस्थोऽहमकर्तेति दृढभावनयानया ।
प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ "

" પારાવારને જાણનારા જનો જગત્‌ના વ્યવહારને ત્યજતાએ નથી તેમ ઇચ્છતાએ નથી, સર્વને અનુવર્તે છે. સર્વસ્થ સતે હું અકર્તા છું એવી દૃઢ ભાવનાએ કરી પ્રવાહ પતિત કાર્યને કરતો કોઈ રીતે લેપાતો નથી. ઉભો સતે તે ઉભો નથી, જતો સતે તે જતો નથી, શાન્ત સતે વ્યવહારસ્થ છે, કરતે સતે અકર્તા છે. " યોગવાસિષ્ઠ.

" यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ "

" શ્રેષ્ઠ જે આચરે છે તેનેજ ઈતર જનો અનુસરે છે, શ્રેષ્ઠ જે જે પ્રમાણ કરે છે તેનેજ લોક અનુવર્તે છે." ભગવદ્‌ગીતા.

" येयं तु जीवन्मुक्तानां वासना सा न वासना ।
शुद्धसत्वाभिधानं तत् सत्तासामान्यमुच्यते ॥ "

" જીવનમુક્તોની આવી જે વાસના તે વાસના નથી, એ તો શુદ્ધ સત્વ એ નામનું સત્તા સામાન્ય છે. " યોગવાસિષ્ઠ.

" सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ "

"કર્મને વિષે આસક્ત એવા અવિદ્વાનો જે પ્રકારે કરે છે તેજ પ્રકારે હે ભારત! વિદ્વાને આસક્ત રહી સર્વ કર્મ કરવાં. તેણે એ પ્રકારે લોક સંગ્રહ સાધવો, કર્મમાં આસક્ત એવા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉપજાવવો નહિ, વિદ્વાને યુક્ત રહી સારી રીતે આચરણ બતાવી સર્વ કર્મ ઉપર પ્રીતિ જણાવવી."

ભગવદ્ગીતા.

"तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम्।
अद्वैतं समनुप्राप्य नटवल्लोकमाचरेत् ।
निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥"

"માટે એ પ્રકારે એને જાણી અદ્વૈતમાં સ્મૃતિને યોજવી; અદ્વૈતને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી લોક વ્યવહાર નટવત ચલાવવો, સ્તુતિ રહિત, નમસ્કાર રહિત, સ્વધાકાર રહિત, એવો હોઇ ચલ કે અચલ સ્થાન સેવતો યતિ તેણે કેવળ યદૃચ્છાને આધીન થઈ જવું."

ગૌડપાદાચાર્ય.

"त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥

"કર્મફળનો આસંગ તજી, નિત્ય તૃપ્ત, નિરાશ્રય, એવો તે કર્મને વિષે અત્યંત પ્રવૃત્ત સતે પણ કાંઈ કરતો નથી."

ભગવદ્ગીતા.

"પ્રિયે શાન્તનુ! જીવનમુક્તિનો કાંડ પૂરો થયો. વ્હાલી! તને હવે કેમ છે?" કહી ભાનુશંકરે અત્યંત દીન અને પ્રેમાળ થઈ શાન્તાના મુખકમળ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવવા માંડયો.

અત્યારે શાન્તાથી પરાણે પરાણે ભાગ્યાતૂટ્યા શબ્દો બોલાતા હતા. તેનાથી સંભળાતું હતું પણ કંઠ કફથી ભરાવાને લીધે બરાબર બોલાતું નહોતું. તે ઘડી ઘડી ફાટી આંખે ભાનુ ભણી જોઈ રહેતી હતી, અને ઘડી ઘડી આંખો મીંચી પડી રહેતી હતી. ભાનુનાં માબાપ વખતો વખત આવી છાનાંમાનાં ડોકીયાં કરી જતાં હતાં. ભાનુ કોઈ પણ સગાને શાન્તનુ પાસે ઝાઝીવાર બેસવા દેતો નહોતો. જ્યારે તેને ખાસ કામ સારૂ બહાર જવું પડતું ત્યારે ન ચાલતે ન છુટકે તેની માને બેસાડતો. દુ:ખીયારી શાન્તા કયારે મરે અને કયારે ઝટ છુટકો થાય એ હેતુથી તેને કોઈ પૂરૂં દૂધ પણ આપતું નહોતું અને ગળામાં પાણી પણ કોઈ ટેવતું નહોતું. જ્યારે આ બધું ભાનુના જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી ભાનું ખાસકરીને શાન્તાની સારવારમાં રોકાયો હતો: તેને જરા પણ વીલી મૂકતો નહોતો.

"પ્રિય તમે જે જે કાંઇ કહ્યું તે તમામ મેં સાંભળ્યું, મને ઘણો આનંદ થયો. વ્હાલા ! તમારા વિના મારી કોણ સદ્‌ગતિ કરવાનો પ્રયાસ કરે ? આ સંસારમાં સ્ત્રીનો ભગવાન એક ધણી કે બીજો ધરણીધર ! જીવનહાર મારા જેવી પાપણીના હૃદયમાં તમે જે કાંઇ જ્ઞાનસુધા રેડી મને પાવન કરી તેથી હું મારાં અહોભાગ્ય માનું છું. મારો પ્રાણ હજી પણ પીંડને પરહરતો નથી. હજી પણ તે કાંક માયામાં ગુંથાયેલો રહે છે. કાંક સાંસારીક વાસનામાં તે ભરાયેલો હોય એમ માલમ પડે છે. હજી તેને કાંક જ્ઞાનસુધાની વધારે જરૂર જણાય છે. મારા શરીરમાં સર્વત્ર શાન્તિ અને આનંદ છવાઇ રહ્યા છે. વ્હાલા ! મારાથી જો કાંઇ

બોલાય નહિ તો તમે ગભરાશો નહિ. મારાથી તમારા પુન્ય પ્રતાપે તમે જે કાંઇ કહો છો તે સારી રીતે સંભળાય છે. જીવનહાર તમારાથી જે પ્રમાણે બોલી શકાય તે પ્રમાણે જ્ઞાન ઉપદેશ બોલો. હું ધારૂં છું કે જ્યાં સુધી મારા પ્રાણને માયાના પાસ હશે ત્યાં સુધી તે ખોળીયામાં ટકી શકશે; જો કે તેનાં સંસારિક ઘણાંક બંધનો કપાઈ ગયાં છે. હવે મને કાંઇ આગલું પાછલું સાંભળતું નથી, ફકત મારો પ્રાણ તમારા કમળવદનની ઝાંખી કરવા સારૂં તલ્પી રહ્યો છે. તમે તેને જ્ઞાનસુધાથી તૃપ્ત કરો. જ્યારે તેને સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્તિ થશે કે તરત તમને પ્રણામ કરી ચાલતો થશે. વ્હાલા! હવે કાંક વિદેહ મુકિતનો ઉપદેશ સંભળાવો!"

"મારી મધુરી શાન્તા હવે હું તને વિદેહમુકિત સંભળાવું છું. વિદેહમુકિતના વિષયથી આત્માને પરમ શાન્તિ મળે છે અને તે તરત દુ:ખમાંથી મુકત થઇ આનંદમાં ભળે છે!"

"गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा ।
देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ॥
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा ।
परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ।
ऽस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः ।
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥"

"પંચદશ કળા સ્વપ્રતિષ્ઠાને પામી, દેવતા માત્ર પોતપોતાના પ્રતિદેવતામાં સમાયા. કર્મ વિજ્ઞાનમય આત્મા, સર્વે પર અવ્યયને વિષે એક થાય છે. નદીઓ વહેતી વહેતી સમુદ્રને વિષે અસ્ત પામી નામરૂપને તજે છે, એમ જે નામરૂપથી વિમુક્ત વિદ્વાન પરાત્પર દિવ્ય પુરૂષને પામે છે. જે આ પ્રકારે બ્રહ્મ જાણે છે તે બ્રહ્મ થાય છે; એના કુળમાં કોઇ અબ્રહ્મજ્ઞ થતું નથી. તે શોકને તરી જાય છે, પાપને તરી જાય છે અને હૃદય-ગુહા-ગ્રન્થી માત્ર ભેદાતાં અમૃત થાય છે." મુંડકોપનિષત્.

" **तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् ।**
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति गतशोकः ॥ "

"જ્ઞાન થવાના કાળને વિષેજ મુક્ત થઇ રહેલો જ્ઞાની તીર્થમાં કે ચાંડાલના ગૃહમાં સ્મૃતિહીન થઇને પણ જો કદાચ મરણ પામે છે; તો પણ તે શોક માત્રથી મુક્ત થઇ કૈવલ્યને પામે છે. વાર્તિક.

" **सौम्याम्बुत्वे तरङ्गत्वे सलिलस्याम्बुता यथा ।**
समैवाब्धौ तथा देहसदेहमुनिमुक्तता ॥
सदेहादेहमुक्तानां भेदः को बोधरूपिणाम् ।
यदेवाम्बु तरङ्गत्वे सौम्यत्वेऽपि तदेव तत् ॥ "

"શાન્ત જળ હોય કે તરંગ હોય પણ સમુદ્ર તો જે જળ તે જળજ છે. એમજ જે બોધરૂપ મુક્ત તેમના સદેહ કે અદેહ હોવામાં શો ભેદ છે? તરંગમાં જે જળ હતું તેનું તેજ શાન્ત જળમાં પણ છે." યોગવાસિષ્ઠ.

" योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो ।
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ "

"જે અકામ, નિષ્કામ, આપ્તકામ, આત્મકામ છે તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ પામતા નથી, તે બ્રહ્મ હોઇ બ્રહ્મ થાય છે."

બૃહદારણ્યકોપનિષત્.

" अहं न मायी न च भोगिशायी ।
न चक्रधारी न दशावतारी ॥
न मे प्रपञ्चः परिपालनीय-
स्तथापि विष्णुः प्रभविष्णुरस्मि ॥ "

"મારે માયા નથી, શેષની શય્યા નથી, ચક્ર નથી, દશાવતાર નથી, પ્રપંચનું પરિપાલન કરવાનું નથી, તથાપિ સર્વનો પ્રભુ એવો વિષ્ણુ હું છું."

સ્વરાજ્યસિદ્ધિ.

" विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं नापि चेतरः ॥
सूर्यो भूत्वा प्रतपति विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ।
रुद्रः सर्वान्संहरति सर्वान्सृजति पद्मजः ॥
यत्किञ्चिदिदमाभाति भातं भानमुपैष्यति ।
कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च ॥
विदेहमुक्तास्त्रैलोक्यं संपद्यन्ते यदा तदा ।
मन्येते सर्गतामेवगता वेद्यविदांवर ॥
विद्यते चेत् त्रिभुवनं तत्तत्तांसम्प्रयान्तु ते ।
यत्र त्रैलोक्यशब्दार्थो न सम्भवति कश्चन ॥ "

"વિદેહમુક્તો ઉદય પામતા નથી, અસ્ત થતા નથી, કે શાન્ત પડતા નથી, સત્ કે અસત્ કે દુરસ્થ નથી, હું નથી,

અન્ય નથી. સૂર્ય થઇ પ્રતપે છે, વિષ્ણુ થઇ ત્રણે જગતનું રક્ષણ કરે છે, રૂદ્ર થઇ સર્વનો સંહાર કરે છે, પદ્મયોનિ થઇ સર્ગને સરજે છે, જે કાંઇ ભાસે છે, ભાસ્યું, કે ભાસશે, ત્રિકાલમાં જે કાંઇ દૃશ્ય છે, તે અને સર્વ એ છે. વિદેહમુકતો ત્રૈલોકય થાય છે, ત્યારે હે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તે સ્વર્ગમાંજ આવ્યા એમ મનાય; જો ત્રિભુવન હોય તો તે ભલે તે રૂપ થાય, એમનામાં ત્રૈલોકય શબ્દાર્થજ સંભવતો નથી." યોગવાસિષ્ઠ.

" स्वानन्दे सहजे सदा विहरतां स्वच्छन्दलीलाजुषां ।
निस्सङ्गा च निरर्गला च जगतां कल्याणसन्दोहिनी ॥
मत्स्यानां सलिलेऽम्बरे च वयसां वायोरिवाशामुखे ।
दुर्लक्ष्ये पथि योगिनां बहुविधा गूढाविचित्रा गति: ॥ "

" સ્વરૂપના સહજાનંદમાં સદા વિહરતા, સ્વચ્છન્દ લીલા ભોગવતા એવા યોગીઓની, નિસંગ, નિરર્ગલ, જગત માત્રને કલ્યાણકારી એવી દુર્લક્ષ્ય માર્ગ ઉપર જે બહુ વિધ અને વિચિત્ર ગતિ, તે જળમાં માંછલાની ગતિની પેઠે, આકાશમાં પક્ષીની ગતિની પેઠે કે દિશાઓને વિષે વાયુની ગતિની પેઠે અતિ ગુઢ છે." સ્વરાજ્યસિદ્ધિ.

" यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ "

" જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ને અધર્મનું અભ્યુત્થાન થાય છે ત્યારે, સાધુના પરિત્રણને અર્થે, દુષ્કૃત કરનારના

વિનાશને અર્થે, ધર્મની સંસ્થાપનાને અર્થે, આત્માને હું સૃજું છું."

ભગવદ્‌ગીતા.

"**चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया ।**
अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम् ॥"

"પ્રશ્ન, પરિહાર, સર્વ દ્વૈત ભાષાથી કરો; અદ્વૈત ભાષામાં તો પ્રશ્ન નથી ને ઉત્તરે નથી."

પંચદશી

"**न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।**
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥"

"નિરોધ નથી, ઉત્પતિ નથી, બદ્ધ નથી, સાધક નથી, મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી; એજ પરમાર્થતા."

ગૌડપાદાચાર્ય.

"**अस्पर्शयोगो वै नामसर्वसत्वसुखो हितः ।**
अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥"

"સર્વ સત્વને સુખકર, હિતરૂપ, વિવાદરહિત, અવિરૂદ્ધ, એવો આ અસ્પર્શ યોગ જેણે કહ્યો તેને નમસ્કાર કરૂં છું."

ગૌડપાદાચાર્ય.

"**अहोशास्त्रमहोशास्त्रमहोगुरुरहोगुरुः ।**
अहोज्ञानमहोज्ञानमहोसुखमहोसुखम् ॥"

"અહો આ શાસ્ત્ર ! અહો ગુરૂ ! અહો જ્ઞાન ! અહો જ્ઞાન! અહો સુખ! ભજ ગોવિંદમ્ ! ભજ ગોવિંદમ્! નારાયણ હરે ! નારાયણ હરે ! !"

પંચદશી.

"નારાયણ હરે, નારાયણ હરે! જય જય પ્રાણપતિ હું આપને નમસ્કાર કરૂં છું! ધન્ય પ્રભુ ધન્ય પ્રભુ આપને ધન્ય છે.!!" કહી શાન્તાએ ભાનુનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, ને

મસ્તકે અડાડયો, આંખે અડાડયો અને પાવન થઇ; નમસ્કાર કર્યો, અને મંદહાસ્ય ભરી મુખમુદ્રા રાખી બે હાથ જોડી રાખી પડી રહી; થોડીક વાર પછી આંખ થરડાવા લાગી, અને છેવટના (દેહાન્ત) ચાળા થવા લાગ્યા; ભાનુ કાંક ગભરાયો, રડી ગયો, અને શું કરવું તેની કાંઇ સૂજ પડી નહી. તેના મુખમાંથી તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ શબ્દો નીકળી પડયા.

"ઓ બા, ઓ બાપા, આવો, આવો; આતો ચાલી !" શબ્દ સાંભળતાની સાથેજ ભાનુનાં માબાપ એકદમ દોડી આવ્યાં, અને શાન્તાને ટાંગાટોળી કરી ભાનુના ખોળામાંથી ઉપાડી કામળે લીધી. ભાનુશંકર કંપી ગયો, ગભરાઈ ગયો, અને બેબાકળો બની ડુસકાં ઉપર ડુસકાં ખાવા લાગ્યો. તેને તેના પિતાએ પરાણે દાબી રાખ્યો.

"ઓ બા, બા, ઉતાવળ કર નહિ, મારી શાન્તાને કામળો ખુંચશે; હજી તેનામાં શ્વાસ છે, અરે રહેવા દે રહેવા દે; છો ગોદડી અભડાતી ! !"

"ભાઇ તું આમાં ન સમજે. આઘો જા, હવે કયાં શાન્તા છે ?" કહી ભાનુને આડો હાથ રાખી દૂર કર્યો ! અને છેવટનો સમન લાડવો ચોળી આપી દીધો, તથા કાંક કાંક ઉપરચોટીયું પુન્યદાન કરાવ્યું ! !

"શાન્તા ! મારી મીઠી શાન્તા ! ! તું કશામાં જીવ રાખીશ નહિ; મારી વ્હાલી ! મારી જરા પણ ચિન્તા કરીશ નહિ; પ્રિયા તારો સ્વર્ગે વાસ થજો; તને અખંડ શાન્તિ મળજો; અને તું આનંદ સ્વરૂપમાં ભળજો ! !" કહી તેના મુખ પર હાથ ફેરવ્યો.

ભોળા ભાનુશંકરે ભોળપણમાં માવડીયા બની શાન્તાની જીંદગી શાન્તાને શૅાકય પર વીંધી બગાડી, પણ છેવટે ભલા થઇને ભલી શાન્તાનું મરણ એક ભલા પતિ તરીકે સુધાર્યું. ભાનુએ છચોક માબાપની આમન્યા તોડી નાખી, અને શાન્તાના મુખ પાસે મુખ રાખી નારાયણકવચનો પાઠ ભણવા માંડયો. શાન્તાને કાંક ભાન આવ્યું, અને તેના મુખમાંથી ધીમા ધીમા ઉદ્ગાર નીકળવા મંડયા.

*   *   *   *

" કોઈ ન કરશો શોક મુઆનો
કોઈ ન કરશો શોક—૦
પાછું ન વાળે પોક—મુઆનો૦
આવ્યા તેવા જાશું ચાલી મૂકી માયા થોક—૦
સગાં સંબંધી સર્વે જુઠાં જુઠા જગના લોક—૦
પંચ તત્વમાં તત્વો ભળશે ભૂતનો શોક છે ફોક—૦
જન્મ મરણ માળાના મણકા આવે જાય અનેક—૦ "

સ્વર્ગસ્થ કવિ મહાસુખરામ—અવસાન સમય.

શાન્તાએ શાન્તિથી મંદહાસ્યભરી મુખમુદ્રાથી પોતાનો પ્રાણ મૂકી દીધો. સર્વે સગાં વ્હાલાં ફાટી આંખે શાન્તાના શરીર સામું જોઈ રહ્યાં. ચૈતન્ય ચાલી ગયું, જડ શરીર શબવત્ જમીન પર ઠરી ગયું. ભાનુ ઢીંચણપર માથુ મુકી દીલગીરીમાં ગરકાવ થઇ ગયો, અને બીજાં મરણક્રિયામાં ગુંથાયાં. વાંચકો! ચાલો ઉઠી જાઓ, નહિ તો તમારે પણ અભડાવું પડશે, માટે ખસો, ખસતા પહેલાં એકવાર મૂખ થકી બોલો કે " આતે વ્હાલાનું વ્હાલ કે શૅાકયનું સાલ ? ! !

પ્રકરણ ૩ જું.

રમણી કે રાક્ષસી ?

દોહરો.

દાબ વિનાનાં છોકરા, દાબ વિનાની નાર;
દાબ વિનાની ચોપડી, ઝટ ફાટે નિરધાર.

દુનિયાનાં સંકટો સામે બહાદુરીથી યુદ્ધ કરતાં, સ્વદેશના રક્ષણ માટે પ્રાણાર્પણ કરતાં, ઉત્તમ પ્રકારે હામ ભીડતાં, દૃઢ સંકલ્પ રાખતાં, ધર્મનું રક્ષણ કરતાં, નીતિનું પાલન કરતાં અને કર્ત્તવ્યના માર્ગમાં કદી પણ ઠોકર ન ખાતાં શીખવું એજ સાચું અને ઉમદા ભણતર છે.

મેટ્રીક બન્યા, બી. એ બન્યા, એમ. એ બન્યા ત્યાં શું થયું,
ડાકટર બન્યા, પ્લીડર બન્યા, ઈજનેર બન્યા ત્યાં શું રહ્યું;
ડીગ્રી તણા છોગા માંહી, જ્યાં ધર્મને વિસરાય છે,
હર હર સુધારે હિંદમાંથી, શું ગયું શું જાય છે ?

ખરેખર અક્ષર, શબ્દ અને વાક્ય શીખવાં એ કેટલાક જેટલું અગત્યનું ધારે છે, તેટલું અગત્યનું નથી. જ્ઞાનને સૌજન્ય કે સુખ સાથે કશો સંબંધ નથી. તેથી કદાચ નમ્રતાનો

નાશ થાય અને તેને બદલે અહંકાર ઉત્પન્ન થાય. મનુષ્યના મુખ્ય પ્રેરકોને વિદ્યાનું થોડુંજ વ્યસન હતું. વિદ્વાન પુરૂષો ઘણીવાર સર્વ જમાનાના લોકો પર અસર કરે એવા પ્રૌઢ વિચાર કરી શક્યા છે; પણ તેમનાં કૃત્યો ક્વચિતજ ઉંચી નીતિનાં થયાં છે.

* * * *

" વિકટ વખત આવ્યો ધર્મની ખ્વારી થાવા,
વિકટ વખત આવ્યો આર્યનું શૌર્ય જાવા:
વિકટ વખત આવ્યો પાપના પુંજ ભરવા,
વિકટ વખત આવ્યો નીતિનો નાશ કરવા. "

"શિવ, શિવ, શિવ, અજબ જમાનો આવ્યો; નીતિનો નાશ થયો, ધર્મ ડુબી ગયો; આજકાલની ઉછરતી અર્ધદગ્ધ આર્યપ્રજા જુવાનીમાં દીવાની બની પોતાના ધર્મ કર્મને ભુલી જઇ નીતિને વિસારવા લાગી ! હું એક વરસ દિવસથી કેસરને ટયુશન શિક્ષણ આપવા સારૂ જાઉંછું; પણ હમણાં તો મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેના મનના વિમળ વિચારો દિન પર દિન બદલાતાજ જાય છે. આખો દિવસ સ્ત્રી સ્વતંત્રતા, સુધારો અને શ્રૃંગારનોજ પવન તેના મગજમાં ભરાઇ રહેલો છે. તેની પાસે મિનિટે, મિનિટે, ઘડીએ ઘડીએ અને કલાકે કલાકે ફકત લવમેટર શ્રૃંગારનીજ વાતો ! ભણતરમાં શ્રૃંગારનોજ સબજેકટ (વિષય) જ્યારે ને ત્યારે ડીસકસ (ચર્ચા) કરવાનો ! અધુરામાં પુરૂં તેના પિતા નવનીતલાલે જ્યારથી તેના પતિ જયન્તીલાલને ઘરમાંથી દુર કર્યા છે, ત્યારથી તો તે હદપાર સ્વતંત્ર થઇ ગઇ છે. તદ્દન ફીઅરલેસ (નિર્ભય) બની ગઇ છે.

તેના દીવાનખાનામાં રોમીઓ અને જુલ્યેટ, રેનૉલ્ડસનાં નૉવેલો, કાદમ્બરી, રસિક પ્રિયા, રસશાસ્ત્ર, મેઘદુત, શાકુન્તલા અને વિક્રમોર્વશી સિવાય બીજું કાંઇ નીતિનું કે ધર્મનું પુસ્તકજ નજરે પડે નહિ! આખા દીવાનખાનામાં થ્રુઆઉટ એવરીવ્હેર ફકત શ્રૃંગારી વિષયોનાંજ પુસ્તકો માલમ પડી આવે, દીવાલપર ફકત રવિવર્માનાં શ્રૃંગારીજ ચિત્રો દૃષ્ટિ ગોચર થાય! ટેબલ પર પોર્ટવાઇનનું સ્ટીમ્યુલન્ટ મિકશ્ચર અને નાનો પ્યાલો! સુંદર તકતા આયના હાથીદાંતની ફેન્સી કાંસકીઓ, પટેલ પરફ્યુમરીની અત્તરની શીશીઓ અને પોમેટમની ડબીઓ, કોલ્ડ ક્રીમ ઑફ રોઝની બાટલીઓ ટુંકામાં કામોત્તેજક સાહીત્યોજ નજર તળે તરે!! નાનાં ફેન્સી ટેબલો, લેમ્પો, ઇંગ્લીશ ચેરો, આરામ-ખુરશીઓ, હારમોનીયમ, પીયાનો, સતાર, દીલરૂબા, ફેન્સી લેડીવૉચ એજ તેનું મનગમતું ફરનીચર--સરસામાન! રેશમી પોલકાં, સાટીનની સાડીઓ, ફેન્સી ઈંગ્લીશ છીંટના ઘાઘરા, જાપાની છત્રીઓ, સોનેરી ચશ્મા, ફેન્સી સ્ટીક, ઈંગ્લીશ લેધરના લેડીબુટ અને સેન્ટથી મઘમઘતા ચીનાઈ રેશમી રૂમાલ એજ તેના બ્યુટીફુલ મોહક પોશાક–ડ્રેસ! સુધરેલો પોશાક, સુધરેલું ફરનીચર અને સુધરેલા વિચારો એનોજ નીરંતર તેના મગજમાં વાસ! આબેહુબ મડમોનીજ બ્યુટી સુંદરતા અને ફેશન લ્હેરો!! આહા જમાના તારી પણ તાસીર છે!! આ કેળવણી કઇ? કેળવણી, કેળવણી, ધર્મને નીચાવનાર કેળવણી તારો પણ હવાંશી દમામ છે! લેંગ્વેજ લેંગ્વેજ ઇંગ્લીશ લેંગ્વેજ, અંગ્રેજી ભાષા તારો પણ ઉછરતી પ્રજાપર જાદુઇ કાબુ છે! હવે થોડાક વર્ણ-

તમાં ભણ્યા ગણ્યા અર્ધદગ્ધ સુધારકો આ હીંદુસ્તાનનો ઉદય કરી નાખશે! અને ઇન ફ્યુચર ભવિષ્યમાં આ ઇંડીઆને ઇંગ્લાંડ બનાવી સુધારાની સ્વતંત્ર અને મીઠી મોજો મણાવશે! કેળવાએલાં પુખ્ત ઉંમરનાં મા બાપો પોતાની સંતતીને સ્વતંત્રતાનો પોશાક પહેરાવી વિદ્યાના નાવમાં બેસારી સુધારાના સાગરમાં મુસાફરી કરાવે છે, અને તેમને મન ગમતી છુટ આપે છે એજ આ સુધરેલા જમાનાનો જાદુઇ દોર છે, દમામ છે, જોર છે અને જુલમ છે. હવે મારે નવનીતલાલના કુટુંબમાં ભણાવવાજ ન જવું એ બહેતર છે; કેમકે હવે તે કુટુંબમાં મારે ગુરૂ શિષ્યનો સંબંધ રહે એ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે" આ પ્રમાણે અફસોસ કરતા રમણિકલાલ માસ્તર એક ચેર પર પડેલા છે. અત્યારે તે જમાના અને સુધારા પર સારી રીતે ઉકળી પડ્યા છે, તેમનું મોહું લાલચોળ થઇ ક્રોધના આવેશમાં આવી ગયું છે.

"સુધારા સુધારા તેં આ આર્યભૂમીના સત્વનું સત્યાનાશ કાઢયું. જમાના જમાના તેં જાહેર પ્રજા પર જુલમ કર્યો! અત્યારે સઘળુ એકાકાર થઇ ગયું. નવું અને જુનું, સારૂં અને નરસું, નાનું અને મોટું એ કાંઇ માલમ પડતું નથી. બધું એક સાણે, એક ઠાણે, એક તાણે અને એક વાણે!!" બળતા માસ્તર બબાળા કાઢી ન્યુસપેપર લઇ વાંચવા લાગ્યા એટલામાં બહારથી ટપાલવાળાએ માસ્તરનું નામ પોકાર્યું. "રમણિકલાલ માસ્તરકા ઘર કીધર હય? એ કોણ છે! જે હોય તે અંદર આવો આ ઘર છે." કહી માસ્તરે ટપાલવાળા પાસેથી કાગળ લીધો અને કવર ફાડવા માંડયું!!

"આ કાગળ પણ કેસરનોજ હોય એમ જણાય છે." એ પ્રમાણે કહી કાગળ કાઢયો અને વાંચવા માંડયો; પણ અક્ષર ઉંધા લખેલા તેથી માસ્તર ગુંચવાણા અને અચંબામાં પડી કાગળ આમતેમ ઉથલાવા લાગ્યા! "ઓ તારી માની કેળવણી, તેં પણ ગજબ કર્યો! તારા સંસ્કારે આ ફેશનનાં ફુદાંને અજબ કર્યાં! કોણ જાણે કાગળમાં શું એ ગોટાળો હશે. આમ શા સારૂ કર્યું હશે તેની કાંઇ સમજ પડતી નથી! આમાં શું પ્રાઇવેટ બળ્યું હશે? મારા સાળા પ્રાઇવેટે નખ્ખોદ કાઢયું! હવે આ પાપને કરવું શું! આ છાપને ઉકેલવી શી રીતે!" કહી માસ્તર અક્ષરો ભાગ્યા તૂટયા બેસારવા લાગ્યા; થોડા થોડા અક્ષર બેસે પણ બરાબર સમજવામાં આવે નહિ; આખરે થાકયા, કંટાળ્યા અને ચીડાયા. "બળ્યો રાંડનો કાગળ, કોણ જાણે શું માંહી મોંકાણ વાળી હશે" કહી ડાબે હાથે દોઢ ગાઉ દૂર ફેંકી દીધો અને હીંચકા પર બેસી હીંચવા લાગ્યા! "આ મારી બેટી બાઇડીઓને ભણાવી એટલે ચીઠીઓ ચાલી! બધાએ ગોટાળા ચીઠીઓમાં સમાયા! ધણીને માબાપને અને તમામ વડીલોને સૂતાં વેચી ચીઠીઓમાં બા સાહેબ મહાલવા લાગ્યાં!! હવે આ કાગળને ઉકેલવો શી રીતે! માંહી સાપ છે કે ઘો છે તે શી રીતે જાણવું!" કહી માસ્તર માથું ખંજવાળવા લાગ્યા. છેવટે યાદ આવ્યું કે તકતા સામે ઉંધા અક્ષર ધરવાથી ચત્તા અક્ષર વંચાય છે; એટલે ઝટ ઉઠી કાગળ લીધો અને તકતા સામે રાખી વાંચવા માંડયો!!

અમદાવાદ–રાયપુર. તા. ૧૭–૯–૧૦

“ મારા પરમ પ્રિય માસ્તર **રમણિકલાલ !**

પ્રિયે ! મારા મનના ઉભરા તમારા આગળ ખાલી કરવાનું કેટલાક વખતથી મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે, તે કારણથી આજે વીસ પચીસ લીટીઓ લખી છે, તે કૃપા કરી વાંચશોજી !

હું સર્વ વાતે સુખી છું, સૌન્દર્યવાન છું, દારની શ્રીમંત છું અને પિતાની લાડકીજીવથી અધિક વ્હાલી છું, તમે મને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું છે. હું આ વખતે મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પસાર થઇ છું, તે આપનોજ પ્રતાપ છે. હાલમાં કૉલેજ જોઇન કરવાનો વિચાર છે, અને પછી વિલાયત જઇ બારીષ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી પબ્લીક (જાહેર)માં નામ કાઢવા અને સ્ત્રી કેળવણીનો વિજય વાવટો આખી ચોખુટ ધરતીમાં ફરકાવવા મારી ઉમેદ છે. સર્વ કાંઇ યથાયોગ્ય છે; પણ પ્રિયકર ! શું કહું ! આ સૃષ્ટિમાં સર્વોત્તમ એવું જે પ્રેમસુખ જેની ત્રિભુવનમાં કાંઇ લીમીટ હદજ નથી તેનાથી હું બેનસીબ છું, પીડિત છું. મારાં મેરેજ થયાં છે પણ હું તો હજુ અવિવાહીત જેવીજ છું. મારી બરાબરીની યોગ્યતાનો સુશિક્ષિત, એજ્યુકેટેડ કેળવાએલા પણ ખાસ કરીને સુધરેલા વિચારથી છલકાતા યોગ્ય પુરૂષ જોડે જ્યાં સુધી મારાં લગ્ન મેરેજ થયાં નથી ત્યાં સુધી હું પરણેલી અગર કુંવારી સરખીજ છું. મારાં થયેલ જુના વિચારની ઢબનાં લગ્નના હક્ક તોડવાને હું એક પગે તૈયાર થઇ રહીછું. તમે તમારી પુઅર કન્ડીશન ગરીબ સ્થિતિ અને તમારી ન્યાતમાં કન્યાની અછતને લીધે કુંવારા છો; તમને પ્રેમ કેટલો બધો દુઃખી કરતો હશે

તેનો ખ્યાલ મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. તમે કેવા સંસાર સુખથી દુઃખી છો, તે દુઃખ મારાથી જોયું જાય તેમ નથી. પ્રિયકર! પ્રેમશાસ્ત્ર એ ઘણી ગહન વાત છે. તમારીજ વાત, જુઓને! આપ યુવાન છો, વિદ્વાન છો અને ગુણવાન છો; પણ પ્રેમશાસ્ત્ર તરફથી તો તમે પણ મારી માફક દુઃખી છો. હાલમાં તો આપની માફક હું પણ રાત્રી દિવસ દુઃખમાંજ રિબાઉં છું. મારી પણ આપના જેવીજ મીઝરેબલ દુઃખી લાઈફ જીંદગી થઈ પડી છે. હું કેવળ કમજોર બની ગઈ છું. મારૂં કમળવદન પ્રેમી પ્રભાકરના દર્શન વિના કરમાઈ ગયું છે; આ પ્રેમઘેલી ચકોરી ચંદ્રરાજના દર્શન વિના બાવરી બની ગઈ છે. આ વલવલતી મયુરી મેઘરાજના વિના મુંઝાઈ ગઈ છે. હવે મને કાંઈ પણ ગમતુંજ નથી, જરા પણ ચેન પડતુંજ નથી. કશી વાતની ગમજ પડતી નથી. ઉઠતાં, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, ચાલતાં અને હાલતાં રાત્રી દિવસ પળે પળે, ક્ષણે ક્ષણે, ઘડીએ ઘડીએ મદન મને બાળ્યાંજ કરે છે. જુવાની દિવાની બનાવી ગભરાવી નાખે છે. મદન મને મુંઝાવી નાખી ઘેલી બનાવી દે છે; જેનો ચિતાર નીચેના કાવ્યપરથી જણાઈ આવશે.

* * * *

" મુગ્ધાનું માન મૂકાવે, તાપસનું તપ તજાવે,
જ્ઞાનીનું જ્ઞાન વર્જાવે, વાહ ધન્ય તને મદન:
અજબ નિશો છે પ્રેમનો, અગન અગન કરે તન,
લગન લગન લાગી રહે. ભ્રમિત બનાવે મન:
ભીતરમાં છે ભટકાતી, નથી નજરે તે નિરખાતી,
કોઇને નહિ તે કહેવાતી, બાળી દે આખું બદન. "

માટે મોહન મનમાં મમતા લાવી આ તપતા જીવનું દુઃખ દૂર કરી સમતા કરવા કૃપા કરશો ! આથી વધારે હું શું લખું ! મારૂં તન મન ધન હું આપને અર્પણ કરી ચુકી છું. પ્રિય ! દાસી ઉપર સદા પ્રેમદૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ. આ પ્રેમપત્રિકાને પવિત્ર પ્રેમની નિશાની તુલ્ય સમજી પ્રાણસમાન ગણી સંભાળી રાખવા કૃપા કરશોજી એજ હૃદય ભાવના !'

લી૦

આપની પરમ પ્રિય

કેસર.

" અરે આ શું ? કેસરનો કાગળ ? આવાં અપવિત્ર વચનો ? કેવી નિચતા: પણ હું ભૂલું છું. આ કાગળ કેસરનો હોયજ નહિ. કદાચિત પેલો રાજેન્દ્ર મારા આવા સુધરેલા ટયુશનની જોકીંગ કરતો હશે ! તેને ઘણીવાર મારી મશ્કરીઓ કરવાની હેબીટ–ટેવ છે. અરરર કેવા મલીન વિચાર ! અરે આ અક્ષરો તો કેસરના છે. પોઝીટીવ્લી ધીઝ આર ધી હેન્ડરાઈટીંગ્સ ઓફ કેસર ! ધેર ઇઝ નો ડાઉટ એબાઉટ ઇટ, એમાં જરાએ શક નથી. પ્રભુ તોબા તોબા, જુલમ જુલમ, આજકાલની ઉછરતી છોકરીઓએ ભણીગણીને ભવ બાળવા માંડયો. અરેરે આ કેળવણીના નામ પર આવી દુષ્ટ બાળાઓએ કાજળ લગાડવા માંડયું !" કેસર, કેસર ! તારી આવી હલકી વર્તણુક ? અરે દુષ્ટા તારી આવી બુદ્ધિથી આખી આર્ય કોમમાં કેળવણીના નામ પર તાળાં દેવાશે ! અરે પાપણી કન્યાશાળાના બારણા પર હવે તાળાં દેવાશે ! આહા તેમનાં માબાપની કેવી કેળવણી ? માતા-

ઓની કન્યા તરફ કેવી દરકાર? હા....હવે....શું કરવું? મને સ્વપ્નામાં પણ ખબર નહોતી કે આવાં પરિણામ મારા ટયુશનનાં આવશે! અરરર કેસર ભણેલી, ગણેલી, વિદ્વાન અને શ્રીમંત છે, વળી મેટ્રીકયુલેટેડ છે, વળી તે ઉપરાંત કેળવાયલા ગ્રેજ્યુએટ પતિની પત્ની છે; છતાં આવા હલકા વિચાર તેને અત્યારે શી રીતે સૂઝયા હશે? શિવ, શિવ, શિવ હવે ભણાવવાનું તજી દેવું. આજકાલની ઉછરતી અર્ધદગ્ધ છોકરીઓ ભણીગણીને કેળવણીનો ઉપયોગ આવા અનાચારના કાગળો લખવામાં કરે છે. અરેરે ધિક્કાર છે! કેસર તને કોટી ધિઃક્કાર છે! સુધારા, સુધારા તેં આર્યસંસારનું સત્યાનાશ વાળ્યું.

* * * *

“ ચઢી સુધારે નખ્ખોદ વાળે કુલીન ઘરની બાળા,
બની દિવાની જુવાની માંહી કરતી અજબ ચાળા—૦
જપે તે મદન કેરી માળા કરી કુકર્મ લજવે શાળા,
દેવાય સ્ત્રી કેળવણી પર એક પાપે તાળાં—૦
નહિ ધાક જરા ઉરધારે વર વચ્ચા મોંજ ખૂબ મારે;
ભણી ગણીને શીખે શંખણી જ્ઞાનાં છીનાળાં—૦

“ અરે માસ્તર સાહેબ છો કે?”

“ એ કોણ છે?”

“ તમારી દાસી.”

“ કોણ કેસર?”

“ જી હા.”

“ કહો કેમ આવ્યાં?”

“ આપની સાથે વિનોદ કરવા!”

"ભલે વ્હેન ભલે, ભાઈ સાથે ખુશીથી વિનોદ કરો!"

"અરે તમે કેવા અવિચારી છો, અહીં તમારી વ્હેન ક્યાં છે?"

"અરે તમેજ મારી વ્હેન છો, અને હું તમારો ભાઈ છું!"

"અરે માસ્તર, માસ્તર જરા વિચાર કરો! મેનરલેસ ન થાઓ! હું તમારી વ્હેન નથી પણ તમારા નેનની પ્યાસી છું, તરસીછું. મારા ચતુર ચંદ્ર હું તમારા દર્શનની આતુર ચકોરીછું."

"અરે કેસર, કેસર, જરા વિચાર કરો. બોલતાં જરા પ્રભુનો ડર રાખો. હું કોણ છું તેનું ભાન રાખો!?"

"અરે તમે મારા જીવન પ્રાણ છો! રસઘેલા રસિકવર આ રસવેલીને પ્રીતિરસ સીંચી પ્રફુલ્લીત કરોઃ-

* * * *

"અલબેલા અલબેલીને શીદ અકળાવો,
રસઘેલા રસવેલીને પ્રીતિજળ પાવો;
પ્રેમઘેલી વેલી ભલી કરે વૃક્ષથી પ્રિત,
મૂકાય પણ મૂકે નહિ એ પ્રેમની રીત.
મદઘેલા મોહન નમેરા ન થાઓ-૦
પ્રેમ બુરો આ વિશ્વમાં પ્રેમાંજન પકડાય,
મીન, મણિધર, મધુકરો, પતંગ પરવશ થાય;
પિયુ છેલા શું છેહ દઈને સતાવો-૦
નાથ નમેરા શું બનો ધરો દિલે દરકાર,
દિલ દેખી દિલ આપતી ભોળી આ દિલદાર;
મોહનજી શીદ મોહ કરીને મુંઝાવો-૦ "

" નાગણી નારી નાગણી કારી નરકની ખાણ,
મધુર મધુર મુખથી વદી હરે પુરૂષના પ્રાણ; "
" સલુણાજી શીદ રંકને નીત ટીંગળાવો—"

"અરે પાપણી, પીશાચણી, જરા પરમાત્માનો તો ડર રાખ!"

"અરે અહિંના તો તમેજ પરમ આત્મા છો!"

"અરે ભગવાન, આજકાલની નાદાન ઉછરતી ભણેલીગણેલી અર્ધદગ્ધ છોકરીઓથી થાકયા, થાકયા, બાપા થાકયા. અરે કેસર હવે તું તારે ઘેર ચાલી જા. તું અહિં કેમ આવી છું?"

"આપને શાન્તિ આપવા."

"અરે જા બ્હેન ભલી થઇને ચાલી જા. હું તો તારાથી થાકયો, તારી ઇચ્છા અહિં કોટી ઉપાયે પાર પડે તેમ નથી, એ નિશ્ચય સમજજે! હું તો તારો ભાઇ છું અને તું મારી બ્હેન છું!"

"બહુ સારૂ દયો હવે આ ઇનામ તો દયો!"

"શાનું ઇનામ?"

"હું મેટ્રીકયુલેશનમાં પાસ થઈ તેની ખુશાલીની બરફી અને આ સોનાની કંઠી."

"અરે બળી તારી બરફી!"

"અરે માસ્તર એ તો સ્નેહની અશરફી!"

"અરે જહાન્નમમાં ગઇ તારી અશરફી, બરફી અને ઉંધી તારી કંઠી!"

"અરે દયો આં કંઠી પ્રેમથી ગળામાં પ્હેરો!"

"છટ્ છટ્ છટ્ દૂર રહે, તારા જેવી વંઠી ગયેલી છોકરીની કંઠી મારે વિષ્ટા તુલ્ય છે. કેસર તું હવે છેક હદબહાર જતી રહી. આવો નીચ પત્ર લખતાં તને કાંઈ પણ શરમ ન આવી? અરે આતે શું વિદ્વાન સ્ત્રીઓનું ભૂષણ? શું આને તું સાચો સુધારો માને છે?" કહી પત્ર કાઢી ફેંકી દે છે; કેસર તે પત્ર લઈ માસ્તરના ખીસ્સામાં ઘાલે છે.

"અરે હાં હાં માસ્તર શું આટલી બધી ક્રુરતા? અરે આ કેસરને તમારા વગર બીજું કંઈ ઠેકાણું છે?"

"અરે કેસર, તારૂં કુળ કોણ? તું કેવી? તારી સ્થિતિ કેવી? તારા વડીલોની આબરૂ તરફ નજર કર. તું પરણેલી તરૂણ છું, માટે તારે આવું વિહ્વળ ચંચળ મન રાખવું ન જોઇએ. હું તો તને અત્યાર સુધી મારી બ્હેન સમજીને ભણાવતો હતો; અત્યારે તું શું કરવા તૈયાર થઈ તેનો વિચાર કર! યાદ રાખજે જારી એ નર્કની બારી છે!"

"અરે માસ્તર એવી વેદાન્તની વાતો તો મને બહુ આવડે છે. મેં બધોયે વિચાર કર્યો છે; મારે હવે કરવું શું તે મને કહો. મારા ફાધરે મને એક બુદ્ધિહીન જંગલી કેવળ મૂર્ખ ગામડીઆ ધણી જોડે પરણાવી. તે તો ફક્ત નામનોજ બી. એ થયો છે, અરે તેણે બી. એ પાસ કરીને કૉલેજને અને અંગ્રેજી કેળવણીને લજવી મારી છે. એવા અનઘડ સાથે મારૂં પાનુ પાડયું! લગ્નની જે પ્રતિજ્ઞાઓ છે તેતો તેઓએ મારા અજ્ઞાનપણામાં કરાવી દીધી છે. તે અત્યારે મારે ના કબુલ છે. જ્યારે હું પરણી તે વખતે મને ધણી શું, લગ્ન શું, અને હું કોણ?

એનો બીલકુલ આઇડીયા ખ્યાલજ નહોતો ! હવે હું ભણી, સુધરી, ખરા ખોટાનો વિચાર કરતી થઇ, એટલે તે બુદ્ધિહીન ગામડીયા મેનરલેસ ધણી સાથે રહી મારો જન્મારો વ્યર્થ ગુમાવું ? ના, ના તે કદી બનશે નહિ; હું મારો સંસાર હાથે કરીને દુઃખી કરનાર નથી. હું તે મૂર્ખ સાથે છુટા છેડા કરી હાઇકોર્ટ મારફતે ડાઇવોર્સ લઇશ તે નક્કી સમજજો."

"કેસર, કેસર, તું આ શું બોલે છે ? તું પવિત્ર આર્ય-ભૂમિની કુમારિકા છું. વિલાયતની નથી. ડાઇવોર્સ લેવા તને છાજે નહિ !"

"એ હું તો લેવાનીજ ! પોઝીટીવ્લી, સ્યુઅરલી, સરટનલી ધેર ઇઝ નો ડાઉટ ઈન ઇટ. તેમાં કાંઈ શક નહિ !"

"કેસર ગઈ ગુજરી વાતનો ઉપાય નથી. તારા જેવી વિદ્વાન સુંદરીએ તો પોતાનો પ્રિયતમ મૂઢ અને અજાણ હોય તો પણ તેને ભણાવી ગણાવી સુધારી લઈ તારા ઘરસંસારને સુખી કરવો જોઇએ. જ્યારે તમે સુધારાનાં હિમાયતી થઇને તમારા ઘરનાજ માણસને સુધારી શકશો નહિ ત્યારે બીજાને શું સુધારી શકવાનાં હતાં ?"

"યસ યસ મી. માસ્તર, હું ફકત જયન્તીલાલ સિવાય આખા દેશને સુધારવાની હિંમત ધરૂં છું. યુ વીલ સી માય મૉરલ કરેજ ઈન શોર્ટ ટાઇમ. તમે મારી જાહેર હિંમત થોડાજ વખતમાં જોશો !!" હું એ મૂર્ખથી હારી છું ટાયર્ડ થઈ છું.

"અરે અવિચારી અબળા, તું શા માટે તારા સ્વામીને મૂર્ખ કહીને પાપમાં પડે છે. ઓ નીચ નારી તું જેવો જયન્તી-

લાલને મૂર્ખ કહે છે તેવો તે નથી. શું તારો ધણી બી. એ પાસ થઇને પાટલુન કોટ બૂટ ચશ્મા અને સ્ટીક ઝાલતો નથી તેથી તને ગમતો નથી ?"

"માસ્તર:–"

" એક નૂર આદમી, હજાર નૂર કપડાં;
લાખ નૂર ટાપટીપ, કરોડ નૂર નખરાં. "

"પણ એ તારી ભૂલ છે. આજના જમાનામાં જયન્તીલાલ બી. એ સુધી જ્ઞાન મેળવી બી. એનો સાચો ભેદ સમજે છે; બાકી બીજા અર્ધદગ્ધ જુવાનીઆ બી. એ પાસ કરીને પોતાની પરસનાલીટી ધર્મ અને મૉરેલીટી ભૂલી જઇ હાફ ક્રીશ્ચીયન જેવા થઇ જાય છે. અર્થશાસ્ત્રના નિયમોને પોલીટીકલ ઈકોનોમી ભણી ભણીને છાપરે મૂકે છે, અને દરેક બાબતમાં ઇંગ્રેજોના રીતિરિવાજોનું અનુકરણ કરી પોતાના ઘરસંસારને ઉડાઉ, કંગાલ અને દુ:ખમય બનાવી દે છે. તેઓ રિતરિવાજ ફેશન અને ટાપટીપને ફોલો અનુકરણ કરે છે; પણ ઇંગ્રેજોના સંપ અને ભારે પગારનું અનુકરણ કરતા નથી; જો તેઓ ઇંગ્રેજોના સંપ, ભારે પગાર, દેશાટન, સાહસિકપણું, વિદ્યાભ્યાસ, બ્રહ્મચર્ય અને તેમની કામ કરવાની નિયમિતતા રેગ્યુલેરીટીનું અનુકરણ કરે તો તમનો સંસાર કેવો સુખમય થાય: પણ તેમ નહિ કરતાં તેમનાં ખાનપાન અને પહેરવેષનું અનુકરણ કરી પોતે વટલાઇ જાય છે, અને બીજાને વટલાવી મારી આખો ઘરસંસાર ખરાબ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ ખાનપાન અને પહેરવેષની હીમાયત કરી નવયુવાન યુવકોને ફેશનને રસ્તે ચઢાવી ઉડાઉ, તોછડા

અને અર્ધદગ્ધ બનાવે છે. તારો ધણી જયન્તીલાલ પંદર રૂપિઆના પગારમાં જે મળી શકે અને બચાવી શકે તેના પ્રમાણમાં તેનો ઠાઠમાઠ રાખે છે, અને તારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ થઈ તને કરકસર અને યોગ્ય પવિત્ર પુરાણા રિતિરિવાજોનું અનુકરણ કરવાનું કહે છે, તેથી તને તે ગમતો નથી; પણ ઓ મૂર્ખ નારી તે તારી મોટી ભૂલ છે; તને પાછળથી ઘણોજ પસ્તાવો થશે. યાદ રાખજે તારા સ્વામી જેવો દેશાભિમાની, પ્રમાણિક, નીતિવાન, વિદ્વાન અને સર્વદા દેશનું દરેક બાબતમાં કલ્યાણ વાંચ્છનાર ગ્રેજયુએટ આ જમાનામાં મળવો મુશ્કેલ છે. તેના જેવો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપનાર અને દેશી પોષાકમાં ફરનાર બીજો કોઈ ગ્રેજયુએટોમાં જડી નહિ આવે.

"જગતમાં તારો ધણી જેવો સુંદર, ગંભીર, મોહક અને રૂપાળો દેખાય છે તેવો કોઈ યુવક આ જમાનામાં દેખાતો નથી. રૂપાળુ સુંદર જગન્નાથી ધોતીયું, માદરપાટનો દોરીઆના બોરીઆવાળો દેશી ઘાટનો કબજો, અથવા માદરપાટની બંડી અને ઉપર સુંદર ઝીણું કેડીયું, પગમાં દેશી જોડા, માથે ગુજરાતી ઢબની દેશી પાઘડી અને ખભે ધોળી કોરનો ખેસ અને હાથમાં છત્રી ઝાલી ચાલે છે ત્યારે એવો તો સુંદર અને ગંભીર દેખાય છે, કે જેનું મારાથી વર્ણન થઇ શકતું નથી. અને આજના જમાનાનાં ફેશનનાં ફુદાં રૂશીયન લેધરના બૂટ, સ્ટોકીંગ, પાટલુન, ખમીસ, વેસ્ટકોટ, કોટ, કેપ આંખે ચશ્મા અને લાકડી ઝાલી યસ નો કરતા સાહેબના બબરચી જેવા દેખાય છે, તેમને જોઇને પોળનાં કુતરાં પણ તેમના પહેરવેષ પર આફરીન થઈ વેલકમ કરે છે, અને વખતે ભેટો કરી

લવલી ફીશ લઇ લે છે, તો બીજા લોકો તેમને જોઈ કેમ હરખાતા હશે તેનો તોલ તું કરી લે! ઇંગ્રેજ લોકો તો તેમની ખુલ્લી મશ્કરી કરે છે અને હમેશાં કહે છે કે અમે તમને તમારા દેશી પોષાકમાં જોવાને હમેશાં ઇચ્છીએ છીએ."

"બસ કરો, બસ કરો, માસ્તર બસ કરો. હવે મારાથી તમારૂં કહ્યું સંભળાતું નથી. હમણાં ને હમણાં મારૂં ભેજું હાથમાંથી ખસી જશે."

"કેસર, વળી વિશેષમાં તારે ખુશી થવાનું એ હતું કે તારો ધણી સ્વતંત્ર ધંધામાં મહિને પંદર રૂપિઆ કમાતો હતો, પણ તે બિચારાને તેં ઘરમાંથી દૂર કરવામાં ઉદ્ધતાઈ વાપરી, તે તારી ઉદ્ધતાઇનો આગળ ઘણો પસ્તાવો થશે."

"અરે એતો હું બધુંએ સમજી છું. સાહિબ લોકોના બટલરો પણ મહિને પચીસ રૂપિઆ કમાય છે. કોળી, મોચી અને વાઘરી જેવા લોકો પણ સંચાના સ્વતંત્ર ધંધામાં પચાસ રૂપિઆ મહિને મેળવે છે, તેમાં શી નવાઈ! પેટ તો કૂતરાંઓ પણ ભરે છે, ભીખારીઓ ભરે છે, ચોર પણ ભરે છે અને મોટા મોટા ઑફીસરો પણ ભરે છે, તેમાં ઑફીસરોનું પેટ ભર્યું પ્રમાણ છે. પોતાના હોદ્દાને છાજે તેવા ઠાઠમાઠથી ગુજરાન ચલાવવું તેનુંજ નામ ગુજરાન છે, બાકી બીજું ભડીયારૂં છે, વૈતરૂં છે અને ભીખ છે. તમારા જેવા બી. એ. થયેલા પણ જયન્તીલાલની ભૂલને કબૂલ કરતા નથી તે ઘણી નવાઈની વાત છે. તમે બીજાને શીખામણ આપોછો ત્યારે તમે શા માટે બૂટ, પાટલુન, કોટનો ત્યાગ કરતા નથી?"

"હા તારૂં કહેવું બરાબર છે. હું પણ મોટો ભણેલો બેવકુફ છું. મારે મારા પાપી પેટના પોષણને સારૂ આ બૂટ, પાટલુન અને કોટને રાખવાં પડ્યાં છે. શું કરૂં? જાતે હું માંદો અને અશક્ત છું. વળી ગવર્નમેન્ટ સરવીસને માટે લાયક નથી; તેમાંયે મારે પ્રાઇવેટ ટ્યુશન આપી આપીને ગુજરાન ચલાવવું પડે છે. ટ્યુશન પણ તમારા જેવા ખાનદાન અને સુધરેલા કુટુંબમાં આપવાનું હોય છે તેથી જો હું લેંઘા જેવો અગર દેશી પોષાકમાં રહું તો તમારા જેવાં અર્ધદગ્ધ મને સ્વપ્ને પણ ભણાવવા ન રાખે."

"ત્યારે એમ કહી દોને કે ઠાઠમાઠમાં અને ફેશનમાં રહીએ તો બે પૈસા પેદા કરી ખવાય! શેની ખાલી મોટી પતરાજી કરો છો!"

"કેસર, આ મારી મોટી મૂર્ખાઈ છે. હું આજથી તારી શીખામણને માન આપી બૂટ, પાટલુન અને કોટનો ત્યાગ કરૂં છું, અને સર્વદા દેશી પોષાક અને દેશી ઢબના પહેરવેષમાં રહેવા પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું. તારા દેખતાં આ પરદેશી પોષાકનો ત્યાગ કરૂં છું. કેપ, કેપ, બેંગ્લોર કેપ, તારા મોહમાં ફસાઈ જઈ મેં મારી દેશી ટોપી અને પાઘડીનો ત્યાગ કર્યો. આજના જમાનામાં આ કાળી તકલેદી હંગેરીયન, બેંગ્લોર, મહારાજા, અમીર, નવાબ, લોયલ, એન ક્વોલીટી, એલ ક્વોલીટી વગેરે ટોપીઓએ દેશી બનાવટની ટોપીઓના વારસા ખુંચવી લીધા છે. દર વર્ષે હજારો રૂપિઆ પરદેશ ખાતે હિંદુસ્થાનમાંથી તણાઈ જાય છે. આ ટોપી જુની થતાં તેની એક પાઈ પણ ઉપજતી નથી, અને દેશી

કીનખાબની તથા કસબની ટોપી જે લાખગણે દરજ્જે અધીક રૂપાળી, બ્યુટીફુલ અને મોહક દેખાય છે તે જુની થતાં તથા ફાટી જતાં જેના કસબમાંથી રૂપિઓ બે રૂપિઆ ઉપજે છે, અને જેમાં દેશીમાંથી પરદેશી થાય છે તેવી ટોપીઓને વિસારી દઈ મારા જેવા ભણ્યા ગણ્યા યુવકો જે દેશનું દળદર ફુંકવાનો મગજમાં સર્વદા ફાંકો રાખે છે, અને પોતાનાં માથાં હમેશાં પરદેશી ટોપીઓથી શ્રંગારે છે તેથી તેમની વિદ્યાને કલંક લાગે છે. ચાલ બેંગ્લોર કેપ તું પણ મારા માથા પરથી દૂર થા. કોટ, કાટીનના કોટ, વેનીશીયનના કોટ તેં પણ દેશી કાપડને લાત મારી તેની જગ્યા લઈ લીધી છે, માટે ચાલ તારો પણ ત્યાગ કરૂંછું. પાટલુન, પાટલુન તેં પણ ધોતીયાને કોરે મૂકાવી દીધું છે. તારા કરતાં ધોતીયું હજારગણું દરજ્જે સારૂં છે, ટકાઉ છે, પહેરવામાં સુગમ પડે તેવું છે અને ફાટી જતાં કિમતી બદલો આપી બીછાનાના ઓછાડ, ખોળીઆં વીગેરેની ગરજ સારે છે, અને તું પાટલુન ફાટી જતાં કાંઈ પણ ઉપયોગમાં નથી આવતું માટે તારો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે. ગયે વરસેજ અકસ્માત બન્યો હતો કે મારા મિત્રોમાંના બે મિત્રો મી. મણિલાલ અને અંબાલાલ બંને જણા દીવાળીના દિવસે દારૂખાનું ફોડતા હતા. અકસ્માત દારૂની કોઠી સળગાવતાં ફાટી ગઇ, જેના તણખા બંને દોસ્તોને લાગ્યા અને કપડાં સળગવા માંડયાં. મારા ધોત્યાદાસ મિત્ર મી. મણિલાલે પોતિયું કાઢીને ખેસ અડાવી દીધો અને પાટલુનદાસ મિત્ર મી. અંબાલાલની પોઝીશન અને ફેશનના મારને લીધે બંને જાંગો સળગીને ખાખ

થઈ ગઈ; માટે પાટલુન તને પણ મારા આજે નવ ગજના નમસ્કાર છે. બૂટ, બૂટ, રૂશીયન લેધરના બૂટ તેં પણ આર્યકુટુંબોમાં નાણાંની લુંટ ચલાવી દીધી! તું પણ દર વર્ષે હજારો રૂપિઆ દેશમાંથી પરદેશ તાણી જાય છે. સાડા ત્રણ, પાંચ અને સાત રૂપિઆની જોડા તમે પણ જતે દિવસે જુવાનીઆને ધોળે દિવસે ભીખ મંગાવનારાં છો. રૂપિઆ એકના દેશી જોડા સરસ ટકાઉ અને મજબૂત વરસ સવા વરસ ખુશીથી ચાલે તેવા દેશી જોડા મૂકી બૂટમાં દેશાભિમાન રાખનાર દેવાંશી આર્યોનું મન દોડે છે તે પણ જમાનાની નવાઈ છે અને ભણેલાનું ડહાપણ છે: માટે બૂટ તમે પણ મારા પગમાંથી દૂર થઇ જાઓ!!"

"વાહરે મારા માસ્તર તમારૂં બ્રહ્મજ્ઞાન! આ તે બ્રહ્મજ્ઞાન કે સ્મશાનજ્ઞાન?"

"જેમ તું માને તેમ; પણ હું તો હવે જીવતાં સુધી દેશી પોષાકમાં અને દેશી ઢગમાં રહીશ તે તું નિશ્ચય સમજજે: પણ આ વાચાળ નારી તારે હવે ઘણું શીખવાનું છે."

"પણ આ માસ્તર મારૂં દુઃખ તો સાંભળો."

"ઠીક, કહેવા માંડો."

"જુઓ માસ્તર-જ્યારે એ ઘેર રહ્યા હોય અને હું જરા હારમોનીયમ વગાડતી હોઉ અને મડમોની માફક સુંદર પ્રીતિ ગીત ગાતી હોઉં તો તે તરતજ મને કહેશે કે 'શું મઝાના ગદ્ધામલ્હાર ચલાવ્યો છે, અરે આતે વળી શી ટક ટક! માથાફોડ મૂક, રહેવા દે, રહેવા દે તારા હરમાનીઆને બંધ કર, મારા તો કાન ફૂટી ગયા. કાંઇ પ્રભુનું ભજન ગા કે કાયાનું કલ્યાણ

થાય' હવે કહો મારે તેમની આવી વર્તણુક ઉપર શી ટીકા કરવી ? કદી જો હું પ્રેમથી સ્વચ્છ સાકર ચોપડી મારે હાથેજ તૈયાર કરેલા પાંઉ, બીસ્કુટ અને કેક તેમને આપવા જાઉં તો જેમ અડદના દાણા દેખી કેસરપખ્ખુઓ કૂદે છે તેમ તે પણ કૂદીને કહેશે કે "અરરરર, ઓ રાંડ કૂતરી નાખી દે, વટલાવી માર્યા, મને તો એમાં દારૂની ગંધ આવે છે. રાંડ આપણે તો ગલપાપડી, શકરપારા, દુધની પૂરી, મલાઈ દુધ વગેરેજ ઉત્તમ." કહો મારે હવે શું કરવું ? હું એક દિવસ તેમનું માથું દુખતું હતું તેથી રોઝબરી અને લેમોનેડ લાવીને આપ્યાં, એટલે તરતજ તેમણે પથરા પર નાખી ફોડી નાખ્યાં અને મને મારવા આવ્યા. એક દિવસ તેમને સખત ઉધરસ થઈ હતી અને નબળાઈ ઘણી આવી હતી, ત્યારે મી. મરઘા ડૉકટરની ટ્રીટમેન્ટ પ્રમાણે મેં ઈનવેલીડ પોર્ટવાઈન બજારમાંથી લાવી જરા દુધ સાથે મિશ્રિત કરી તેમને પાવા માંડયો ત્યારે આખી બાટલી ઉઠાવીને મારા કપાળમાં મારી. વળી સ્કોટ ઈમલશન, માલ્ટાઈન અને ઓવરીલની કિમતી દવાઓ મારા ફાધર પાસે મેં આગ્રહ કરી તેમના સારૂ મંગાવી અને તેમને પાવા માંડી ત્યારે સઘળી બાટલીઓ બારીએથી બહાર ફેંકી દીધી અને મને વટલેલી ગણી તેમની પાસે આવવા પણ દીધી નહિ. તેમણે તો વસંતમાલતી, જીવન, અરડુશીનો અવલેહ ફક્ત દવા તરીકે લેવા માંડયો, અને સઘળી વિલાયતી દવાઓ મને ગાળો ભાંડી બહાર ઢોળી દીધી. હું એક દિવસ તેમને માટે મારા હાથથી રેશમી ભરત ભરેલી ચામડાની સપાટો શીવતી બેઠી હતી ત્યારે મને

આવીને એકદમ માથામાં ટપલી મારીને કહેવા લાગ્યા કે અલી સુધરેલી, આ મોચણનો ધંધો તું કોની પાસેથી શીખી? એક દિવસ મેં મડમની માફક વાળ ઓળ્યા, અને ઇંગ્લીશ ઘાટની પોલકા માફક ચોળી શીવડાવી અને પગમાં સપાટ પહેરી તેમની સાથે હેતમાં ને હેતમાં સેકહેન્ડ કરવા ગઈ ત્યારે મારો હાથ ઝાલી મને જે ધક્કો માર્યો કે હું બે ગોઠીમડાં ખાઈ ગઈ. માસ્તર મારા દુઃખની અને કરમની આવી કહાણી છે. મેં મારી જીંદગાનીમાં કોઇનો ટુંકારો કે અનાદર સહન કર્યો નથી. જે કાંઈ સહન કરવું પડે છે તે એમની તરફથીજ! હું તો એમને જીવતાં મુએલાજ માનું છું."

"જ્યારે તારા જેવી ભણેલી ભામની જીવતા ધણીને મુઆ નહિ ગણે ત્યારે બીજી કોણ ગણુશે?"

"માસ્તર હું નહિ પેલી દેશી ભીખારણો જેવી સ્ત્રી સમજ્યા? હુ તે હુજ છું."

"હા ભાઈ હા, હું તને ઓળખું છું કે તું એક અજબ પૂતળી છે."

"માસ્તર, આપણી બેવકુફ સ્ત્રીઓ, ગામડીઅણો, ભીખારણો, ગમાર, ડોગાં કપાળમાં શેર શેર કંકુ લગાડી, નાક કાનમાં મોટાં કાણાં પડાવી, લોળીઆં અને કાંટા પહેરનાર, હાથ પર તથા મોં પર છુંદણાં પડાવી રામ નામ લખાવનાર, શરીરને હાથે કરી કદરૂપુ કરનાર, બે આને ગજની છીંટની ટુંકી ચોળીઓ પહેરનાર, ગળામાં બશેર કીડીઆંની માળા પહેરી હાથમાં લાકડાનાં બલ્લૈઆં શીખળાં પહેરી આખા શરીરને

વિચિત્ર બનાવી સત્તર ઠેકાણે થીગડાં લગાવી, દશ ઠેકાણેથી ફાટેલું જુનું ગંધાતુ કંતીઆન પહેરી, ચુલા આગળ બેસી મોટાં ચકરમ ભાખરા, બાજરાના ટીક્કર કે જે ઉઠાવીને માથામાં માર્યો હોય તો દોઢશેર લોહી કાઢે, અથવા ચાવ્યો હોય તો દાંત પડી જાય અને આખાં જડબાં હાલી જાય એવા રોટલા શેકનાર, લોટ બાંધતી વખતે નાકના સબડકા મારતી જાય, થાળીમાં લાળ અને લીંટ નીતરી કણેકમાં સમાઈ જાય, તેમના કંત્યાનનાં ચીંથરાં લોટમાં રગદોળાય તેનું ભાન ન રહે એવી બબુચકો છે; તેમાંની જો એક એમને મળી હોત તો બધી ખબર પડત; એવી બુડથલના હાથની રસોઈ તમારા જેવા સુધારાના હડહડતા શત્રુઓ પ્રેમથી આરોગે; જરા પણ સૂગ ન આવે અને બહાર વાત કરતાં પવિત્રતાની પૂંછડી થાય. મોટા પંડિતનો ફાંકો રાખે અને એવી લેંધા, ડોબા અને ગમાર જેવી સ્ત્રીઓ કે જે ધણીને ગણે પણ નહિ તેમને સારી શાણી અને પવિત્ર ગણે, અને મારા જેવી સુધરેલી શાણીને વિફરેલી વાંદરી ગણે એ પણ આજના જમાનાની નવાઈ છે."

"શાબાશ કેસર ધન્ય છે તારા વિચારને! તારા જેવી ભણેલી ગણેલી ભામનીઓથીજ હિંદુસ્થાનનો ઉદય થવાનો! શિવ, શિવ, શિવ આજકાલની ઉછરતી છોકરીઓએ શિયળ ધર્મ અને વિનયનો નાશ કર્યો! આખા આર્યસંસારને તમારા જેવા અર્ધદગ્ધ સુધારકોએ ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યો. કેસર આજે તારા વિચાર સાંભળીને મારો અશક ઠંડો થઈ ગયો છે! હુ અત્યાર સુધી એમ સમજતો હતો કે હિંદુસ્થાનની પાયમાલી હિંદુસ્થા-

નના પ્રમાદી રાજા રાણાઓએ કરી; પણ આજથી મારા વિચાર બદલાતા જાય છે. દેશની પાયમાલી કરનારાઓમાં તમારા જેવાં સુધારકો પણ આગળ પડતો ભાગ લીધે જાય છે.”

“અરે માસ્તર તમે મારા દેશાભિમાનના વિચારો જાણ્યા છે? જો ન જાણ્યા હોય તો વાંચો પેલું સુંદરી શ્રંગાર માસિક! એમાં પહેલો લીડર મારો છે. માસ્તર હવે મારો અને તેમનો ધણી ધણીઆણી તરીકેનો સંબંધ ટકવાનો નથી. મારા કપાળમાં આ એક લગ્નનો ટીકો લાગેલો છે, તે તો મારી મેળે ગમે તેમ કરીને પણ થયો ન થયો કરી નાખીશ.”

“ઓ મૂર્ખ સ્ત્રી જરા બોલતાં વિચાર કર. સૂર્ય, અગ્નિ અને બ્રાહ્મણની સમક્ષ થયેલાં તારાં લગ્નને તું શી રીતે ફેરવી નાખીશ? શું તું નાતરે જઇશ, પુનર્લગ્ન કરીશ કે વટલાઈ જઇને ક્રીશ્ચીયન થઇશ? ઓ બેવકુફ બાળા ભણી ગણીને અંતે આવા ચાળા શીખી? મે તને અત્યાર સુધી ભણાવી તેનું આ પરિણામ થયું? ભગવદ્ગીતા અને સતી ગીતા ભણીને તેં આ સાર કાઢયો? તારી કૉલેજનું નૉલેજ આવી ચીઠીઓ લખવામાં સમાવ્યું? ઓ અવિચારી નારી તારા જેવી સ્ત્રીઓને વાસ્તે બંગાળાનું કાલિનાગ પેપર શું લખે છે તે વાંચ. લે આ રહ્યું જરા આંખ ઉઘાડી ઈશ્વરની ખાતર વાંચ.”

“મારે તો કાંઇ વાંચવું નથી, તમારે વાંચવાની કે વંચાવવાની ગરજ હોય તો વાંચી સંભળાવો.”

“લે હું વાંચુ છું સાંભળ,

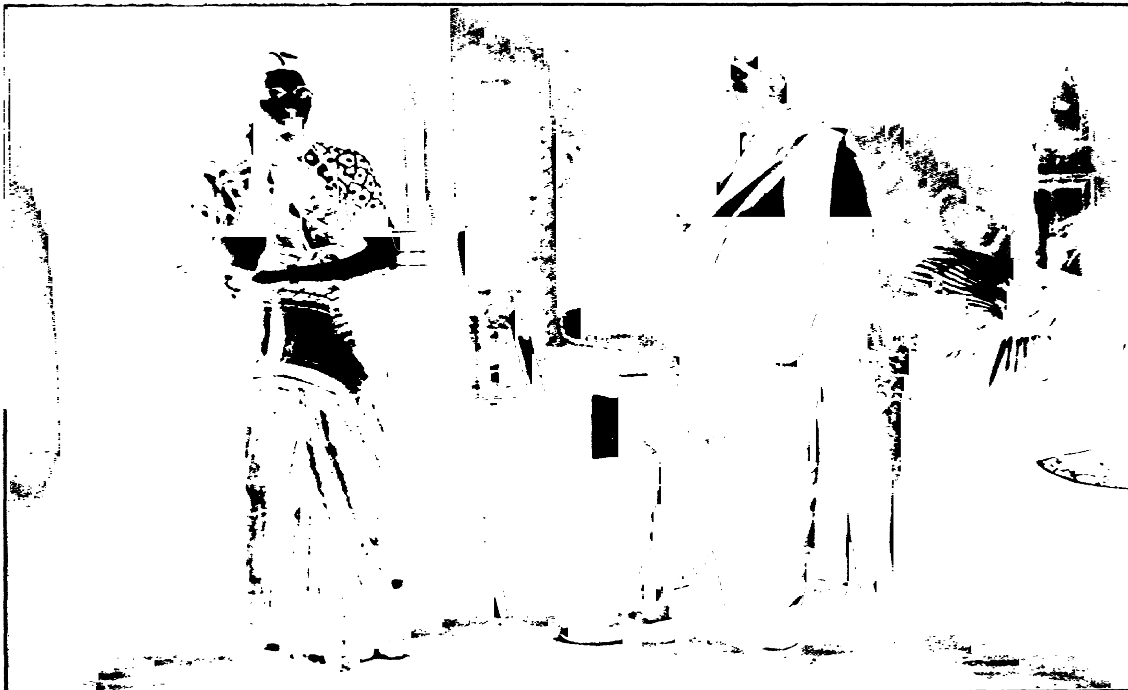
“આજકાલની કેટલીક અધુરા જ્ઞાનવાળી સ્ત્રીઓ વિદ્યા-

નનો ડોળ ઘાલી ઇંગ્રેજોના રિતિરિવાજો અને ખાનપાનનું અનુકરણ કરી તેમને પગલે પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સંસાર વ્યવહારમાં જોઈતું નીતિ ધર્મ અને વિનયનું શિક્ષણ નહિ આપતાં કેટલાંક ઉડતાં અને ભ્રમીત વિચારનાં માબાપો પોતાની કન્યાઓને ઇંગ્રેજી ભણાવી મેટ્રીક અને બી. એ. પાસ કરાવવામાં ખાસ લક્ષ આપે છે. કન્યા ધાર્મિક અને વ્યવહારીક કેળવણીનો ખરો ભેદ જાણવો ભૂલી જઇ ટાપટીપ, ફેશન, આડંબર અને મિથ્યાભિમાનના તાનમાં તણાઇ જઈ અવળે રસ્તે ચઢી જાયછે. સ્વછંદી અને સ્વતંત્ર બની હરવા ફરવાની, ખાવા પીવાની અને પહેરવા ઓઢવાની ખર્ચાળ ઉડાઉ અને અછાજતી ટેવને આધીન થઈ જઈ મનફર બની માબાપ, સાસરીઆં, અને ધણીની આમન્યાને કોરે કરી મન ફાવતું કરે છે. તેમના સંસાર વ્યવહારમાં આવી પડતાં અનેક સંકટો, સુવાવડની મુશીબતો, મંદવાડો, મરણાદીક પ્રસંગો, ટાણા ટચકાનાં કારજ પ્રસંગો અને ઓચિંતી આવતી વિપત્તિઓના વખતે તેમને શાળામાં અપાતું જોગ્રોફી, હીસ્ટરી, જોમેટ્રી, ઑલજીબ્રા અને સંગીત વિદ્યાનું શિક્ષણ કાંઇ કામમાં આવતું નથી, તથા વિપત્તિઓને કોરે નહિ કરતાં અતિશય ગભરાટ, અનડાપણું અને મિથ્યાભિમાન વધારી બેવડું દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. શાળાનું પોપટીયું શિક્ષણ સંસાર વ્યવહારની ખામીઓના અદભુત ચાળા ઉત્પન્ન કરે છે; અને છેવટે સુધારાના કાળા લાળા આમાન્યાપર ઘસાવી ધર્મ અને નીતિને લુંટાવે છે. પોપટીયું શિક્ષણ કોણ જાણે શા કામમાં આવશે ? તે શિક્ષણથી કેવી રીતે પોતાનો સંસાર

સુખમય કરી શકાશે તે વાત અર્ધદગ્ધ સુધારકોના મગજમાં ઠસતી નથી એ પણ એક ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ છે અને સુધરેલા જમાનાની નવાઇ છે. કેટલાક લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને અને કન્યાઓને ઇંગ્રેજી ઢબના પોષાક પહેરાવીને રાજી થાય છે, કેટલાક લલાટેથી કુમકુમનો ચાંદલો કાઢી નંખાવી રાજી થાય છે, કેટલાક લાજ કાઢવી કાઢી નંખાવીને રાજી થાય છે, કેટલાક આમન્યા તોડાવી પોતાની સાથે સ્ત્રીઓને બાગ બગીચા, નાટકશાળા, સભા અને જાહેર મંડળોમાં લઈ જઇને રાજી થાય છે, કેટલાક બીસ્કુટ, પાંઉ અને કેક બનાવરાવીને રાજી થાય છે; કેટલાક ફીડલો હારમોનીયમ અને સતાર શીખવાડીને રાજી થાય છે, અને કેટલાક તેમને મન ગમતી છુટ આપી ભાષણ કરાવવામાં રાજી થાય છે. આ છુટનું સ્વતંત્રતાનું અને સુધારાનું પરિણામ દિવસે દિવસે વિપરીત આવતું જાય છે. સ્ત્રીઓ સ્વામીને નોકર જાણતી જાય છે; અને સ્વછંદી બની અનાચારના રસ્તે છચોક ચઢતી જાય છે. પવિત્ર પ્રેમના પુરાણા સંસ્કારોને હૃદયમાંથી ઉખેડતી જાય છે, અને ઉડાઉ બની સંસારને કંગાલ અને દુઃખમય બનાવી પોતે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખી કરે છે."

"આ પત્રકારની ટીકાને હાલની તમારી સ્થિતિ ખરેખર મળતી આવે છે. હાથે કરી દુઃખી ન થાઓ; કાંક આર્યધર્મનું અને આર્યભૂમિનું અભિમાન મગજમાં રાખતાં શીખો."

"અરે માસ્તર, તમારી આ ફીલોસોફીનું લેકચર મારે કાંઈ કામનું નથી."

(ચિત્ર ૩ જું.) રમણિકલાલ માસ્તરે કેસરને કહ્યું:-" એ દુષ્ટ રાક્ષસી દુર થા " ભા. ૩ જ઼ં.

"ત્યારે તને શતકોટી ધિક્કાર ફીટકાર ફીટકાર છે!"

"પણ મારી ચીઠીનો શો જવાબ આપો છો! ?"

"તારા નામ પર થુ!"

"અરે થુ કહે તે કાંઇ ચાલે?"

"ઓ દુષ્ટા તું મારૂં મકાન છોડી એકદમ ચાલી જા!"

"અરે આ રમણીની આશા તૃપ્ત કરો!"

"અરે તું રમણી કે રાક્ષસી? ચાલ એકદમ દૂર થા, નહિ તો આ ડંડાથી તારી આશા તૃપ્ત કરીશ!"

"અરે માસ્તર જીવાડો કે મારો, પણ મને તો ઠારો!"

"ઓ દુષ્ટા રાક્ષસી દૂર થા." (ચિત્ર ત્રીજું.)

* * * *

"શીદ શરમાવો શીદ ગભરાવો દિલદાર દયા દિલ લાવો,
દૂર દૂર થાવો, મુખ છુપાવો ભણી ગણી શીદ જાત લજાવો:
જાતલડી મારી પ્રેમ વિરહે કરમાણી,
રાતલડી નાખે નયન નિસાસા તાણી;
નીતિ વિચારો પતિવ્રત ધારો, ધર્મે શરીર સુહાવો;
શીદ અકળાવો રસ રેલાવો નમણી રમણી ન મુંઝાવોઃ—૦"

"ચાલ ચાલ કુલટા એકદમ અહિંથી દૂર થા. ભણીગણીને ધંધો તો આવો શીખી ને?"

* * * *

"રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે ભિતર વિષ ભરપૂર છે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે વિષયમાં ચકચૂર છે:
રમણી નહિ તે રાક્ષસી પ્રભુતા તણું જ્યાં પૂર છે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી બમણી બધે મશહુર છે.

રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે અશુદ્ધ ઉર અપાર છે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી એળે ગયો અવતાર છે:
રમણી નહિ તે રાક્ષસી કુળમાં કલંકીત જે જરી,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી કે કાળા મોંની કૂતરી.
રમણી નહિ તે રાક્ષસી બહુ ડોળ બગલીનો ધરે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી નથી ખલકમાં ખપની ખરે;
રમણી નહિ તે રાક્ષસી રિતિ કે નીતિ નથી જાણતી,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી પર ઉપર પ્રીતિ આણતી.
રમણી નહિ તે રાક્ષસી ભવમાં ભટકતી જે ફરે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે મલીનતા હૃદયે ધરે;
રમણી નહિ તે રાક્ષસી શુભ શીખ જે નવ સાંભળે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે અવર સુખે અંતર બળે.
રમણી નહિ તે રાક્ષસી બહુ ડાક ડગવાનો કરે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે વણ વિચાર્યું આચરે:
રમણી નહિ તે રાક્ષસી ધિઃકાર શંકર કહે અરે,
રમણી નહિ તે રાક્ષસી જીવ્યું બળ્યું જગમાં ખરે."

શંકરલાલ—ચંદ્રભાણ.

માસ્તર રમણીકલાલનું નરસિંહ સ્વરૂપ દેખી કેસર ભય પામી, મનમાં લજવાણી, ગભરાણી અને વીલી પડી અને ઢીલે પગે દાદર પરથી નીચે ઉતરી તેણે રસ્તો માપ્યો. માસ્તર ફાટી આંખે કંપાયમાન થતા તેના ભણી ક્રોધાયમાન દૃષ્ટિથી તાકી રહ્યા. માસ્તરના મુખમાંથી ધિઃક્કાર ભર્યા ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા; અરે આતે "રમણી કે રાક્ષસી ?"

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉછરતું ફુલ કે ભાવિની ભૂલ?

દોહરો.

નયન મળે ત્યાં મન મળે, મન મળતાં તન જાય;
તાણો તન મન નયનનો, પરફુળ પ્રેમ વણાય.

આંસુનું ઉલટી આવવું ક્યાંથી થાય છે, નેત્રમાં ચિનગારીઓ કોણ દર્શાવે છે, અને એકદમ ઓચિંતુ અંગ (શરીર) કેમ ચમકી ઉઠે છે? રસ રંગથી (રોમાંચ) રૂંવાંને કોણ ચડાવે છે? હકાર અને અકાર એ અંકના સંગમથી જે શબ્દ થાય છે તે શું? નિસાસાનો પ્રકાશ ક્યાં ક્યાં લગી દોડે છે? અર્થાત્ પ્રેમના આનંદ મગ્નને લીધે ઉપજેલી ઉદાસીના તફાવતને કોક ચતુરજ પિછાની શકે છે!!

પ્રેમમાં ભાગ ભૂપાળથી નવ પડે, પ્રેમનું દાણ નવ લેજ દાણી:
પ્રેમ વેચાય ના ચોક ચૌટા વિષે, પ્રેમ નવ તસ્કરો લેજ તાણી.
પ્રેમ પ્રજળે નહિ પ્રગટ પાવક વિષે, પ્રેમ પલળે નહિ હોય પાણી:
પ્રેમ જ્યાં હોય ત્યાં નિયમ પણ નવ રહે, પ્રેમને ના શકે પહોંચી વાણી.

સૂર્ય અને ચંદ્રમાનાં કિરણો જ્યાં પ્રકાશતાં નથી છતાં આઠે પહોર અજવાળું રહે છે, જ્યાં જોગ અને ભોગ નથી પણ જેની અલૌકિક કળા છે, જ્યાં સુખ અને શોક નથી તેમ ત્રણે લોકથી તે ન્યારો છે, જેના પ્રમાણને વેદ તથા પુરાણો પણ બાધ કરતાં નથી તેને જાણવાવાળા જે કોઈ હશે તેજ જાણશે; અર્થાત્ એજ રિતિએ આકાશમાં અને ધરતીમાં પણ નથી એવા અગમ્ય અધવચના પ્રદેશમાં પ્રેમનો અખાડો છે.

* * * *

" પ્રેમનો પ્યાલો પીજીએજી,
કોણ પીતાં ધરાયું લાલ......પ્રેમનો૦
આધી વ્યાધી ને સળગી રહી ઉપાધીઓ,
નેહને નીરે બુઝાવીએજી.........કોણ૦
પીવું પીવું ને પડી ઉઠીને પીવું,
પીતાં પરમપદ પામીએજી......કોણ૦
જન્મી જીવીને સુખ શામાં નિહાળો,
નેહ વિના દેહ શીદ સીજીએજી...કોણ૦
મારૂં ને તારૂં તજી પ્રેમનુંજ ગાવું,
તાને ચઢી રસ ઝીલીએજી . કોણ૦
નેમ ત્યાં ભેદ ને ભેદ ત્યાં ભમાયા,
પ્રેમને નિશે ભેદ ટાળીએજી...કોણ૦
ક્યાંથી પીવું ને શાથી પીવું શું પીવું,
પીધું સદાય આ પ્રાણીએજી...કોણ૦
પોતે પીનાર અને પાનાર પોતે,
પોતે પીવાનું થઈ ડુબીએજી..કોણ૦ " પ્રેમજીવન.

" ભાભી, Greater love hath no man than this, that a man lay down his life for his friends. જ્યોતિમાં મુગ્ધ પતંગના પ્રમાણે નિઃશબ્દ પ્રેમની આગમાં પ્રાણુ વિસર્જન કરવું એજ પ્રેમનો ધર્મ છે. પ્રેમવેદી ઉપર આત્મહુતિ આપવી, સ્વાર્થનું બળિદાન આપવું એજ પ્રેમનું પરમ તત્વ છે."

" કુંદન બ્હેન એમ જોતાં તો પ્રેમ એ સ્વર્ગની સુંદર ભાષા છે. દેવતાઓજ તે જાણે છે, અને સમજે છે. જ્ઞાનના પ્રતાપથી સૂર્ય રશ્મિના સૂક્ષ્મ ભેદ સમજવા એ શક્ય છે; પણ પ્રેમનું રહસ્ય સમજવું એ અશક્ય છે. "

" ભાભી સાધુ માણસો તેના રસમાં વીલીન થઈ જાયછે. કવિઓ તેના માધુર્યમાં મસ્ત થાય છે, ધન્ય છે તે ચિત્રકારને કે જેણે આત્મપોથીના હૃદયપત્રમાં આ વિચિત્ર ભાવ ચિતર્યા છે."

" બ્હેન, જ્ઞાન આત્માનું રૂપ છે, પ્રેમ આત્માની સુગંધ છે, જ્ઞાન સ્વર્ગનો પ્રકાશ છે, પ્રેમ સ્વર્ગની સોપાન છે. જ્ઞાન માર્ગ દેખાડનાર છે, પ્રેમ માર્ગ છે, જ્ઞાન અન્ન છે, પ્રેમ રસ છે, જ્ઞાન પલ્લવ છે અને પ્રેમ પુષ્પ છે."

" ભાભી સૌંદર્ય પ્રીતિનો પિતા છે. પ્રીતિ ભક્તિની કન્યા છે; આશા પ્રીતિની મોટી બ્હેન છે. Hope love's elder sister. વિચાર પ્રીતિની સખી છે. પ્રેમ અભેદનો દરવાજો છે. પ્રેમકુટમાં પ્રવેશ કરી અભેદ નગર જોઈ શકાય છે. હૃદયબિંદુમાં પ્રેમ-સિંધુનો આભાસ દેખાશે. સિંધુ અને બિંદુની ઐક્યતાનું તાત્પર્ય પ્રતિના કુંડમાંથીજ મળે છે. કેમકે:-

*　　*　　*　　*

ગઝલ.

" પ્રીતિનો કુંડ પ્રેમીના દીપે છે દિલની માંહી,
ઉભરાએ અમીવૃષ્ટિથી તૃષા આભાસ ના ક્યાંઇ;
સજીવન પ્રેમનાં ઝરણો સજીવન નેત્રનાં કિરણો,
ભમે ત્યાં ભાવનાં હરણો તીરે તેની સદા ત્યાંહી.
ઘણા પ્રેમી બની નેમી સમાધી ત્યાં સજાવે છે,
જીગર જોરે ગજાવે છે ધરીને ધ્યાનની માંહી:
વિના પ્રેમી બને વ્હેમી જતાં જાળાં પડે દહે,
કરમહિણા મરે કષ્ટે અંતરમાં અમુઝાઇ.
ઘણા શિષ્યો બની સેવે, જઇને પ્રેમ મંદિરે,
અજબ સોટા પડે શીરે મુંક દોટા મથે નાહી;
કૃપા કો દિન ફળે કોને મરે માથાં ફરી કોને,
શંકર સાધો એ સંતોને પુરે આશા કદિ ક્યાંઇ. "

શંકરલાલ—ચંદ્રભાગ.

" બ્હેન જેમ પાણીના ટીંપામાં ઇંદ્ર ધનુષ્ય રહેલું છે; પણ એ સૂર્ય કિરણથી બને છે, સૂર્ય કિરણનીજ એક જુદી અવસ્થા માત્ર છે; તેમ પ્રેમસ્થાન માનવ હૃદય છે. બાપ, મા, ભાઇ, બ્હેન, સ્વામી, સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા વગેરે પ્રત્યેનો પ્રેમ એમાંથીજ નીપજે છે. એનીજ અવસ્થા માત્ર છે. જેમ સૂર્ય કિરણ સમધા થઇને ઇંદ્ર ધનુષ્યમાં શોભે છે, તેમ માનવ હૃદય પ્રતિ ફળિત થઇ વાત્સલ્યાદિ વિવિધ રંગમાં શોભે છે. "

" ભાભી બહુરૂપી પક્ષીઓ સવારમાં લીલા, સાંજે રાતા વગેરે રંગો ધારણ કરે છે, તેમ લીલા સમય ભગવાનજ કદી

સ્નેહમયી માની અંદર આપણને સ્નેહ ચુંબનથી તણાવે છે, વળી કદી બાળપણમાં બ્હેનની અંદર રહીને આપણી સાથે રમે છે; તેનોજ પ્રેમ શાન્ત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર આકારથી આત્માની રંગભૂમિ પર નિરંતર નાના પ્રકારના વેષ ભજવે છે."

"કુંદન બ્હેન જીવનનો પ્રેમ તે પ્રેમ જલધીનો એક એક પરપોટો છે. જેમ નિષ્પ્રભ વસ્તુ તેજોમય સૂર્યથી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, ને પ્રકાશિત થાય છે તેમ શુષ્ક નિસ્તેજ જીવન પ્રેમ-રશ્મિ દ્વારા પોતાનું પ્રાણ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને ધન્ય તથા સફળ થાય છે. વાછડાની તરફ ગાયનું આરડવું એ પ્રેમનોજ કંઠ સ્વર સંભળાય છે. બાળકના પ્રત્યે માની શુચી સ્મિત દૃષ્ટિ તે પ્રેમનુંજ દર્શન છે."

"ભાભી પ્રેમ સમુદ્રમાં ખરેખર અગણિત મણિમુક્તા રહેલા છે. છત્રપતિ રાજાનું ધન જો ક્યાંઈ પણ મળવું સંભવે તો તે હૃદયરૂપી રત્નાકરના ઉંડાણમાંથી મળે તેમ છે. રૂપું સોનું આ સંસારિક ધન છે, પ્રેમ એ સ્વર્ગીય ધન છે. પ્રેમ અમૂલ્ય નીધિ છે. પૈસાને બદલે એ મળી શકતું નથી. આ દુનિયાની પ્રજા પ્રજાપતિને ધન રત્નાકર આપે છે. સ્વર્ગની પ્રજા હૃદયનાથને પ્રેમનો કર આપે છે. સ્વર્ગ રાજમાં જે પ્રજા જેટલી સત્તા ભોગવે છે તેને જેટલો વધારે પ્રેમનો કર આપવો પડે છે, એને માટે જે જેટલું આપે છે તેને તેટલું મળે છે. પહેલેથી જેની પાસે આ ધન ઓછું હોય છે, તે ધન આપતા આપતાંજ ધનવાન થઈ જાય છે. પ્રેમ ધનનું વધારેપણું એ છે કે એ જેટલું આપવામાં આવે તેટલું હળવે હળવે વધે છે."

"કુંદન બ્હેન પ્રેમનું રાજ્ય સર્વદા વસંતવાળુ છે. શરદ પુનમના જેવું છે. નિરંતર યૌવનવાળુ અને સર્વદા નવા દેશવાળુ છે. પ્રેમના બજારમાં જુની વસ્તુ મળતી નથી. જુની વસ્તુ સંસારની દુકાનમાંજ મળે છે. પ્રેમની આંખે પ્રિય વસ્તુ નિરંતર નવો આનંદનો ઝરો છે. એનું માધુર્ય નિત્ય નવું નવું થાય છે. પ્રેમની આંખની આગળ એનું રૂપ જતું રહેતું નથી. એનુ સૌંદર્ય જુનું થતું નથી. આપણે જગતને જે આંખે જોઇએ છીએ, તેને પ્રેમી તે આંખથી તે ભાવથી જોતો નથી. તેની આંખે જગત અતિ સુશોભિત મનોહર છે. પ્રેમની આંખ કદરૂપામાં પણ છુપી સૌંદર્ય રેખા જુએ છે. પ્રેમ જુદાપણાનો નાશ કરે છે. પ્રેમ ભેદાભેદ દૂર કરે છે."

"ભાભી પ્રેમ બીજું કાંઈ ચ્હાતો નથી. બીજું કાંઈ ઇચ્છતો નથી. કેવળ જેને હૃદય અર્પણ કર્યું છે તેનેજ ચ્હાય છે. જેણે હૃદયને ચોરી લીધું છે તેનીજ જોડે પ્રેમની પાસે સર્વ કરતાં સુખપ્રદ અને મધુમય છે. જેને છોડીને જવાને પગલાં ઉપડતાં નથી તેના સંગ વિના શી રીતે જીવન શાન્ત થાય? તેના સહવાસથી નર્ક એક સ્વર્ગ સમાન થાય છે અને તેના વિયોગથી સ્વર્ગ નર્કથી પણ નઠારૂં અને અકારૂ થાય છે. જે પ્રિય વસ્તુની જોડે મેળવે છે તેજ સુખ શાન્તિ અમૃત અને જીવન છે. તેનાથી જે જુદો પડે છે તેજ અસુખ અશાન્તિ ઝેર અને મૃત્યુ છે. અરે હાય મારો હીરો ક્યાં? મારો મણિ ક્યાં? હરે, હરે, હરે, હરે!" કહી ધડીમ લઇને કુંદન જોતજોતાંમાં એકદમ મૂર્છાવશ થઈ ગઈ. તેની ભાભી ગભરાઈ અને એકદમ પાણી લાવી તેના મુખ પર

છાંટવા લાગી. થોડી થોડી વારે પવન પણ નાંખવા લાગી. આ પ્રમાણે કેટલીક વાર સારવાર કર્યા પછી કુંદનને ધીમે ધીમે જાગ્રતી આવવા લાગી. કુંદનના મોં પર ગોદાવરી હાથ ફેરવવા લાગી. હાથના ધીમા, ઠંડા અને મધુર સ્પર્શથી કુંદનની મૂર્છા જતી રહી. કુંદન બેઠી થઈ અને વિસ્મયતાથી ભાભીનો ઉપકાર માનતી નીચે પ્રમાણે હૃદય ગાન ગાવા લાગી:–

ગઝલ.

* * * *

" જપીને પ્રેમ મંત્રોથી જગાડયું મેં શું આ આજે,
છતાં જુનું નવું એવું જગાડયું મેં શું આ આજે?
રસીલુ આ નજર ઉભુ અદાથી નાચતું રંગે,
જહાં દેખુ તહાં રાચુ જગાડયું મેં શું આ આજે?
અટુ છું સ્વપ્નમાં કે હું ભૂલી છું ભાન જોયાથી,
સ્મૃતી છે એજ સુરતની જગાડયું મેં શું આ આજે?
નથી ડરતી નથી બ્હીતી રહી તુજ રંગમાં રાચી,
ભર્યા અંગો છે આનંદે જગાડયું મેં શું આ આજે?
રહ્યું છાઇ બધે અંગે સદા રસ પૂર્ણ રઢીઆળું,
સદા સુખ સાર ભર પ્યારૂં જગાડયું મેં શું આ આજે?
જુદી થાતાં હૃદય લાગ્યું નિધા તિરછી રસીલાથી,
અનામી નામ હર તારૂં જગાડયું મેં શું આ આજે? "

આત્મનિમજ્જન.

" કુંદન બ્હેન, આવો પરિતાપ કયાં સુધી કર્યા કરશો? જે નશીબમાં હશે તેજ થશે. એટલું યાદ રાખવું કે જે પોતાને માટે કાંઈ રાખવા ઈચ્છે છે તે શૂન્યજ મેળવે છે. જે પોતાને

માટે કાંઇ પણ રાખવા ઇચ્છતા નથી તે અનંત ફળ મેળવે છે. જે મોટો ગુરૂ થવા ઇચ્છે છે તે નાનો હલકો થાય છે, અને જે નાનો થઇ શકે છે તેજ મોટો થાય છે. પ્રેમનો આવોજ મહિમા છે."

"ભાભી પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ છે. પ્રેમમાં સ્વાર્થપરાયણુતા લેશ માત્ર નથી. તે એક બીજાને આપવા ચાહે છે, બીજાની પાસેથી કંઈ લેવા ઇચ્છતો નથી. પ્રેમ પોતાનું બધું બીજાને આપીને સુખી થાય છે, પ્રેમ પ્રેમના સિવાય બીજી કાંઈ પણ આશા રાખતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમને બદલે અપ્રેમ, સુખને બદલે દુ:ખ પામ્યા છતાં પણ તેનો અનુરાગ ઓછો થતો નથી:-

"હાડ જલે હૈયા જલે જંગલ બી જલ જાય,
પાપી જીયા ના જલે જીસમેં હાય સમાય." લોકઆખ્યાન.

"કુંદન બ્હેન કુંદન બ્હેન બાપુજી પધાર્યા."

"હેં કોણ બાપુ? કયાં છે?"

"એ નીચે આવ્યા ચાલો."

"કુંદન થરથરતી થરથરતી કાંપતી કાંપતી આંફળી ફાંફળી ગભરાતી નીચે ગઈ. પરસાળમાં મામા મામી મણિલક્ષ્મી વગેરે આખું કુટુંબ આ વખતે એકઠુ થઇ ગયું. કુંદન ધીમે ધીમે લપાતી લપાતી મણિલક્ષ્મીની સોડમાં ભરાણી! થોડીક વાર સુધી કાંક ચુપકી પથરાઇ, છેવટે મામાએ ચુપકી તોડી રાયજીને ઉડાવવા માંડયા અને રાયજીએ પણ મામાને ઉધડા લેવા માંડયા.

"જાઓ જાઓ અમીધર તમારામાં કાંઇ અક્કલજ નથી."

"હું કયાં કહું છું કે મારામાં અકકલ છે?"

"શું મારા ભાઈ આટલા દિવસથી મા દીકરી અહિં આવ્યાં છે; પણ તમે એકે કાગળ લખી ખબર ન આપી. હું તો તેમની તપાસ કરી કરીને મરી ગયો!"

"એ રાયજી તમે જો તપાસ રાખી હોત તો તે અહિં આવવાજ ન પામત."

"એટલે હું શું આખો દિવસ તેમના હાથ ઝાલી ઘરમાં બેઠી રહું?"

"ના, લાત મારી તેમને બહાર તગેડી મૂકો."

"એટલે મેં શું તેમને કાઢી મૂક્યાં છે એમ તમે કહેવા માગો છો?"

"ના, એ મૂર્ખ છે; કે એકદમ વગર પૂછેગાછે પહેરેલે લુગડે અહિં સુધી ચાલી આવ્યાં?"

"ઠીક હવે જે થયું તે થયુ; હવે કાંઇ ના થયું એમ થાય તેમ નથી. ચ્યો ચાલો આજ સાંજની મેલમાં તેમને મારી સાથે રવાના કરો!"

"બહુ સારૂ આ રહ્યાં એ! આવે તો તેમને લઈ જાઓ!"

"લે કુંદન ચાલ તું તૈયાર થઇ જા."

"પછી કુંદનને કરવી છે શું?"

"અરે ઘેલી મારી સાથે અમદાવાદ ચાલ? ઘરમાં તારા વિના કોઇ ખાતાં પીતાં નથી."

"એ કુંદન વગર તમને ધાન ગળે નથી ઉતરતું!"

"તો મારી દીકરી તું સમજે છે ને શું કામ ગાંડી થાયછે?"

" અરે પિતાજી હું તો એમ કહુંછું કે તમને કુંદન વગર ધાન ગળે ઉતરતું નથી. ! "

" હા બેટા તેમજ છે જોને ! "

" અરે શું પથરા જોને ! એ પિતાજી કુંદન એટલે નાણુંની થેલીઓ, કન્યા ધનની કોથળીઓ વગર તમને ખાવું ભાવતું નથી સમજ્યા ? "

" હવે આ ભોગ જુઓને ? આ દુઃખ કોને કહેવું ? "

" એ પિતાજી શરમાઓ, શરમાઓ ! પેટવરામાંથી પુન્ય-વરો માને એવાં મોસાળીઆંની ખાતર પણ કાંક શરમાઓ. "

" અરરર જ્યાં દીકરીઓને ભણતર ભણાવ્યું ત્યાં આવાજ ભવાડા થાય છે ! "

" જ્યાં સુધી આર્યકન્યાઓને કેળવણીથી દૂર રાખવામાં આવે છે ત્યાં સુધીજ તે બિચારી તમારા જેવા પાપીઓના હાથે કુટાય છે ! "

" લે હવે તારી લાયરી જવા દઇ મારી સાથે આવવાને મા દીકરી તૈયાર થાઓ. "

" કુંદનને અમદાવાદ લઇને તમારે કરવું છે શું ? કુંદન છો અહિં રહી, ચાલો હું તમારી સાથે આવું છું. "

" તમે બંને જણાં ચાલો. "

" ના પિતાજી હું તો નહિ આવું. "

" લે લે હવે રાખ, તારી છોકરવાદી જવા દે. "

" એટલે તમારે મને અમદાવાદ લઇ જઇને વટાવવી છે

કે શું? પિતાજી તમે નિશ્ચય જાણજો કે આ કુંદન હવે વધારે વખત નહિ જીવે. હું ધારૂં છું કે તમે મારા પિતા નથી પણ પરભવના પિતા રૂપે શત્રુ છો. ચાર કન્યાઓને આપી હવે તો ધરાઓ? કાંક તો આમન્યા રાખો? કન્યા ધનથી કોણ ધનવાન થયું છે તેતો વિચારો? પુત્રીનો પૈસો ગાયની માટી છે!!"

"એ તું જેમ કહીશ તેમ કરીશ; પણ એકવાર તું મારી સાથે અમદાવાદ ચાલ."

"હું ત્યાં આવું એટલે તરતજ તમારૂં ધાર્યું થાય; પણ હું કદાપી કાળે અમદાવાદ આવવાની નથી તે નથીજ."

"અરે તારા શા ભાર છે? જ્યાં સુધી હું માપમાં રહુંછું ત્યાં સુધી તું ચઢયું ચઢયું બોલે છે કેમ? બંને મા દીકરીના ચોટલા ઝાલીને હું તમને લઈ જઈશ સમજ્યાં?"

"એ રાયજી હવે ઝાઝું બોલો નહિ?"

"એટલે તમે મને શું કરશો?"

"એ હવે એટલામાંજ સમજી જાઓ, અને છાનામાના જેમ આવ્યા તેમ રસ્તો માપી જાઓ, નહિ તો...."

"નહિ તો તમે કરશો શું? હં તમે મને કરશો શું? હું મારાં માણસોને વાસ્તે ફાવે તેમ કરવાને મુખત્યાર છું!"

"અરે રાયજી એ મુખત્યારી તમારા ઘરમાં ચાલે? અમારા ઘરમાં તમારૂં કાંઈ ન વળે!"

"અરે તમે એકદમ મારાં માણસોને મોકલો છો કે નહિ? બોલો એકદમ મોકલો છો કે નહિ? અમીધરજી સમજી જાઓ; નહિ તો જોવા જેવી થશે!"

"એ રાયજી માનમાં રહો, નહિ તો લાખ ટકાની આબરૂ પળમાં ધુળ થશે !"

"તમે મને કરશો શું ?"

"એ કાંઈ તમારા ડોળા દેખીને અમે નહિ ડરીએ સમજ્યા? સાસરામાં તો જમાઇ ને કૂતરા એ બરાબર ? જો કુંતરાથી ડરીએ તો જમાઇથી ડરીએ."

"એ મારા મહેરબાન જ્યાં કૂતરૂ હડકાયું થઇને કરડે તો જાન લે સમજ્યા ?"

"એ કૂતરૂ જો જરા હડકાયું થાય તો તરતજ મોટી ડાંગો લઇને તેની કેડો તોડી નાખી તેને મસાણ પહોંચતું કરી દઇએ સમજ્યા સાહેબ ?"

"એટલે તમે મને મારશો શું ?"

"એ અમે તમને શું કામ મારીએ ? મારનાર હજાર હાથવાળો ધણી હાજર છે; આતો જમાઈ જો જરા વાંકો ચાલે અને રીતની તથા કુળાચારની બહાર જાય તો તેને થાંભલે બાંધી જરા બરડો ખંખેરીએ તેનું શાસ્ત્રમાં પાપ નથી ?"

"એમ કે ? જમાઇને મારવામાં પાપ નથી ?"

"ના, ન કરવાનાં કામ જો જમાઈ કરે તો તેને મારીને પાપ બાંધીએ તે પાપ ન કહેવાય પણ શીખામણની છાપ આપી કહેવાય ?"

"એ અમારા સસરા તો ઘણા ડાહ્યા હતા; પણ તમે આવા કેમ નીકળ્યા ?"

"શું કરીએ જ્યારે બનેવી બહાદુર નીકળે ત્યારે સાળાને કલંદર થવુંજ પડે ?"

" એ હું તમને કલંદર નથી કહેતો ? "

" ત્યારે હું પણ તમને ક્યાં કહુંછું. હું બાધેભારે જમાઇની વાત કહુંછું. તમને તો હું મોટા પુરંદર દેવ માનું છું ! ! "

" માટેજ તમે મારૂં કહ્યું કરો છો કેમ ? "

" તમારે તો દીકરીઓનાં કાળજાં ખાવાં છે; તે અમારાથી કેમ ખાવા દેવાય ? "

" અમે દીકરીઓનાં કાળજાં ખાનારા કેમ ? "

" ત્યારે તમારે શું કામ આટલી બધી વિવાહ સારૂ ખેંચતાણ કરવી પડે છે ? જેમ થતું આવ્યું હોય એમ થવા દો ! કંકુની કન્યા આપી પગે લાગીને હાથ ખંખેરી નાખો ? શા સારૂં આટલી બધી ઉપાધી વહોરો છો ? "

" પણ તમે મારા કામમાં આડ આવનાર કોણ છો ? "

" એ કોણ છો એજ હું તમને બતાવવા માગુ છું ! રાયજી ચાલો એકદમ તમે મારા મકાનમાંથી દૂર થાઓ ! કુંદન અને બ્હેન મણિલક્ષ્મી તમારે ઘેર હવેથી નહિ આવે ! જાઓ હવે તમારાથી થાય તે કરી લ્યો ? "

" એમ કે ? "

" હા એમ ? "

" અરે એમ એમ ? "

" હા, હા એમ. "

" અરે એમ ? "

" હા એમ. જાઓ તમારાથી થાય તેમ કરી નાખજો.

જાઓ મારી ભાણેજ કુંદનનું વેવિશાળ હું મારે હાથે કરીશ અને તે પણ તમારા રાજનગરમાં આવીને કરીશ સમજ્યા ?"

"અરે તમે શું કરશો ઢેખાળા ! તમારૂં જડબું તોડી નાખીશ.

"અરે રંગ છે રાયજી રંગ છે તમને !"

"પિતાજી તમારૂં ઘડપણ ક્યાં ગયું ! ? તમારાં વરસ બધાંએ પાણીમાં ગયાં !

"હાજ તો મા દીકરી મોસાળમાં આવીને રહ્યાં ત્યારથી બાપાનાં વરસ બધાંએ પાણીમાં ગયાં !"

આ પ્રમાણે ધમાધમ ઘણી વધી ગઈ; ગરમાગરમ તકરાર ચાલી રહી; સાળો બનેવી બંને જણા ખરા રૂપમાં આવી ગયા; ફાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજી પણ દમ મારી મિજલસમાં કૂદી રહ્યા. કુંદન પણ આવેશમાં આવી જેમ આવે તેમ કઠોર શબ્દોમાં પિતાને ઉપદેશ આપવા લાગી; મણિલક્ષ્મી પણ તીણાં અને ઝીણાં મ્હેણાંટુણાંનો ડોસા પર વરસાદ વરસાવવા લાગી; આડોશીપાડોશી બધાં ભેગાં થઈ ગયાં, અને વાતનું સ્વરૂપ વિપરીત થઈ એક જબરા જંગ રૂપે વધી ગયું. મામા પણ હાથથી જતા રહ્યા, અને બનેવીની ગરદન પકડી ઘર બહાર કાઢવા તૈયાર થઇ ગયા.

"બેન શાણી, જોયું ડોસાનું પાણી, ઘડપણમાં ડોસી આણી, બચ્ચાંનું કરી ધુળધાણી, મોજમઝા માણી ! એજ એનું ડહાપણ અને એજ એનું ઘડપણ !"

"અલી જયા, બળ્યું એ ડહાપણ, પોતાની ગરજ સારી, ગરીબ દીકરીને મુકકો મારી, મુંગે મોંઢે કુવામાં ઉતારી દુનિ-

ચામાં ડહાપણ દેખાડનાર ડોસાના ડહાપણમાં દવ લાગો, દવ લાગો, લાહ્ય લાગો."

"હાય હાયરે બાપ, રોજ ભલે લૂખુ ખવાય પણ કન્યાનો કન્યાકાળ કેમ જવા દેવાય?"

"દીકરી જેનીરે મોટી થાય, કન્યા કાળ એનોરે એનો જાય;
પિતા તેનો નિશ્ચે નરકે જાય જગતમાં ધિઃક રે ધિઃક કહેવાય!
બેટી છેટી અભડી થાય, ઘરની રોટલી કુતરા ખાય;
ગોળીનાં પાણી સૂકાય, ઠેરે ઠેર થૂ થૂ થૂ થૂ થાય!
કન્યા કાળ દીકરીનો સચવાય, જવાહિર ઘરનું રે જળવાય;
પિતા તેનો સ્વર્ગે જાય જગતમાં ધન્યરે ધન્ય કહેવાય!
નહિ અન્યાય એમાં કહેવાય, દીકરી આશીષ દેતી જાય;
છાણ પડયું ગંધાય કોઈ દી વાત ન તેની થાય."

"અલી વિજયા, બચપણના બગીચે રમનારી, ખેલવું, ખુંદવું એનાજ ફૂંદના ફુલમાં ફરનારી, હમેશાં હસવું હસવું અને હસવુંજ એમ હસવાની હવામાંજ ઉડનારી, નિર્દોષ ભમરીને, એક ભણી ગણી દીકરીને, માટીનો લોંદો મારી મોંઢામાં ડુચ્ચો મારી, મારી નાંખનાર માનવના જીવતરમાં ધુળ પરો, ધુળ પરો; એવા દુરાત્મા છાણના કીડા થઇને સરોજ સડો."

"પણ અલી ચંપા આ રાંક કુંદનનું શું થશે? હાય હાય એ શું કરશે? કિસ્મતની કોઠીમાં પડી કેટલું રડશે? બિચારી ઘરડાની ગોદમાં પડશે અને તેની લાતો ખાઇ ખાઈને જીવતાં સુધી સડશે!"

"બાપુ મારા વ્હાલા બાપુ વાડ જ્યારે વેલાને ખાય ત્યારે વેલાનું શું થાય?"

"શું થાય ? થાય એજ કે વેલાનું જડામૂળ જાય."

"ઝાડ જ્યારે ફળનેજ ખાય ત્યારે ફળનું શું થાય ?"

"એમ થાય ત્યારે ફળનું ફળવું અફળજ થાય."

"એમ જળના જીવડા જળથીજ જાય તો જીવડા જળમાં કેમજ જાય ?"

"ન જ જાય, જળને ન જ ર્‌હાય !"

"ચંદ્રમા ઘોર અંધારૂં કરે, વરસાદથી જંતુ તરસે મરે અને અમૃતમાંથી ઝેર ઝરે ત્યારે ચંદ્રની વરસાદની અને અમૃતની ઇચ્છા કોણ કરે ? કોણ કરે ! ? કોઇ ન જ કરે; એમ જ્યારે માબાપ પોતાનાં બચ્ચાંનુંજ ભૂંડુ કરે ત્યારે બચ્ચાં માબાપ માબાપ શું કરવા કરે ? ન જ કરે, પરમેશ્વર એવાં માબાપનું ભલુ ન જ કરે ! !"

"હવે તમારાથી જેટલું કહેવાય તેટલું કહી દયો, થાય તેટલું કરી દયો; પણ મને તેની કાંઇ અસર નહિજ થાય ?"

"જે કન્યાધન કોડે કોડે ખાય તેને કન્યાના દુ:ખની શી અસર થાય ?"

"રાયજી હવે સજી જાઓ ! અમારા આડોશીપાડોશીનું કહ્યુ કાંઈ કાને ધરો મને ખાલી જુલમ ન કરો ! જગતમાં દીકરીના પૈસે કોઈ પૈસાવાળા થયા એમ તમે જાણ્યું છે ? કોઇએ કન્યાધનથી કોઈ કાળે સાચું સુખ માણ્યું છે ? માટે તમે ડાહ્યા થઇને દીકરીની દયા લાવો અને તેનો કરેલો વિવાહ ફોક કરી કોઈ સારે ઠેકાણે કંકુના હાથ કરી કન્યાને વળાવો."

"એ હું જે કરૂં છું તે વિચારીનેજ કરૂં છું. મારા કરવામાં

સર્વદા કન્યાનુંજ હિત સમાએલું છે, જે લોકો મારી ખુબી ખરી રીતે જાણુતા નથી તે મને નિંદે છે !"

"તમારી ખુબીને ચુલામાં નાખો! મોઢે મીઠું મીઠું બોલી ફોલી ખાનાર બાપ તમારા કરતાં કસાઈ પણ સારા હશે."

"લે કુંદન ચાલ એકદમ ઘરમાંથી બહાર નીકળી મારી આગળ થા, નહિ તો પછી કોઈ કાળેએ મારા ઘરમાં તને નહિ ઘાલું !"

"એની મને ખબરજ છે !!"

"હું તમને છેલ્લીવાર કહું છું કે તમે મા દીકરી મારી આગળ થાઓ નહિ તો પછી જોવા જેવું થશે, અને કોઈ દિવસ અન્યોઅન્ય મોં જોવાનું નહિ રહે !"

"તમારે મોં જોવાનુ રાખવું હોય તો રહે; પણ જ્યારે તમારેજ નથી રાખવું ત્યાં શી રીતે રહેવાનું છે ?"

"ત્યારે તમે મા દીકરી નહિજ આવો એમ ને !"

"એ ના, ના, ના, ના, નહિ આવે! રાયજી હવે તમે પધારો, હું તમને પણ છેવટનું કહી દઉં છું કે તમારી હવે બુદ્ધિ ફરી ગઈ છે; છેલ્લા દિવસમાં તમે હાથે કરીને કોયલા ઘસો છો! જ્યાં સુધી આ અમીધરના શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે કુંદનનો વિક્રય નહિજ થવા દે! અત્યાર સુધીમાં તમે જે છકાપંચા રમ્યા છો તે ભલે રમ્યા છો; પણ આ વખતે છકાપંચામાં તમારો કે મારો પ્રાણ જશે તે નક્કી સમજજો. જાઓ તમારા જેવા ક્રૂર અને કસાઈ બનેચી હોય તોય શું અને ના હોય તોય શું? કન્યાવિક્રય કરનારનું મોં જોવાથી ગૌહત્યા

જેટલું પાપ થાય છે એ તમે સમજો છો; તો પછી તમારો સંબંધ સાચવી રાખવાથી શું જગતમાં સારૂં થશે ? કાંઈ નહિ, માટે જાઓ મારા મકાનમાંથી દૂર થાઓ, આજથી તમારે ને મારે છેલ્લા રામ રામ છે !"

"બહુ સારૂ ઠીક આ અમે ચાલ્યા; હવે જો અમારામાં રામ હશે તો અમે અમદાવાદ બેઠા બેઠા કુંદનને ઘેર બોલાવી લઈશું અને તમારી એકવાર સારી રીતે ખબર લઈશું."

"બહુ સારૂ હવે આબરૂભેર પધારી જાઓ !"

"હવે જહાન્નમમાં ગયું તમારૂં ઘર અને તમે પણ જહાન્નમમાં જાઓ."

આ પ્રમાણે ફાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજી ગુસ્સો કરી પગ પછાડી રીસાઈ સ્ટેશન ભણી વળ્યા. સર્વે જણાં ગભરાઈ ગયાં અને અચંબામાં પડી એકી ટસે આળા બનેવી ભણી જોઈ રહ્યાં ! !

"હાયરે પ્રભુ, હું પાપણી શે ના મરી ગઈ ? વિશ્વાધાર મને તારા કદમમાં લઇ લે ! હે ધરતીમાતા આ પામર કન્યાને તમારે ખોળે લ્યો ! પાપી પ્રાણ આ પંડને તજી પરમાત્મા પાસે તું જા. જીવ, જીવ, જીવ, હવે જીવનને તજી તું પ્રભુના ધામમાં જા !!" કહી કુંદન બેબાકળી બની મૂર્છાવશ થઇ. સર્વે જણાં તેની સરભરામાં રોકાયાં. મામા પણ ગભરાઇ ગયા, અને લમણે હાથ દઇ વિચારમાં પડી ગયા. કુંદનની બ્હેનપણીના મુખમાંથી આવો કારમો મામલો જોઈ ઉદ્‌ગાર નીકળી પડ્યા કે "અરેરે આતે ઉછરતું ફુલ કે ભાવિની ભૂલ ?"

પ્રકરણ ૫ મું.

વ્હાલાનું વ્હાલ કે જીંદગી બેહાલ ?

દોહરો.

રંગ ચઢયો જે હૃદયમાં, તે કદી રંગ ન જાય;
રંગત સંગત સ્નેહની, ભસ્મ રાખમાં થાય.

ગુણ રૂપી નીર-જળ તો ચોતરફની તીરોમાં ભર્યું છે, અંદર ધીરજ રૂપી ઉંડાઇ છે, મધ્યે ધ્યાન રૂપી છોળો ઉછાળા માર્યા કરે છે, સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપી તરંગ ઉઠે છે. જેમાં અભિમાનીનાં મન-ચિત્ત રૂપી ઘણાક ગિરિવરો ડુબ્યા રહે છે, જે જગ્યાએ રતિરાજ રૂપી મકરધ્વજ નામે મગરમચ્છ સુરતા રૂપી જહાજને રોકે છે, તેમજ જ્યાં વિરહ ભેદરૂપી વડવાનળ નામે અગ્નિ રહ્યો છે, અને ચિન્તારૂપી પડતી ભમરીઓનાં ગોળ ચક્ર ઉપજે છે, જેમાં દેવ, મનુષ્ય, નાગ અને મુનિવરો આદિ તરી તરીને હારી-થાકી ગયા, પણ પ્રેમ રૂપી પારાવાર સમુદ્રનો કાંઇ પાર પામ્યા નથી.

ભાવના જે ભાવની ભાવિ મળંતાં આવશે,
ભાવિ થકી આ ભવ વિષે ભાવિક ભાવે ફાવશે;
અંતર તણી જે વાસના અંતર મળે પૂરી થશે,
અંતર પડે અંતર વિષે તો તરત તે તુટી જશે.

વનમાં મૂળ વગર ફળ ફુલ ઝુકી રહ્યાં છે, ઝાડો વગર પૃથ્વી ઉપર છાયા જણાવે છે, પાંખો વગર પક્ષીઓ ઉડી જાય છે, પગ વિના પશુ રસ્તે દોડે છે, પણચ તુટી ગયાથી પણ તીર ભાલોડું ચૂકતું નથી, નિર વિના સમુદ્રમાં નાવને ચલાવે છે, વગર તારે હાથથી વિણા વગાડે છે એ પ્રકારે પવિત્ર પ્રેમી સર્વ વિધિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

*　　*　　*　　*

" આંસુડાં મારાં લુવે એ મુરતી કહો કોણ છે,
ચાલે જીગર પાણી થઈ ત્યાં રોકનારૂ કોણ છે:—૦
જામો નિરંજન નામનો હું પ્રેમનો ઘેલો ફકીર,
એજ જામો એ ફકીરી ટાળનારૂં કોણ છે:—૦
છે દુનિયાં તો નિત્ય હો ના છે નહિ તો શું જુઓ!,
છે ખરીને છે નહિ એનો દિવાનો કોણ છે:—૦
સાચો સદા છે પ્રેમ જે શું દુનિયા બાધી હરામ,
દુનિયા પ્રેમે નથી તો નીતિ રીતિ કોણ છે:—૦
દુનિયા પ્રેમે નથી પણ પ્રેમની દુનિયાં હજાર,
એ વિરંચિ એજ વિષ્ણુ એ વિનાનું કોણ છે:—૦
એજ મારૂ નામ એની શોધમાં ગુલતાન તાન,
દુનિયા માનું ફના એના વિનાએ કોણ છે ? :—૦ "

આત્મનિમજ્જન.

" એ આભલું ઉંધુ વળ્યું! પૃથ્વી ફાટી ગઈ! સુરજ તૂટી પડયો! ચંદ્ર બળી ગયો, ભાનુશંકર મરી ગયો, શાન્તા બચી ગઇ, કાન્તા નાસી ગઈ. અહા....હા....હા....હાશ નિરાંત થઈ

ટાઢા પાણીએ ખસ ગઇ ! આપણે ઉગરી ગયાં; આપણે શું દુઃખ છે ? રાંડ ગઇ તો જહાન્નમમાં ગઇ પણ બંદા બચી ગયા. લ્હેર થઈ ગઈ. અહાહા....હા....હા....હા લે દોસ્ત તાલ્ફ્રી ચમન ઉડાવ, રંગ ઉડાવ, આનંદ કર બચ્ચા ભાનુશંકર આનંદ કર !"

શાન્તનુના મરણ પછી ભાનુશંકરની સ્થિતિ અજબ બની ગઈ છે. ભાનુ શાન્તા સારૂ દિવાનો થઇ ગયો છે; આખો દિવસ તેને શાન્તાની લગની લાગી રહી છે. રાત દિવસ તે શાન્તા શાન્તા કહી લવારો કર્યા કરે છે. વખતો વખત ગંભીર વિચારમાં પડી જાય છે; કોક વખતે આવેશ આવતાં રડી જાય છે; હસી જાય છે અને વખતે ચપટીઓ વગાડી નાચવા મંડી જાય છે; અને વળી કાંક હવામાં વીણતો હોય તેમ અજબ પ્રકારના ચાળા કરવા મંડી જાય છે. અત્યારે તેને શાન્તા સારી રીતે યાદ આવી છે; અત્યારે તેનું મન ચગડોળે ચઢયું છે; ઘડીકમાં ભાનમાં રહી શાન્તાના સ્નેહને યાદ કરી આંસુ પાડે છે અને ઘડીકમાં ભાન રહિત થઇ જેમ આવે તેમ બકે છે. અત્યારે તેની સ્થિતિ પ્રેમના ઉન્માદમાં પલટાઈ અજબ બની રહી છે. વિરહાતુર, પ્રેમાતુર અને મદમસ્ત બંદો બની ભાનુ શાન્તાના પ્રેમના તરંગોમાં મનસ્વી ઉછાળા મારી રહ્યો છે.

* * * *

"ઓ વ્હાલી આકાશ માંહી છુપાણી,
ઓ વ્હાલી કુંજલત્તામાં લપાણી;
ઓ વ્હાલી વૃક્ષની ડાળમાં હીંચે,
ઓ વ્હાલી પ્રેમ સુધા એહી સીંચે.
એ રહી, ઓ રહી, એ ગઇ, એ ગઈ,

આહાહાહા જતી રહી રમણી નમણી નગણી થઇ;
એ વ્હાલી સાન કરી સમજાવે,
એ વ્હાલી મારા ભણી દોડી આવે.
એ વ્હાલી સરમાં કમળ ચુંટે,
એ વ્હાલી લાલી ગુલાબની લુંટે;
એ આવે, એ આવે, એ ગઇ, એ ગઇ, જતી રહી,
કારી કટારી મારી મને હા, હાયરે દુઃખ વેડાય નહિ. "

હર હર હર શાન્તે, શાન્તે, મારી મધુરી મેના, મારા મીઠા બુલ બુલ, મારી કામણગારી કોકીલા આ ભાનુને તજી તું ક્યાં ગઈ? વ્હાલી આવ, અલબેલી આવ, આ અલેતા ભાનુને હવે ના અકળાવ, પ્રીતિરસ પાવ, શાંતીસુધા વરસાવ; આ ચીરાતા જીગરને હવે વધુ ના તલસાવ. મારી રમણી તારા વિના આ દુનિયા મને અકારી લાગે છે; આ વૈભવ વન્હી જેવા દુઃખદ થઈ પડે છે. મારી મનોહારણી સ્નેહ–સુરતી, દીવ્યદેવી શાન્તા શાન્તા મને એકલો મુકી તું ક્યાં ગઇ? હવે મારૂં કોણ બેલી! હે નવેલી હવે ઘેલી ન થા. રસવેલી જરા જરા રસ રેલાવ, મદઘેલી કાંક કાંક મયા બતાવ;

*　　*　　*　　*

" અલબેલી ગઈ, રસવેલી ગઇ મનમેલી ગઇ રસની સરિતા
મદમાતી ગઇ હરખાતી ગઇ રસપાતી ગઇ દુઃખની હરિતા;
લલચાવી ગઇ તલસાવી ગઇ મલકાવી ગઇ સુખની ભરિતા,
અકળાવી ગઇ અમુઝાવી ગઈ સમજાવી ગઈ શુભ સ્નેહલત્તા. "

હા....હજુ પણ ના આવી, કેમ કરવું ! ક્યાં જવું ! ક્યાં શોધ કરવી ! આ દાદ કોને કાને ધરવી ! અરે શાન્તા તું આવી કઠોર ક્યારથી થઇ ? નઠોર આ નાથની બાથમાંથી અંતે ગઇ તે ગઇજ ! બસ પાછી આવીજ નહિ. અરેરે હવે હું કરૂં શું ! ? એ આવી ! એ આકાશમાંથી ઉતરી ! અહાહાહા શું લાવણ્યતા તેના લલિત અંગમાંથી નીતરી ! બસ બસ શાન્તા તે શાન્તાજ ! મધુરી માનો, અલબેલી માનો, ઝાઝા માને ન તણાવો, અરે શાન્તા છેવટે ઝાઝું ન કરીએ; કેમકે ઝાઝામાં ઝાઝ ડુબે; માટે

ઝાઝું કરીએ નવ કદી કોઈ વાતે જોર,
વાત વચકતી જાણતાં ખેંચી લઇએ દોર. ઝવેરી.

માટે હવે સમજી જા, શાણી હઠીલી ન થા. કાંક આ કંગાલ કાન્તની દયા ખા. છેક તણાઇ ન જા. ઓહોહોહો....અહાહાહા.... એ આવી ! આવો, આવો શાન્તા સલુણી આવો....ઓ તારીની એ પાછી ઉંચે ચઢી ગઇ....અરરર ઘડીએ ઘડીએ હાથ તાળી આપીને ભાગી જાય છે. અરે કોઈ શાન્તાને લાવો, મારી મધુરીને મનાવો, અલબેલીને આમંત્રણ કરીને લાવો;

* * * *

" અરે કોઈ આવો આવો મધુરી મારી લાવો,
બુલબુલને બોલાવો જઈ શાન્તા રીઝાવો;
ગઇ ક્યાં મુકી મને અરે દીલદાર તે મારી,
જઇ કહું કોની કને ગઈ દઇ છેહ કારી. "

શાન્તા શાન્તા, સ્નેહમૂર્તિ શાન્તા તું ક્યાં સંતાઇ ગઈ ! અલબેલી આવ બસ આવ ? " ઉન્માદના ઉછાળે ચઢેલો ભાનુ

શાન્તા સારૂ ખૂબ કકળ્યો; ખુબ ઉકળ્યો અને અંતે હાય મારી ખુરશી પર જઇને બેઠો; ટેબલપર માથુ ઉંધુ મુકી વિચારમાં પડી ગયો! સંધ્યા પ્રદીપ્ત થતાં ભાનુની નવેલી નાર કાન્તા બણી ઠણીને રૂમઝુમ કરતી ભાનુના શયનમંદીરમાં આવી. ભાનુને બેબાકળો પડેલો જોઇ તે વિચારમાં પડી; અને છેવટે અંગુઠાથી ધરતી ખણુતી ગાલે કર ટેકવી ભાનુને તીરછા નયનથી નિહાળવા લાગી. આ પ્રમાણે મૌન મામલો થોડાક વખત સુધી ચાલ્યો; છેવટે ભાનુને પાછી કાંક વેળ આવી કે તરત ઉઠયો, અને ઉઠતાની સાથેજ તેની દૃષ્ટિ કાન્તા પર પડી, પડતાની સાથેજ તેને હરખ ચમક થઈ; અને ચમકની સાથેજ તે લવારી પર ચઢયો!!

"અહોહોહો કોણ પ્યારી શાન્તા! આવો આવો અલબેલી આવો, આમ આટલાં બધાં અનાથ નાથને તલસાવતાં હઇશું કે!"

"અરે ખસો ખસો, અહીં કયાં શાન્તા છે? શાન્તા તો ગઇ!"

"કયાં?"

"સ્મશાનમાં! માટીમાં! પ્રભુના ધામમાં!"

"હેં ગઈ? કયારે ગઇ? તે મને કેમ ન લઈ ગઇ?"

"તે તમે જાણો!"

"ઓહો ત્યારે હું કયાં છું?"

"તમારા બાપને ઘેર!"

"ત્યારે તું કયાં છું?"

"તમારા કદમમાં!"

"તું તો સ્મશાનમાં હતી ને, અહીં કયાંથી આવી? તું તો

એ ચાર દીવસથી ત્યાં સુતી હતી!"

"અરે તમે બોલો છો કે બકો છો!?"

"હું તો ખાઉછું!"

"શું?"

"તને!"

"તમારી ઘેલછાને ખાઓ! એકને ખાધી તો પણ ન ધરાયા; હવે મને ખાવી ધારી છે?"

"તું તો કડવી છે! ચાલ ચાલી જા!"

"અરે તમારૂં તો છટકી ગયું કે ફટકી ગયું?"

"શાન્તા શું સટકી ગયું!"

"તમારૂ ફેફરૂં!"

"ક્યાં છે જા લઇ આવને!"

"શું લાવું? તમારૂં ને મારૂં કરમ!"

"હાજ તો! મારે તો તે હમણાં જોઇએ છીએ!"

"અરે જરા ભાન રાખો! આમ છેક ગાંડા શું થાઓછો? શાન્તા તો મરી ગઇ મરી! આ હુંતો કાન્તા છું! તમારી નવી!"

"કોણ કાન્તા?"

"હા."

"ચાલ ચાલ તું ચાલી જા! મારી શાન્તાને તુ ઘણી પજવતી હતી!"

"ત્યારે હવે શાન્તાને બોલાવો, તેને સજીવન કરો!"

"પણ તે છે કયાં?"

"એ તો ગઇ મારા વડવાને પાણી પાવા!"

“ત્યારે તું કેમ અહીં ઉભી છું, મને પાણી પાને બહુ તરસ લાગી છે!”

“હવે ડાભા બોલો ડાભા!”

“કાન્તા આવ મારી પાસે બેસ, હવે તું મને વ્હાલી લાગે છે!”

“હવે ને?”

“હા હવે લાગે છે. ચાલ વ્હાલી હવે ગઇ ગુજરી ભૂલી જા!”

“હં....હં....હવે ગઇ ગુજરી ભુલી જા....એ હું ના ભુલું!”

“વ્હાલી હવે તે બધું જવા દે!”

“ઠીક, ઠીક.”

“પ્યારી હવે મનાઇ જા.”

“ઉંહું, ખસો ખસો આઘા જાઓ!”

“વ્હાલી હવે બહુ માનમાં ન મરડાઇએ!”

“ઉંહું....ખસો જાઓ મારૂં નામ ન દેશો!”

“હવે આ ગરીબ ધણી પર આટલા બધા છણકા ન કરીએ!

“હં હં....સઘળુ જાણું છું. તમે કેવા ગરીબ છો તે મારી ધ્યાન બહાર નથી.”

“કાન્તા હવે કઠોર ન થા! નઠોરવેડા હવે મુકી દે!”

“કઠોર તમે છો અને નઠોરે તમે છો!”

“હું તો સાવ ભોળો છું!”

“હું ઓળખું છું તમને ભોળાને; આપે ચડવો ને લઇ જાય ગોળા!”

"કાન્તા વ્હાલી હવે મારા પર દયા કરો!"

"જાઓ જાઓ એવા ઠગારાવેડા જવા દ્યો! જોયા તમારા ચાળા! કાલા ન થાઓ!"

"વ્હાલી હવે જરા પાણી પાઓ!"

"પીઓ હાથે!"

"પ્રિયા બહુ તરસ લાગી છે!"

"ગરજ હોય તો ઉઠો અને પીઓ હાથે, આ પેલી ગોળી રહી!"

"હવે બધુ ભૂલી જાઓ મારી કાન્તા પ્યારી; આ અનાથને હવે ન અકળાવો!"

"હું ઓળખુ છું તમને અનાથને! મારી મા પેલી જુની ગધાડીએ જ્યારે તમને નાથ્યા હતા ત્યારે કયાં ગયું હતું તમારૂં અનાથપણું?"

"વ્હાલી બસ કર બસ કર! શાન્તાને એક પણ ગાળ ન દઇશ! તે સ્વર્ગસ્થને અખંડ શાન્તિ મળજો!!"

"હાય હાય રાંડ મરી ગઇ છે તોપણ તેનું કેવું ઉપરાણું લેવાય છે; તેને શાન્તિ મળજો! મળજો બે દેખાળા!"

"વ્હાલી હવે એ કરમકથા જવા દઇ મને પવાલુ પાણી પા!"

"પીઓ હવે ટીક્કો; જ્યારે તમારી સગલી જીવતી હતી; ને તે વખતે જ્યારે તમે બાઘેલારે પાણી માગતા હતા ત્યારે ઉલટી હું આનંદથી લાવી આપતી હતી, તે વખતે તો મોં મચ-

કોડી પીતા નહોતા; અને હવે તમારી સગલી સ્મશાનમાં ગઇ એટલે મને ફોસલાવવા આવ્યા કેમ ને! જાઓ જાઓ એમ હું ફોસલાવાની નથી સમજ્યા !"

"હશે ભલો ભુંડો પણ ગરીબ ધણી હું તારો છું હોં !!"

"અં....હવે ને! લ્યો પીઓ! ટીકો!!"

"મધુરી મનાઓ!"

"મધુરી તો લાકડાંમાં ગઈ!"

"ત્યારે હવે તું મારી મધુરી!"

"મારી બલાએ નહિ!"

"ત્યારે કોણ?"

"ઓ પેલી કુતરી કાન કરે, એને કહો તે કાંક કાને ધરશે!"

"ઓ તારી માની રાંડ! હું પેલી કુતરીને બોલાવું! તું ભણી ભણીને અંતે આવું શીખી! છેવટે કુતરી!"

"તમે મોટા બી. એ. થઇને સ્ત્રી જાતીની કુતરીથી પણ નજીવી કીંમત કરી! કોઇ સાત ભવે શૉકય ન માગે તે તમે ભણી ગણીને આણી; તમારો ભગવાન કોઇ કાળે પણ છુટકો નહિ કરે!"

"હશે વ્હાલી હવે બધુ વિસરી જા."

"વિસારી ન વિસરે એવી ચીજ તે શૉકય!"

"ત્યારે હવે હું શું કરૂં?"

"ટપટપીયું વગાડો!"

"ત્યારે હવે તું મારૂં કામ નહિ કરે?

"એ ના."

"ત્યારે હવે હું શું કરૂં? કોની પાસે જાઉં?"

"શાન્તા પાસે!"

"શાન્તા તો મરી ગઇ!"

"ત્યારે હવે રામ રામ કરો!

"પણ તું રામકી રહી તેનું શું કરૂં?"

"હરિ હરિ હરિ હરિ હરિ!! આવ્યા હવે!"

"હાય હાય મારા તે ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે બે બાઇડીઓ કરી!"

"નહોતા જાણતા?

"બે ગોરીનો નાવલોરે જાણે હરાયું ઢોર વ્હાલા,
એક ગોરીનો નાવલોરે જાણે કળાયો મોર વ્હાલા."

લોકકથાનક.

"અરે હાય, મેં મારી બ્યારી હાથે કરીને કરી. શીરની પાઘ પગમાં ધરી! અરે હાય હવે મારી શી દશા થશે! કીસ્મત કોના કદમમાં જશે! પરણવા જતાં મને આડો સાપ ન ઉતર્યો કે હું હાથે કરીને મારા પ્રીતિભોજનના થાળમાં મૂતર્યો! અરે હાય હવે અંતરની દાઝ કોણ ઓલવશે અને આ ભાનુ ભવિષ્યમાં કેવું કષ્ટ ભોગવશે? શાન્તા શાન્તા સ્વર્ગમાંથી પાછી આવ આ જીગરમાં જાગતી વિરહ જ્વાલાને ભેટીને બુઝાવ! હવે કોઇ જગતમાં સગું નથી મારૂં, જ્યાં જોઉં ત્યાં સર્વત્ર લાગે અકારૂં અકારૂં? અરે હાય! સગાં કોઇના દુઃખમાં સગાં થતાં નથી તો શું મારાં થશે!"

* * * *

" જમાનો બદલાયો ગઈ દીલદાર મારી,
દીવાનો હું કહેવાયો થઇ હાથેથી ખ્વારી;
નથી કોઈ મારૂં થાતુ કરે ટીચકારી ભારી,
હૃદય રડીને શેકાતું અરે આવ શાન્તા પ્યારી. "

" હવે આ ટાયલું બધું નકામું છે. જ્યારે તમારી સગલી જીવતી હતી ત્યારે મારા સામુંએ જોતા નહોતા, અને હવે સગલી મરી ગઇ એટલે મનાવા આવ્યા ! ! "

" કાન્તા કાન્તા હવે ગજબ ના કર ! જુલમની હદ્દ રાખ ! હવે મારી સાથે હસીને બોલ ! "

" અંતરમાં દ્હાળા ધીગતા હોય તો હસવું ક્યાંથી આવે ? "

" મને મારા પાપની સજા થઇ છે. મને તું માફ કર ! "

" તમે મારૂં માપ ક્યારે રાખ્યું છે કે હું તમને માફ કરૂં ? મારે માફી મંગાવવી નથી, તમે તમારી મેળે મારા સામું ન જોશો ! "

" એટલે હવે હું શું કરૂં ? તું મારી નહિ થાય ? "

" હું તો ઘણીએ થવા આવતી હતી પણ તમે મને મારી ગણતાજ નહોતા ! "

" એટલે હવે તું વેર વાળીશ ? "

" મારે શું કામ વેર વાળવું પડે ! હું ક્યાં તમને કાંઇ ખાટુ મોળુ કહું છું. મારૂં નામ તમારે ન દેવું હું સાફ કહું છું ! "

" એટલે મારે હવે સ્ત્રી વિના શી રીતે ચાલશે ? "

" ત્રીજી પરણો ! "

"એટલે મારે ધંધોજ પરણવાનો કરવો! જીંદગીનું સાર્થક પરણવામાંજ માનવું?"

"એ તમે તમારા આત્માને પૂછો. તમને શાન્તિ મળે તેમ કરો!!"

"મારી શાન્તિ તો ગઈ! અરે હાય શાન્તા મને મૂકીને તું શું કામ મરી ગઇ! તારા પહેલાં હું ગયો હોત તો આ મારે મ્હેણાં સાંભળવાં ન પડત!!"

"આ મ્હેણાં નથી પણ કરેલા કર્મની કરણી છે!"

"અરે મારી પાર ઉતરણી તો ગઇ, હવે મને સંસાર સાગરમાંથી ડૂબતો કોણ તારે!"

"હવે ત્રીજીવાર પરણો એટલે ત્રીજી તારશે!"

"તારા મનમાં તો તું એમજ સમજે છે કે સ્ત્રીઓ રસ્તામાંજ પડી હશે!"

"અરે તમારા જેવા હાડકાવાળાઓને તો સ્ત્રીઓનું બજાર પડયું છે!"

"ત્યારે જાને એકાદ લઇ આવ!"

"હું શું કામ લઈ આવું, તમે જાઓ."

"લે હવે માથાફોડ મૂક."

"માથાફોડ તે તમે કરો છો કે હું? ક્યારના બોલ બોલ કરો છો; હવે કાંઇ બોલતા બંધ થાઓ નહિ તો મેનીઆ ઉન્માદ થશે."

"હા મને ઉન્માદ થયો છે. મારી શાન્તા મરી ગયા પછી મારા મગજની શાન્તિ નાશ પામી છે. હવે મને આખું જગત

અપ્રિય અને દુઃખદ લાગે છે."

"ત્યારે શું કામ જગતમાં રહો છો. જગતની બહાર જઇને જ્યાં શાન્તિ મળે ત્યાં વિરામ કરો !"

"હું એ વિરામનેજ શોધું છું, મને શાન્તિ ક્યાં મળશે તેજ જડતું નથી."

"હૃદય ખોલીને શાન્તિ શોધો એટલે તરતજ મળશે."

"શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ, તને હું ક્યાં શોધું ? હું કોને પ્રબોધું કે શાન્તિ બતાવે ?"

"હવો હુવે ડાહ્યા થાઓ, લવારી મૂકી દો. શાન્તિ તો સ્મશાનમાં ગઇ !!"

"શું મારી શાન્તા સ્મશાનમાં ગઇ !"

"તમે તમારા હાથેજ તેને લાંબી કરી સૂવાડી છે હવે તો જંપો ?"

"હા....હવે જંપ કેવો ?"

"ત્યારે તમારે ફાવે તેમ કરો; જાઓ આઘા જાઓ નાહક મને પજવો નહિ !"

"હવે હું આઘોજ જવા માગું છું, તને કાંઇ મારી દયા આવે છે ?"

"એ દયા તો ઘણી આવતી હતી; પણ દયાને તો તમે ખાઈ ગયા."

"હશે ત્યારે ભુંડોજ હું છુંને ?!"

"હવે આથી કેવા ભુંડા થવું છે !"

"ઠીક ત્યારે છેલ્લી સલામ !"

"હવે થાકીનેજ સલામ કરશો. મને શું કામ સલામ કરો છો; સલામ શાન્તાને ભરો કે તે ફરી સજીવન થઇ તમારૂં ઘર માંડે !"

"ઠીક ત્યારે હવે હું મારી શાન્તાનેજ સલામી ભરીશ."

"હં....એનેજ ભરશો એટલે ઝટ ભવિષ્યમાં ઠરશો."

આ પ્રમાણે કાન્તાએ તીણો માર્યો અને મોં મરડી બિછાનામાં પડખું ફેરવી પડી. ભાનુશંકરને પગથી તે માથા સુધી જ્વાળ લાગી ગઇ, તેની ઘેલચ્છા અત્યારે જતી રહી; તેના મગજમાં પૂર્ણ ક્રોધ વ્યાપી ગયો; તેની આંખોમાં ગરમ લોહી તરી આવ્યું. કાન્તાને સૂતેલી જોઈ અતિશય ચીડાયો, અને તેનો મિજાજ હાથથી જતો રહ્યો ! અત્યારે સાડાદશ વાગ્યા હતા; સર્વત્ર ધીમી ધીમી શાંતિ પ્રસરી રહી હતી; આ વખતે ભાનુએ એકદમ કબાટ પાછળથી મલાકા કેઈન જાડી નેતરની સોટી કહાડી અને વગર બોલે ચાલે જેટલી મરાય તેટલી સોટીઓ કુદી કુદીને કાન્તાને મારી; કાન્તાએ ચીસાચીસ પાડી રમખાણ મચાવી દીધું; ભાનુનાં માબાપ દોડી આવ્યાં; મેડાની અંદરની સાંકળ વાસેલી હતી તેથી મેડાનાં બારણાં ઠોકવા લાગ્યાં; અને ભાનુ પર ખૂબ કકળવા લાગ્યાં; જ્યારે કોક વખતે શાન્તાને માર પડતો હતો ત્યારે ભાનુનાં માબાપ છાનાંમાનાં આંખ આડા કાન કરી આઘાં પાછાં થઇ જતાં હતાં; પણ કાન્તાને માર પડતાં કાન્તાનાં કુળવાન અને ધનવાન પિયરીઆંથી તેમના હાંજા ગગડી જતા હતા; તેમણે બારણાની સાંકળ ખૂબ ઠોકી બારણાં હચમચાવી દીધાં, છેવટે ભાનુએ સાંકળ ઉઘાડી; બારણું

ઉઘડયું કે તરતજ તેનાં માબાપ અને આડોશીપાડોશી મેડામાં પેઠાં; અને ભાનુ ક્રોધનો માર્યો બહાર નીકળી પડયો; ભાનુની આંખ ફુટેલી જોઈને તેને કોઇએ અત્યારે છેડયો નહિ, સૌ કોઈ કાન્તા પાસે જઈ કાન્તાની સારવાર કરવા લાગ્યાં; કાન્તાના શરીરમાંથી રકતનો પ્રવાહ ચાલતો હતો; તેનું માથું ફુટી ગયું હતું; લોહી જોઇને ભાનુનાં માબાપ કાન્તાની પથારી પાસેજ હબકી ગયાં; આડોશીપાડોશી જેને જેમ સુઝે તેમ બોલવા લાગ્યાં અને કાન્તાની બરદાસ કરવા લાગ્યાં; આમ ભાનુશંકર ઉઘાડે માથે પંચીયા અને પહેરણભર ક્રોધનો માર્યો ઘર છોડી બહાર નીકળી પડયો અને ઉતાવળો ઉતાવળો પગલાં ભરી જ્યાં મગજ લઈ જાય ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં માણેકચોક આવ્યો એટલે ખમચાયો; પોલીસે તેને જોયો, પણ ઉઘાડું માથું જોઈ કોઈ મરી ગયું હશે, અને કાણની ખબર આપવા જતો હશે એમ ધારી તેને અટકાવ્યો નહિ, તેમ કાંઈ પ્રશ્ન પણ પૂછયો નહિ. માણેકચોકમાંથી ભાનુ આડકતરો શાક બજારમાં ફંટાયો, અને ત્યાંથી ખમાસાની ગેટ ઓળંગી જમાલપુર દરવાજા બહાર નીકળી ગયો.

આ વખતે કૃષ્ણ પક્ષ ચાલતો હતો, તેમાંએ બારસ તેરસના દિવસ ચાલતા હતા એટલે અંધારીયું સારી રીતે છવાઈ ગયું હતું; શહેરમાં તો મ્યુનીસિપાલ બત્તીના અજવાળે ભાનુ જમાલપુર સુધી આવી ગયો; પણ દરવાજા બહાર નીકળતાં સારી રીતે અંધારીયું છવાએલું જોઈ અધવચ રસ્તામાં ખમચાઈ ઉભો રહ્યો; કયાં જવું તેનો વિચાર તેને અત્યારે થવા

લાગ્યો; તેના મગજમાં શાન્તાના શોધની ધુન ભરાઈ હતી તેથી જ્યાં શાન્તાને સુવારી હતી ત્યાં સુધી મગજ તેને લાવ્યું, પણ અંધારૂ જોઇ તે ભયથી કંપી ગયો; છેવટે તેને યાદ આવ્યું કે શાન્તાને સપ્તરૂષીના સ્મશાનમાં બાળી છે માટે તેની સમાધ દહન ભૂમિકા પાસે જઈ તેને સલામી ભરી હૃદયનો પ્રેમ જણાવી અંતરનો ઉભરો ખાલી કરવો, અને ત્યાંજ મનને અખંડ શાન્તી મળશે એમ ધારી સપ્તરૂષીના સ્મશાન ભણી વળ્યો. પ્રેમ તરંગોને હીંડોળે ચઢેલો ભાનુ ભયથી કાંપતો કાંપતો પ્રેમથી ધકેલાતો ધકેલાતો ધીમે ધીમે છેક સ્મશાન સુધી જઇ પહોંચ્યો. ખાડા ખૈયા ઓળંગી નદીના તીરે આવ્યો, અને ચોગરદમ દ્રષ્ટીપાત કરી ગંભીર વિચારમાં તન્મય થઇ શાશ્વત ઉભો રહ્યો !!

સપ્તરૂષીનું સ્મશાન અત્યારે અદ્ભુત રૂપ ધારણ કરી રહ્યું હતું. પાસે સાબરમતી સરિતા ઘુઘવાટા કરતી વહન કરતી હતી. હાલમાં ઉનાળાની મોસમ લગભગ ખતમ થવા આવી હતી. એકાદ બે વરસાદ સારી રીતે થઇ ગયા હતા. આજ કાલ નદીનો વેગ પુરવાળો હતો. રાત્રી સમ સમ સમ કરતી પસાર થતી હતી. અંધકાર સારી રીતે છવાઇ રહ્યો હતો. મસાણ અત્યારે નિર્જન અને ભયંકર ભાસતું હતું. વખતે વખતે શિયાળવાનાં રૂદન અને કુતરાના અવાજ સંભળાતા હતા. હાડકાની હવા પવન સાથે ભળી ઉજાશ અને પ્રકાશ આપતી હતી. ફોસ્ફરસના ભડકાનું અજવાળુ વખતો વખત ભાનુના મોં પર પડતું હતું. આખુ સ્મશાન સ્થળ અત્યારે બિહામણું અને ભયંકર લાગતું હતું. સ્મશાનની ભયંકરતા ભાનુના મન ઉપર કાંઈ

પણ અસર કરી શકતી નહોતી, કેમકે ભાનુ તો શાન્તાના પ્રેમમાં કેવળ તન્મય બની ગયો હતો: તેની દૃષ્ટિએ ચોપાસ શાન્તાની મૂર્તિ ખડી થઈ રહી હતી. સ્મશાનના દેખાવમાં ભાનુની ચિતવૃત્તિ જરા પણ ચોંટી નહોતી. તે તો મનસ્વી આમ તેમ જ્યાં તેનું મન લઈ જતું હતું ત્યાં આંટા મારતો હતો; છેવટે તેણે જ્યાં શાન્તાને દહન કરી હતી તે જગ્યા શોધી કાઢી, અને ત્યાં અદબ વાળી આકાશ ભણી નજર નાખતો નદીના વેગ ઉપર કટાક્ષ ફેંકતો અને દહન ભૂમિકા પર નજર ઠારતો દમામમાં અક્કડ બની ઉભો રહ્યો !”

“અહા આજ ભૂમિકા મારી શાન્તાનો સમાસ કરનારી, આજ સ્થળે મારી શાન્તાની માટી માટીમાં મળી ગઇ હતી. અરે આજ જગ્યા પર શાન્તા છેવટની અખંડ શાન્તિ લઈ સૂઈ રહી હતી. આજ સ્થળે શાન્તાને પાણીમાં ઠારી છેવટની બાળવામાં આવી હતી. આહા સ્મશાન સ્મશાન તારા વિના કોઇનો છુટકો નથી. વ્હેલા મોડા તારી પાસે તો આવવુંજ પડે છે. અમરાપુરના રસ્તાની વાટની ટીકીટ તારી પાસેથીજ દેહદામ આપીને લેવીજ પડે છે. દરેક પ્રાણીના સંસારી ગાંસડા પોટલા અહિંથી છોડી નાખવા પડે છે. અમરાપુરને રસ્તે કોઈ ગાંસડા પોટલાવાળા નજરે પડતા નથી. મસાણ મસાણ રંકથી કે રાજા સુધીનો સમાસ કરનાર તુંજ પરદુ:ખભંજન વિશ્રાન્તિનું મધુરૂં સ્થાન છે. પાપી, પુન્યવાન, ધર્મી અધર્મી દરેક ગુણવાળા અને દરેક કોમના માણસનો ભંગીથી કે બ્રાહ્મણ સુધીનો સત્કાર કરનાર સમદૃષ્ટિવાન્ મહાત્મા તુંજ છે. અહા દરેક દેહધારીના આદર સત્કાર તું સમાન દૃષ્ટિથી કરે છે. તારી દૃષ્ટિમાં કોઈ કાળે

પણ વિકાર થતો નથી. ગતિવાન અને રતિવાન દરેકને તારા મેદાનમાં સૂવાનું છે."

* * * *

" ગતિવાનને રતિવાન સૂતા માન તજી મેદાનમાં,
તારા ખર્યા ગિરિગઢ ગર્યા રસિયા રહ્યા કંઈ રાનમાં;
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય આદી જગતનાજ સ્વભાવ છે,
સુખ દુઃખ આશા વાસના માયા તણાજ પ્રભાવ છે. "

અસ્તોદય—મહાસુખરામ કવિ.

આહા મારી શાન્તાનો સમાસ કરનાર સમદૃષ્ટિવાન ધરણી માતા તને હું સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરૂં છું. મારી મીઠી શાન્તાની શાન્તિને સંઘરનારી મીઠી સ્મશાન ભુમિકા તને મારા સહસ્ત્ર પ્રણામ છે. અહા તારા સ્થળે હું ઉભો રહી અત્યારે અદ્ભુત આનંદ ભોગવું છું. અરે મારી મીઠી શાન્તા હવે સજીવન થાઓ અને આ પ્રેમઘેલા ભાનુને હવે પ્રેમથી બોલાવો. અહા લાવ અત્યારે હું સ્નાન કરી પવિત્ર થાઉં અને પછી મારી શાન્તાને સ્મશાન ભુમિકાને પ્રણામ કરી બોલાવું એટલે ઝટ બોલશે!" આ પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢી ભાનુશંકરે એકદમ નદીમાં પડી સ્નાન કરી લીધું, અને ઝટ ધોતીયું નીચોવી શરીર લુછી નાખ્યું. પેરણ પણ કાઢી નાખી નીચોવીને હવામાં આમતેમ સુકવવા લાગ્યો. જરા વાર થઈ કે તરતજ પહેરણ પહેરી લીધું, અને દહન ભુમિકાને પ્રણામ કરી ભાનુ નીચે બેઠો, વળી કાંક વિચાર આવ્યો એટલે તરતજ એક નાનો લાકડાનો કડકો હાથ આવ્યો અને તરતજ જમીનમાં તેનાથી થોડો ખાડો ખોદ્યો, અને ઉભો થઈ એક ખોબામાં પાણી ભરી લાવી તે ખાડામાં નાખ્યું, પછી

પલાંઠી વાળી નિરાંતે બેઠો. ખાડાના પાણીનું આચમન કર્યું. ભૂમિકાની ભસ્મની ભસ્મમંત્ર બોલી વિભૂતિ કરી, પછી પ્રાણાયામ કર્યા, અને છેવટે ભૂમિકાની પ્રદક્ષણા કરી, અને પછી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને હાથ જોડી ઉભો રહી શાન્તાને બોલાવવા લાગ્યો !

" શાન્તા, શાન્તા, મારી મધુરી શાન્તા તું જે સ્થળે બળી અને જે સ્થળે છેવટની ઠરી ત્યાં એકવાર ફરી પ્રગટ થાઓ અને દીન ભાનુને એકવાર મારો કહી બોલાવો. શાન્તે શાન્તે અલબેલી એકવાર તો આવો, અને ગરીબ ધણીને ભેટી હૃદયની જ્વાળા બુઝાવો !? શાન્તા શાન્તા ! હવે એકવાર દર્શન આપો. હવે મને ઝાઝો ન તલસાવો, હવે તારો વિરહ સહન કરવાને મારૂં ગજું રહ્યું નથી ! મારી મીઠી મેના તારા પ્રેમમાં હું ઘેલો થયો, તારા વાસ્તે સર્વ હું ભૂલી ગયો. પ્રિયે પ્રિયે એકવાર બોલો; અત્યારે આ અનાથ ભાનુની નાથ હાથમાં ઝાલો અને જ્યાં તમે સમાયાં ત્યાં તેનો સમાસ કરો."

* * * *

" દીલશું દીલ લાગ્યા પછી ખેંચે શું તું બીજાઇને,
નયન ખેંચે કયાં હવે મીઠી ખુમારી પાઇને ?
તારો દિવાનો તેંજ પાયો મુજને ઈશ્કે શરાબ,
માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઇને ?
ધિઃક એ પ્રીતિ ન બોલે શું વિચારે ખ્વાબ તું,
આંગળી હોઠે દઇ ઉભી રહી ગુંચાઇને ?
લટ અલક છટકી ગઈ કયાં વીજળી ઝંખાઇને,
ક્યાં ગઈ હા કયાં ગઇ બ્રહ્માન્ડ બેહી છાઇને ? " પ્રેમજીવન.

અહા શાન્તા હવે તો બોલ. પ્રિયા ભેદનો પડદો ખોલ; રસિલી ઝાઝે માને ન ડોલ!! મધુરી મેં તને જે જે કાંઈ દુઃખ દીધું હોય તે તમામ ભુલી જા. મારા સર્વે અપરાધો વિસરી જા; અને છેવટનો એકવાર ફરી ઉમંગ લાવી, હસ્તે મુખડે આનંદ-ભર્યાં લોચને આ ભાનુને બોલાવ; અને તેની છેવટની ભેટ લઈ તેને રીઝાવ!! પ્રિયા મને હવે જગત નથી ગમતું; વૈભવ પર મારૂં ચિત નથી ચોટતું; જીવન હવે પ્રિય નથી થઈ પડતું. પ્રિયા બોલો બોલો; બસ હવે નહિ બોલો!! લાચાર, લાચાર, ગમ-ખ્વાર ગમખ્વાર! પ્રિયા તેં આ ભાનુ પર દયા દૃષ્ટિ નજ કરી!! હશે હરિ હરિ હરિ હરિ હરિ જેવી તારી મરજી! ખરેખર આ ભાનુ પિશાચે તને ઘણુંજ કષ્ટ દીધું છે. તારાં માબાપને આપે-લાં વચનોનો ભંગ કરી છેવટની તને શૅાકયની શુળી ઉપર વીં-ધીને રગડી રગડીને મારી છે. આહા હવે આ પાપીની શી વલે થશે? મારી શી ગતિ થશે? હવે મને મારો કહીને કોણ બોલા-વશે? અરેરેરે મેં એવાં કર્મ કર્યાં છે કે હવે મારા વાસ્તે ઉગર-વાનો આરો નથી રહ્યો! હાય....હું હવે શું કરૂં? કયાં જાઉં? કયાં શાન્તિ મળશે? કયાં મારાં પાપ પ્રજળશે? મારી શાથી મુકિત થશે? પાપ પ્રલયની યુક્તિ કોણ બતાવશે? શાન્તા પ્રાપ્તીની કુંચી કોણ આપશે!? જય જય જય મારી શાન્તાની દહન–સ્મશાનભૂમિકા હું તને પ્રણામ કરૂં છું. મારી શાન્તાને અખંડ સુખ આપજે! તેનાં સર્વ પાપો પ્રલય કરજે; અને તેને અખંડ સુખના સ્થાને ધરજે! મારી પ્રિયાને મારા કાલાવાલા તમામ કહેજે! મારૂં તમામ પુન્ય, મારી જીંદગીમાં જો કોઈ

પણ પ્રકારની સારી કરણી થઈ હોય તો તેનું તમામ ફળ મારી શાન્તાને અપાવજે ! ! ”

ભાનુશંકર આ પ્રમાણે દહનભૂમિકાને પ્રણામ કરી સપ્તરૂષિના આરાની ટેકરીઓ ભણી ચઢ્યો; અને થોડીક વારમાં બાંધેલા સપ્તરૂષિના આરાના એક ઉંચા બુરજ ઉપર જઈને ઉભો; અને ત્યાં ઉભો રહીને નદીના વેગ ભણી નજર નાખવા લાગ્યો; થોડીક વાર સુધી નદીના પ્રવાહ ભણી એકી ટસે જોઇ રહ્યો, વળી કાંક વિચાર આવતાં આકાશ ભણી જોઈ પરમાત્માને વિનવવા લાગ્યો ! ! * * * *

ગઝલ.

“ કર્યાં છે કર્મ એવાં કે ઘણી શિક્ષા ઘટે મારે;
ખરેખર ન્યાય આધારે ઉગરવાનો નથી આરો-૦
દઈ વિશ્વાસ દગાથી મેં સગાંને બહુ સપડાવ્યા;
વૃથા તાપે મેં તફડાવ્યા ઉગરવાનો નથી આરો-૦
વિષયની વાસનામાં હું ફર્યો હરદમ ફાનીમાં;
ગુમાવી વય તોફાનીમાં ઉગરવાનો નથી આરો-૦
શીતળ છાયા આ કાયાની હતી તે હાથથી ખોઈ;
ન દેખું હાલ તે કોઈ ઉગરવાનો નથી આરો-૦
જડ્યું જે'તું વૃથા કીધું તજી અમૃત મેં વિષ પીધું;
નહિ સારૂં કંઈ શોધ્યું ઉગરવાનો નથી આરો-૦
બધે બી ઝેરનાં વાવ્યાં ફળો આજે અરે આવ્યાં;
અરે તે કેમ જશે ચાખ્યાં ઉગરવાનો નથી આરો-૦
હવે આંખો બધી ઉઘડી જતાં કાયા ખરે લથડી;
ત્વચા તમામ ગઈ તતડી ઉગરવાનો નથી આરો-૦
વૃથા ભાસે મને ક્યાં દીશ સગો સાચો તું એકજ ઈશ;
લડાવે લાડ કરે કાં રીસ ઉગરવાનો નથી આરો-૦

ઉંચે દૃષ્ટી કરી જોયું, રહી પાતાળ મન પ્રોયું;
બની બેહાલ બહુ રોઉં ઉગરવાનો નથી આરો—૦
જગત જંજાળનાં જાળાં પડે દૃષ્ટી બધે મારે;
જવું ક્યાં ને કયે દ્વારે ઉગરવાનો નથી આરો—૦
અરે આવી દશા મારી, નથી જડતી એકે બારી;
ક્ષમા માગુ હવે તારી ઉગરવાનો નથી આરો—૦
ઉપાધીમાં પડ્યો આવી મુક્યો કોણે મને લાવી;
ભવાઈ આખરે ભાવી ઉગરવાનો નથી આરો—૦
કરૂં હું કર્મ કેવાં કે બળે પાપો બધાં મારાં;
નહિ તો પડશે ન્યારાં ઉગરવાનો નથી આરો—૦
સુઝાડો સંત કો આવી મુકો મુને મુખે ચાવી;
અજબ બીજો ઉરે વાવી ઉગરવાનો નથી આરો—૦
વૃથા માયા તણા સૌ મોહ વૃથા છે રીસ ને વળી રોહ;
વૃથા કરવા કો ઉપર દ્રોહ ઉગરવાનો નથી આરો—૦
અરે ઓ ઈશ ચારે દીશ નિહાળું તો નથી મારૂં;
ખરે આ બાળ નોંધારૂ ઉગરવાનો નથી આરો—૦
મને બોલાવી લ્યો પાસે દુઃખી દુનિયા તણા ત્રાસે;
ખરે આવું ભર્યા શ્વાસે ઉગરવાનો નથી આરો—૦
ક્યા પંથે પડી આવું કહો સાથે હું શું લાવું;
પડે પાછું નહિ જાવું ઉગરવાનો નથી આરો—૦
કહો તો શાસ્ત્ર સુણીને આરાધું પંચ ધુણીને;
કરો રાજી આ ઋણીને ઉગરવાનો નથી આરો—૦
કહો તો તીર્થ યાત્રામાં ફરી ફક્કડ બની આવું;
કૃતાર્થ શું કરી થાઉં ઉગરવાનો નથી આરો—૦
કહો તો વસ્ત્ર નવ રંગે અગર કફની ધરૂં અંગે;
બની આવું હું ઉમંગે ઉગરવાનો નથી આરો—૦

કહો તો રાખ ચોળીને કહો તો ઝાલી ઝોળીને:
ખરૂં લાવું શું ખોળીને ઉગરવાનો નથી આરેઃ—૦
મને પરવા ખરે ત્હારી વિભુ કરજે તું સ્હાય મારી:
બનું જેથી હું આભારી ઉગરવાનો નથી આરેઃ—૦
અવર પાસે નહિ યાચુ નચાવે તું હું ત્યમ નાચું;
પ્રભુ તુજ વિણ બધુ કાચુ ઉગરવાનો નથી આરેઃ—૦
કઠણુ કરણી ખરે મારી ન દેશો ધ્યાન મોરારી;
વિભુ કરડી નજર તારી થતાં એકે નથી આરેઃ—૦

શંકરલાલ-ચંદ્રભાણ.

જય જય વિશ્વંભરા જય!! પ્રભુ પ્રભુ વિશ્વાધાર તારા કદમમાં આ ભાનુ આવે છે!! શાન્તા શાન્તા મારી મધુરી શાન્તા હવે તારો ભાનુ તારી પાછળ આવે છે!! હર, હર, હર ગંગે હર, હર! હર હર હર પતિતપાવની હર, હર!! જય જય કલિયુગની ગંગા સાભ્રમતિ માતા આ ભાનુનો સમાસ કરો: અને તેને શાન્તાના પવિત્ર ધામમાં પહોંચતો કરો!!” કહી ભાનુશંકરે આવેશમાં આવી જઇ નદીમાં પડતું મૂક્યું; એક અવિચારી ભોળા અને સાહસિક પણ ભલા પતિએ પોતાની પ્રેમાળ પત્નીના પવિત્ર પ્રેમ સારૂ પોતાની જીંદગી અર્પણ કરી! શાન્તાની પાછળ ભાનુ પણ ગયો; શાન્તા વિના તે ન રહ્યો તે નજ રહ્યો; આખરે શાન્તાનો થયો તે શાન્તાનોજ થયો!! નદીના પુર વેગમાં ભાનુ સપાટાબંધ તણાવા લાગ્યો, અને જોતજોતામાં તે છેક અદ્રશ્ય થઈ ગયો! વ્હાલા વાંચકવૃંદ આતે ‘વ્હાલાનું વ્હાલ કે જીંદગી બેહાલ?’ ખુંખારીને કહી દો કે વ્હાલાનું વ્હાલ અને જીંદગી બેહાલ!!

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હોલી હૉટલની મજા કે સુધારાની ધજા?

દોહરો.

મૂળ ક્યું ડાળાં ક્યાં કોનાં ફળ ફુલ પાન,
વૃક્ષ કોણ વસુધા તણું પડે ન આજ પિછાન.

સુધરેલ અને વગર સુધરેલ, અજાણ અને ભણેલ, જુવાન અને ઠરેલ, શહેરી અને ગામડીઆ, આર્ય અને અનાર્ય એ દરેકને એકજ સ્થળે એકજ ભાણે અને એકજ હારે અમન ચમન કરતા હૉટલની હવા ખાતા અને ઑટલની દવા લેતા દેશોદયનાં સબળ સાધન રૂપ સંપ વિષયનાં વ્યાખ્યાન આપનારા વકતાઓને જોવા હોય તો ચાલો હૉટલમાં મહેરબાન. ત્યાં જઇ જોશો તો દરેક જણ સંપમાં ગુલતાન જાણે એકજ બાપના અને એકજ પ્રભુના ભાગ્યશાળી સંતાન!!

સૃષ્ટિ ફરી દ્રષ્ટિ ફરી વૃષ્ટિ ફરી આ અવસરે,
પલટયુ વલણુ આ પૃથ્વીએ આશ્ચર્ય ઉપજે અંતરે;
લટકા વધ્યા ચટકા વધ્યા ઠકરાઇ વધી છે ઠાઠમાં,
ફેશન તણા ફંદો વધ્યા ભભકા વધ્યા મુખ પાઠમાં.

જાલીમ જમાનાની જાગતી જ્યોતિમાં પોઝીશન બૂટ પાટલુન જેકીટ ખમીસ અને કોટ ચઢાવવામાં સચવાઈ રહી છે, એટીકેટ વેલ કમ ઓન કમ ઓન કમ માય ડીયર કહી શેકહેન્ડ કરવામાં જળવાઇ રહી છે, ગૃહસ્થાઈ ટીન પતરાના અને ચીનાઇ માટીના પ્યાલામાં ગરમ પાણીના ચાહના ઉકાળા રેડવામાં સમાઇ ગઈ છે, નીતિ સુધારાના સારથી થઈ લેડીના હાથ ઝાલી કલબ, મીટીંગ અને નાટક જોવામાં ભરાઇ રહી છે અને ધર્મ હૉટલના ટેબલ પર પાંચે કપડાં અને બૂટ પહેરી એક ડીસમાં બાસુદી પુરી બટાકાનું શાક, ભજીઆં, ખમણ ઢોકળાં, ચાહ, બીસ્કીટ ઝાપટવામાં અને સોડા લેમોનેડ અને એકસ ઓ નંબર વન અને ટુની બાટલીઓ તોડવામાં આવી રહ્યા છે.

* * * *

હોરી.

કૈસી હોલી મચાઈ છેલ મિડિલને—કૈસી૦
દેશી ધોતી લિબાસ છાંડકે કોટ લીયે સીલવાઇ,
ઝુલે અગાડી કટે પિછાડી ટોપી કાલી જમાઈ:
વાંચ આગે લટકાઈ—છેલ મિડિલને૦

બૂટ દેવકો પહિન પાંવમેં તનિયાં લીન્હ કસાઇ,
બૈઠન નહિ પતલુન દેતહૈ ઠાડ કરત મુતાઇ:
ધન્ય સુધરેલી ભવાઈ—છેલ મિડિલને૦

હાથમેં છતર રૂમાલ હી રખકે અંખીયાંપે ચસ્મા ચઢાઈ,
ગલે ગલુબંધ કૉલર લટકે મુખમેં ચીરૂટ દબાઇ:
ધુંઆ ફૂક ફૂક ઉડાઈ—છેલ મિડિલને૦

ઘરમેં જા અંગરેજી બોલે સમજત નાંહી લુગાઈ,
માગે વૉટર દેતી રોટી બોલ ઉઠે ઝુંઝલાઇ;
ડેમ યુ કહાંસે આઈ—હેલ મિડિલને૦
કોન બનાવે રંગ બસન્તિ કોન ગુલાલ ઉડાઇ,
બ્લેકીંગ કી ડબીયાં હાથ બુરશકે કરતહે બુટ સફાઇ;
છોડકે સલેમ સાઇ—હેલ મિડિલને૦
નાતિ જાતિ મિડિલ કર બેઠે દુર ભઇ પંડિતાઇ,
ગિટ પિટ મિસ્ટર હૅાટલ જાવે બ્રાન્ડી બૅાટલ ઉડાઇ:
સુખાનંદ લેડી આંખ લડાઇ—હેલ મિડિલને૦ "

સુખાનંદ.

સુધારાની ધ્વજા, યુવકોની મજા, આનંદનું ધામ, ખાનપાનનું ઠામ, કેળવણીના કાન અને મૉરેલીટીના માન રૂપ રાજનગરમાં આજકાલ હોલી હૅાટલ થઇ રહ્યું હતું. નાનાથી મોટા, ગરીબથી તવંગર અને આર્યથી તે છેક અનાર્ય સુધીના દરેક જણ અંતઃકરણથી હોલી હૅાટલને ચ્હાતા અને તેનાં ખાણાં પીણાં ઘણાજ ઉમંગથી ખાતા હતા. આ હોલી હૅાટલ મુંબાઇના એમ્પાયર હૅાટલની ઢબ છબ ઉપર રાજનગરમાં ચારેક વર્ષથી કાઢવામાં આવ્યું હતું. તે હૅાટલમાં દેશી અને વિદેશી બંને ઢબ મુજબ ખાણું તૈયાર કરવામાં આવતું હતું. હોલી હૅાટલનો માલીક સુધારા સમાજનો એક જાણીતો માનીતો અને સાહસિક સુધારામાં હરેક રીતે આગળ પડતો ભાગ લેનાર નવ યુવાન ગૃહસ્થ હતો. તેનું નામ વિનાયકરાવ મુનશી હતું. તે જ્ઞાતે નાગર હતો, અને એક સુપ્રસિદ્ધ બારીષ્ટર સાથે વિલાયત જઈ આવેલ હતો, એટલે દરેક રીત રસમમાં અને હુન્નર કસ-

ખમાં નિપુણ પેક અને પ્રવીણ હતો. જ્ઞાતિબંધન અને ધર્મના ધતીંગની તે બીલકુલ દરકાર રાખે તેવો નહોતો. ફક્ત હરકોઇ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પૈસો પ્રાપ્ત કરવો એજ તેનો મુખ્ય અને ઉમદા હેતુ હતો. તે હૉટલમાં ઘણીજ સારી રીતે સફાઇ અને સુંદરતા સાચવી જાણતો હતો. એકવાર ગમે તેવી પ્રકૃતિના મનુષ્યની મુખમુદ્રા જોતાંની સાથેજ તે તેના મનોભાવ જાણીને તેને મનગમતું ખાનપાન આપીને એકદમ પ્રસન્ન કરી નાખતો હતો. શહેરના સારા સારા ગૃહસ્થોની ફીદાગીરીનાં પ્રમાણપત્રો સરટીફીકેટો તેણે સંખ્યાબંધ મેળવ્યાં હતાં. ટુંકામાં ચાર વર્ષની કારકીર્દીમાં તેણે હૉટલની પ્રતિષ્ઠા સારી રીતે વધારી દીધી હતી. શહેરના એક છેડાથી તે ઠેઠ બીજા છેડા સુધી દરેક નાના મોટાના મોઢે હોલી હૉટલનીજ તારીફ થતી હતી. આખા શહેરમાં મી. મુનશીનું હૉટલ એક ઉમદા અને માનીતું હૉટલ થઇ પડયું હતું. દરેક વર્તમાનપત્રમાં મુનશી હૉટલની જાહેર ખબર અને તેની સાથે બે ચાર સારા સદ્ગૃહસ્થોનાં પ્રમાણપત્રો વાંચવામાં આવતાં હતાં. મી. મુનશી જમાનાને સારી રીતે માન આપનાર અને જાણનાર હતો. દિન પ્રતિદિન તે હૉટલમાં સારી રીતે ખાનપાનમાં સુધારા વધારા કરતો હતો. તેણે હૉટલના દરેક હૉલમાં વિજળીક લાઇટ અને પંખા ગોઠવી દીધા હતા. સારા ઉમદા અને ફેન્સી કાચનાં આરસપહાણનાં અને લાકડાનાં ટેબલો ગોઠવી દીધાં હતાં, તેની સાથે મોટા વિશાળ બિલોરી કાચના આયનાઓ, તકતાઓ અને હાંડી ઝુમ્મરો ટાંગી દીધાં હતાં. દરેક હૉલમાં ખાણું મંગાવવાની વોરનીંગ બેલ ઘંટડીઓ

અને નાના નવયુવાન ચેલકાઓ રાખેલ હતા; ઘરાક જલ્દીથી અને સંપૂર્ણ રીતે પ્રીહા થાય તેવી ગોઠવણ મી. મુનશીએ રાખેલી હતી. આજકાલ અમદાવાદમાં મી. મુનશીનું હૉટલ એક ઇંગ્લીશ અને હોલી હૉટલ તરીકે માનીતું અને સુંદર હૉટલ થઈ પડયું હતું.

મી. મુનશીના હોલી હૉટલમાં શહેરના સારા સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમંતો, વ્યાપારીઓ, વકીલ, બારીષ્ટરો, શાસ્ત્રીઓ, પુરાણીઓ અને નવ યુવાન યુવકો આવતા હતા. મી. મુનશી દરેકને મન-પસંદ ખાનપાન છચોક અને ગુપ્ત રીતે જે પ્રમાણે અને જેવી રીતમાં જેને જોઇએ તેવી સગવડમાં પુરૂં પાડતો હતો. દરેકની પ્રાઇવેટ કૉન્ડક્ટ ખાનગી રીતભાત તે મનમાં છુપાવી રાખતો હતો. તેનું હૉટલ ઘણુંજ વિશાળ અને લગભગ પચાશેક હૉલ-વાળુ સારૂ અને ફેન્સી મકાન રૂપ હતું. તે હૉલમાં પણ કેટલાક ખાનગી હૉલ સુધારકો અને છેલછબીલા ગૃહસ્થ ફાંકડાઓ માટે તેણે રાખ્યા હતા; અર્થાત્ દરેક બંદરનો વ્યાપાર હૉટલમાં ઘણીજ સફાઈથી અને ખાનગીથી ચાલતો હતો. શહેરની વચ્ચો-વચ્ચ તેણે હૉટલ ગંજાવર રકમનો ભોગ આપીને બંધાવ્યું હતું. પોલિસખાતાના અમલદારો, શેરસટ્ટાના દલાલો અને રાજ-નગરની ગૉલ્ડન ગેંગ સોનેરી ટોળીના આગેવાનો સાથે મી. મુનશીએ સારી રીતે સંબંધ બાંધી આખા શહેરમાં અચ્છી રીતે લાગવગ વધાર્યો હતો.

શહેરના કેટલાક આગેવાન ગૃહસ્થો જ્યારે હોલી હૉટલનાં છચોક રીતે વખાણ કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક જુના વિચારના

ગૃહસ્થો અને પત્રકારો હોલી હૅાટલને વાસ્તે ઘણોજ કડવો તિરસ્કાર અને ટીકાઓ કરતા હતા. આ પ્રમાણે જગત ભગતનો વ્યવહાર હોલી હૅાટલમાં ચાલી રહ્યો હતો. આજકાલ નાતાલના તહેવાર ચાલતા હતા. તેમાંએ આજરોજ વિશ્રાન્તીવાર રવિવારનો દિવસ હતો. સમય સાંજના પાંચ વાગ્યાનો હતો. સાંજના હોલી હૅાટલનો રોફ દમામ અને બહાર બહુજ ખુશકારક અને ભભકબંધ હતો. હૅાટલમાં એક પછી એક એમ યુવકોની સારી સંખ્યા જોતજોતામાં જમા થઈ ગઈ. તેમાં કેટલાક કૅાલેજીયનો મેડીકલ સ્ટુડન્ટ્રો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે પણ દાખલ થઇ ગયા; અને તેની સાથે કેટલાક પુરાણીઓ અને શાસ્ત્રીઓ પણ તેમાં સામેલ થયા; વળી અધુરામાં પુરૂં કેટલાક શેરસટ્ટા બજારના વ્યાપારીઓ પણ વલણ પત્યાથી ચ્હા પાણી પીવા દાખલ થયા, અને તેની સાથે મી. મધુકર. જયન્તીલાલ અને તેના કેટલાક સુધારાના બારથી રૂપ મ્હારથી મિત્રો પણ દાખલ થયા; જોતજોતામાં હૅાટલ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું; છેવટે મી. રમણિકલાલ માસ્તર અને તેમના મિત્ર મી. યશવંતરાવ પણ ચાહ પાણી ઉડાવા આવ્યા. રમણિકલાલ માસ્તર સુધારાના કટ્ટા શત્રુ હતા, અને જયન્તીલાલ પણ સુધારાનો હડહડતો દુશ્મન હતો; તે બંને જણાને તેમના મિત્રો પરાણે મરજી ઉપરાંત હદ બહાર ખેંચતાણ કરીને લાવ્યા હતા. યશવંતરાવ સારી જગ્યા સારૂ હૅાટલના દરેક હૅાલ રમણિકલાલને તેડી ઘસડી જોઇ વળ્યો; પણ એકે હૅાલમાં તેને મનપસંદ સીટ મળી નહિ; છેવટે તે માસ્તરને લઈ ઉપર ગયો. માસ્તર કોઈ દિવસ પણ હૅાટલમાં આવ્યા નહોતા; આજે પરાણે યશવંત સાથે આવ્યા, તેથી તે તો હૅાટ-

લની મઝા જોવામાં અને જુવાનીઆની રમત ગમત જોવામાં કાંક તલ્લીન થયા. જ્યારે માસ્તર મેડે ગયા ત્યારે હૉટલના હેઠળના હૉલ કરતાં ઉપરના હૉલનો ઠાઠ ઘણોજ અચ્છો દીઠો. એક બાજુપર ચકરડી પાઘડીવાળા બ્રહ્મતેજમાં જળહળી ઉઠતા અને ત્રિપુંડ્ર તાણેલા શાસ્ત્રી પુરાણીઓ ગરમાગરમ ભજીયાં, બાસુદી અને પૂરી ઝાપટતા દીઠા. બીજી બાજુએ ગુચ્છાવાળા ચશ્મા-માસ્તરોને શેવ, ગાંઠીયા, દુધ અને ચ્હા ઉડાવતા દીઠા. વચ્ચોવચ્ચ સુધારાના સારથીઓને બૂટ પહેરી કેસરીયાં દુધ અને ભજીઆં ઉપાડતા જોયા, અને બીજી પચરંગી પ્રજાને બીસ્કીટ, ડબલરોટી, પાઉં, સોડા, લેમોનેડ અને મનપસંદ દેશી વિદેશી ઢબનાં ખાણાં ખાતી જોઇ. આપણા રમણિકલાલ માસ્તરના ડોળા તો હૉટલની હવા અને બૉટલની દવા જોઇને બહાર નીકળી પડયા, અને તેની સાથેજ માસ્તરના મુખમાંથી નીચેના ઉદ્ગાર નીકળી પડયા.

*　　*　　*　　*

"ખાવું પીવું હૉટલમાં હાલ થયું સ્હેજસાજ,
ચાહ ગમે તેની જુઓ પ્રીતિથી પીવાય છે;
અડ ને આભડ મટી સહુ સરભર થયું,
ગમે તેની સાથે ખાણું ખાંતથી ખવાય છે;
ભક્ષ ને અભક્ષ તણો વિચાર વિસારી મુકયો,
ધર્મથી વિરૂદ્ધ ચીજ રીઝથી ચવાય છે;
જ્ઞાતિભેદ જાતિભેદને દીધો વિસારી આજ,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હૉટલમાં જાવ છે."

"મી. યશવંતરાવ મને આ જહાન્નમના ખાડામાં કયાંથી લાવ્યા? તમારા બાપનું શું અડીં દાટયું છે કે તમે અહીં આવ્યા!

ઘરનાં બૈરાં તમને ચ્હા પાણી નથી તૈયાર કરી આપતાં કે સદાયે રહ્યા તમે હૉટલના રસ્તા માપતા ?"

"અરે મી. રમણિકલાલ માસ્તર યાર તમે છાનામાના રહીને સીધા મારી પાછળ આવો, બહુ બોલ બોલ કરીને તમારો ભાર ન ગુમાવો ! તમારે કાંઈ ચ્હા પાણી ન પીવાં હોય તો ન પીશો પણ અમારો ચ્હા પાણીનો ટેસ બગાડી ન દેશો ! સમજ્યા મારા મહેરબાન કાંક તો એટીકેટનું રાખો ભાન !"

"અરે યશવંતરાવ હું તો તમને ડીસ્ટીન્કટલી ના પાડતો હતો પણ તમે મને પરાણે પકડીને શું કામ લાવ્યા ? જ્યારે પકડીને લાવ્યા ત્યારે હું તો બોલવાનો ! યુ મસ્ટ હીઅર મી તમારે મારૂં સાંભળવું પડશેજ !"

"ઓલરાઈટ ઓલરાઈટ માસ્તર જરા ધીસે રહીને બોલો, જો કોઈના ઉપર આક્ષેપ કરશો તો કોઈ ધોલ ધરી દેશે ને મોટી પંચાત થઇ પડશે !"

"અરે શું ધુળ ધોલ દઇ દેશે, તેને હાથ છે અને મારે નથી ? એમ ખાલી દમ ન ભરાવો !"

"અરે માસ્તર, બધું માસ્તરપણું જવા દઈને છાનામાના ડાહ્યા થઇને એક કોરે મારી સાથે બેસી જાઓ, તમારે ચ્હા પીવો હોય તો હું મંગાવી આપું નહિ તો છાનામાના ચુપ બેસી જાઓ !"

"અરે આ તે શું કાંઈ કચેરી બચેરી છે કે મોટી હાઇ-કોરટ કે દિવાને આમ છે ? કે જેથી હું છાનોમાનો મુંગો બેસી રહું ?"

"અરે માસ્તર યાર તમે પણ ઉલ્લુ જેવા છો; છાનામાના મુંગા મરી રહોને, અને ચ્હા પી લેવા દોને! પછી આપણે ઝટ રસ્તો માપી જઇએ!"

"બાપુ હું તમને કયાં ના પાડુંછું? તમારે જે પીવું હોય તે પીઓને! એમાં કયાં મારા બાપનો પૈસો વરે છે! તમારા ખીસ્સામાં જેટલું જોર હોય તેટલું પીઓને!! ચાર છોકરાના બાપ થયા તો પણ ખાવામાંથી એક તસુ પણ પાછા ન ખસ્યા? અને વળી હૉટલમાં!?"

"માસ્તર તમે ગ્રેજયુએટ થયા તોપણ ડોબા જેવા રહ્યા! કાંઇ પણ પોઝીશન અને એટીકેટ જાણતા ન થયા! યાર જાઓ જાઓ તમે કૉલેજના નૉલેજને લજવી માર્યું; બિચારૂં આખું સુધારક મંડળ તમારાથી હાર્યું, છતાંએ તમે જે ધાર્યું હતું તે પાર ઉતાર્યું!!"

"અરે યાર યશવંત તું મારી શું કામ પત્તર ફાડે છે, તારે જેટલું ઠાંસવું હોય તેટલું ઠાંસને? હું કયાં તને ના કહું છું, હું તો મારે જમાના પર ટીકા કરૂં છું!! આ મારા વ્હાલા શાસ્ત્રીઓ, પુરાણીઓ, કૉલેજીયનો અને પેલા સુધારાવાળા જ્યારે મોટાં મોટાં ભાષણનાં બણગાં ફુંકે છે ત્યારે મોટી આકાશ પાતાળની વાતો કરે છે, અને મોટા શાસ્ત્રના શ્લોકો ટાંકી ટાંકીને પંડીતની પુંછડી બને છે અને પવિત્રતાનો ફાંકો તો એટલો મોટો રાખે છે કે જાણે મોટા ધર્મનાં ધુંસરાં અને જ્યારે ભસી રહ્યા કે તરતજ એ ભગવાન એના એજ રહ્યા! અને છાનામાના આ હૉટલનો આશરો લેતા થયા. અરેરે ભગવાન,

* * * *

"કોટ પાટલુન પહેરવાના ઉર કોડ થાય,
બાંડીસ ને બૂટ મોજા ઉત્તમ મનાય છે;
ખમીસ જેકીટ અને સાહેબના જેવી ટોપી,
ટોપીવાળા થવા આજ અતિ વપરાય છે;
નાટકના વેશ જેવો ડ્રેસ તો દેખાય એવો,
તોય જુઓ મોટાઇ બતાવા ચિત ચ્હાયછે;
પોતાનો પોશાક તજી સજીને સાહેબ થયા,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હૉટલમાં જાય છે."

"અરે મી. યશવંતરાવ આ મડદાતેજી માસ્તર રમણિકલાલને અહીં કયાંથી પકડી લાવ્યા? અરે એ અભડાઇ જશે, એમને ગંગા સ્નાન કરવું પડશે; અરરર આ ભ્રષ્ટાભ્રષ્ટમાં તેમને યાર કાં નાખ્યા!"

"મી. મધુકર મારા મુરખાનાએ ભોગ લાગ્યા કે હું આ કેસરપપ્પુને અહીં લાવ્યો? યાર જ્યારના આવ્યા છે ત્યારના છાનામાના જંપીને બેસતા નથી, યાર સ્હેજસાજમાં કાંઇ કોઇની સાથે ઝઘડો વ્હોરી બેસશે તો મોટી પંચાત થશે અને રજનું ગજ થઇ જશે!!"

"યુ પ્લીઝ જેન્તલમેન એવન કાંય ચ્હા પાની નહિ પીતા!! એવન શું બોલ બોલ કરેચ, મુંને તો એવન હાફ-મેદ જેવા લાગેચ!"

"અરે યાર એ હૉટલના કટ્ટા દુશ્મન છે, આ બધાં સુધરેલ ખાણાંપીણાં એમને બીલકુલ પસંદ નથી, ઉલટા એ ચ્હા પાણીને ધિક્કારે છે!"

"શું એવન ચાહ પાનીને બી પસંદ નહિ કરતા ! આમાં શું વતાલ છે ! ચકલીના બંબાનું પાની, સુગર, ટી અને ઓનલી મીલ્ક એમાં આવે છે ! એમાં કયાં ગોસ બોસ આવે છે ? આય ચાહ પાનીથી તો કેવો ઉમડા ફાયડો થાય છે ! પેત સાફ આવે છે, પિશાબ પુષ્કર ઉતરેછ, અને ભુખ બી કકરીને લાગેછ, સાલ્લી આખા બદનમાં ચંચરાઈ અને કુરતી આવેછ ! સાલ્લા આ ઉલ્લુઓ શું સમજતા હસે કે ચાહ કેવી ઉમડા ચીજ છે ?"

"અરે શ્રીયુત મહાશય આર્યવર્મા શાસ્ત્રીજી તમારાં કદમ અહીં કયાંથી ? આર્ય ધર્મના ચુસ્ત ઉપદેશક તમારાં દર્શન અહીં હૉટલમાં કયાંથી ?

"મહાશય મને જરા વાયુનો વ્યાધી છે, હમણાં જરા તેનો વધુ ચમકારો જણાયો એટલે મને મનમાં વિચાર આવ્યો કે લાવ્ય જરા ઉપ્ણ ઉપ્ણ ચાહ પાન કરૂં એટલે વાયુ મટી જાય !"

"હા મહાશય ખરી વાત છે; આપે ઉપ્ણ ઉપ્ણ ચાહ પાન કર્યું તેથી હું ધારૂંછું કે વાયુ વિનાશ થયો હશે."

"જી હા, હવે મને ઉદરમાં ઠીક છે."

"શાસ્ત્રી મહાશયજી ! આપે ઉપ્ણ ઉપ્ણ ચાહ પાન કર્યું તે કીયું સ્હા પાન ? હું ધારૂં છું કે વારૂણી સ્હા પાન હશે ?"

"અરે નહિ નહિ મહાશય વારૂણી સ્હા પાન નહિ પણ સાહુ સ્હા પાન જેને તમે લોકો ટી કહો છો તે મેં પ્રાશન કર્યું છે !"

"તમારા બાપનું કપાળ તમે પ્રાશન કર્યું ! અરરર જમાનો દિવાનો આવ્યો;

*　　*　　*　　*

" ચ્હા પીએ ત્યારે ચેન ચિત્તમાં લગાર પડે,
બીડી પીએ ત્યારે મન શાન્ત સદ્ય થાય છે;
મદ્ય મળે ત્યારે વળી મઝા પડે મગજને,
જુવાનીનું જોર જુઓ એનાથી જણાય છે;
પેદા કરે પાંચ ને પચાશનું બતાવે બળ,
કાલો કાઠ દેખાડીને મન મલકાય છે;
મળ્યું ત્યારે મીર પછી ફકીર થઈને ફરે,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હૉટલમાં જાય છે."

" શ્રીયુતજી આપના ઉદ્ગાર ઘણા વાસ્તવિક છે, પણ મહાશયજી જમાનાને માન્ય આપવું પડે છે. હું તો ઘણી વખત પય પ્રાશન કરૂં છું, આજેજ ચ્હા પીવા આ વિશ્રાન્તિ ભુવનમાં આવ્યો !"

" અરે વિપ્રવર્મા પુરાણી આ તમે શાનાં પાનાં ઉકેલો છો ? શું ઝાપટવા માંડયું છે ?"

" ઓહો કોણ રમણિકલાલ માસ્તર ? તમે અહીં ક્યાંથી ?"

" અરે પણ તમે અહીં ક્યાંથી !"

" જ્યાંથી તમે ત્યાંથી અમે !"

" પણ આ લોથ તમે શું વાળવા માંડી છે ? "

" આ જરા એકાદશીનો ગઈ કાલે ઉપવાસ હતો, અને આજે દ્વાદશી હતી તેથી પ્રભાતના પહોરમાં ભોજન લેવા બેઠો હતો, પણ શરીરની પ્રકૃતિ ઉપવાસને લીધે વાયુવાળી હતી તેથી બરાબર જમાયું નહિ, આ અત્યારે કથા કરવા જતો હતો

એટલામાં ક્ષુધા કકડીને લાગી; તેથી મન થયું કે લાવ જરા વિશ્રાન્તિભુવનમાં જઇ ક્ષુધાને તૃપ્ત કરૂં ?"

"આ વિશ્રાન્તિભુવનમાં આવ્યા ત્યારે તમારૂં પુરાણુ-ભુવન હતું કે બળી ગયું હતું ? ઘેર જઇને જમવું હતું ને ?"

શ્રીયુતજી મને ક્ષુધા કઢંગા વખતે લાગી, તેથી મને મારી ભાર્યાને તસ્દી આપવી યોગ્ય ન લાગી; એટલે મનમાં વિચાર કર્યો કે ચાલો રસ્તામાં ઉદર તૃપ્ત કરી લઇશું !"

"હું ધારૂં છું કે તમે તમારી ભાર્યાને ઠાકોરજીના ગોખ-લામાં બેસારી રોજ આરીયાના પ્રસાદ ધરાવતા હશો ! જરા લાજો લાજો બોલતાં વિચાર કરો ! આ બ્રહ્મતેજની ધ્વજા રૂપ ચકરડી પાઘડી તે હૅાટલમાં હોય ?"

"મહેરબાન આપનું કહેવું અક્ષરસ: યોગ્ય છે, ચકરડી પાઘડી હૅાટલમાં ન હોવી જોઇએ ! પણુ મારા મુરબ્બી જમા-નાને માન આપવુ જ પડે છે !"

શું તમારા નામની હોળી આપવી પડે છે ? આ તમારા જેવા આર્યધર્મના ઉપદેશકો જ્યારે આવો અભક્ષાભક્ષનો ભ્રષ્ટા-ચાર કરશે ત્યારે ધરતી રસાતાળ જશે !!

"તો મહાશયજી ધરતી તો રસાતાળ ગએલી છે, હવે શું બાકી છે ?"

"પણુ આ તમારા પાત્રમાં તમે શું ઝાપટ્યુ તે તો કહો ?"

"આ જરા બાસુદ્દી ને પુરી ખાધાં !!"

"અને પેલું ગોળ ગોળ અને રાતું રાતુ !!"

"એ જરા ભજીઆં હતાં !"

"એટલે તમે બાસુદ્દી પુરી ને ભજીઆં ખાધાં, તેમાંએ આ ચારે કપડાં પહેરીને ખાધાં! ધિ:કાર છે તમને! જાઓ જાઓ ઢાંકણીમાં પાણી લેઈ ડુબી મરો !"

"તો મહેરબાન લાવો ઢાંકણી અને રેડો પાણી પછી આપણે બંને તેમાં બુડી મરીએ !"

"જરા શરમાઓ, આ ચારે કોર વાળીને પહેરેલું રેશમી ધોતીયું, આ તમારી બગલાના મન જેવી ધોળી બંડી, આ તમારો ઉપરણો અને માથે ઉંધુ પાડેલું ચકરડું પાઘડું લજવાઈ જાય છે; તમને કાંઈ મનમાં સારાસારનો વિચાર થાય છે ?"

"પણ મારા મહેરબાન જે મેં ખાધુ તેમાં અપવિત્ર શું છે કે તમે આટલા બધા તપી ગયા છો ?"

"આ બાસુદ્દી પવિત્ર ! ?"

"ત્યારે શું બાસુદ્દી અપવિત્ર ? શું તે અગ્યારસમાં વપરાતી નથી ? જુઓ આન્હીકપ્રકાશ !"

"અરે તમારા આન્હીકપ્રકાશને ને તમને બેને મોટા ઝંડીઆમાં નાખે; આ તમારી વન્હી સમાન દલીલ કાઢોછો તેના કરતાં તમારૂં મોં બંધ કરો ! !"

"શું પુરી અપવિત્ર ?"

"ના ભજીઆં પવિત્ર !"

"તો મારા મહેરબાન જેટલું તળ્યું અને તાળ્યું તેટલું સ્વર્ગેથી આવ્યું !"

"મારા મહેરબાન તમને નવ ગજના નમસ્કાર!!' હવે આ ચમત્કાર કરવા મુકી દેજો! અરરર આમન્યા અને ધર્મ તો જતોજ રહ્યો."

*　　*　　*　　*

"વડીલોની આમન્યા સાચવવી એ શૂળ ગણે,
કુળના આચારથી કંટાળો પેદા થાય છે;
ધર્મ ધ્યાન એતો જુઓ બોજા રૂપ માને ભાઇ,
સગાં ને સંબંધી ન્યાત જાત તજી જાય છે;
જ્ઞાન ગાથા ગોઠે નહિ શાસ્ત્રને સંતાડી મુકે,
નમાલી નૉવેલો વાંચવાને ચિત્ત ચ્હાય છે;
આપે ઉપદેશ તે ન લેશ રૂચે અંતરમાં,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હૉટલમાં જાય છે."

મહીકાંઠા ગેઝેટ.

"હ્યો માસ્તર તમે તો હવે ગજબ કરવા માંડ્યો, જેમ આવે તેમ તમે લવારો કરવા માંડ્યો. માસ્તર તમારૂ કહેવું વ્યાજબી છે પણ તે હવે ગયા જમાનાને વાસ્તે છે; ધી પ્રેઝન્ટ ટાઇમ ચાલુ જમાનાને વાસ્તે નથી."

"મી. યશવંતરાવ ચાલુ જમાનાએ તો તમને હવે ગધેડા પર બેસારવા માંડયા; તમારા ઘરની લક્ષ્મી હવે બ્હાર આવવા માંડી, હવે કાંઈ આંખ ઉઘાડશો કે બે હાથ ભેગા કરીને તાળીઓ પાડશો કે પછી આંગણામાં બેસીને ચકલીઓ ઉરાડશો?"

"માસ્તર તમે જે કાંઇ કહોછો તે હું સમજુ છું પણ મારાથી તમારા કહ્યા પ્રમાણે પળાતું નથી!"

"એ બાપુ કહ્યે કાંઇ નહિ પળાય, જ્યારે જમાનો કાન પકડીને તમને ઘરમાંથી બહાર તગડશે અને સુધારો સર્વસ્વ લુંટી લઇ નાગા બાવા જેવા કરશે ત્યારેજ તમારાથી અમારૂં કહેવું પળાશે !"

"માસ્તર અત્યારે તમારા ઉદ્ગાર નકામા છે ! જ્યારે જમાનોજ શિક્ષણ આપશે ત્યારે પ્રજા સુધરશે ! બાકી તમે જેટલા બે હાથે છાતી કુટી કુટી છાજીયાં લેશો અને ધમપછાડા કરશો તેટલા છુટી પડશે !"

"ભાઈ હું એ જાણું છું કે મારૂં બધું છુટી પડશે; પણ જ્યારે તમારા જેવા અર્ધદગ્ધ સુધારકોને આ ફેશનનાં ફુદાંને જમાનાના જોડા ધનનન ધનનન કરતા માથામાં જડશે ત્યારે તરતજ આંખ ઉઘડશે !"

"માસ્તર હવે બહુ બોલ બોલ કરશો તો તમારૂં ભેજું ચસ્કી જશે, અને તમારી ગાંડામાં ગણુતરી થઇ હાંસી થશે !!"

"અરે મી. યશવંતરાવ પેલો સુધારાને ધિઃકારનારો જયન્તીલાલ પણ હૉટલમાં આવેલો લાગે છે !"

"બાપુ હવે તમે માથાફોડ જવા દો. આ હૉટલમાં તો આખું શહેર આવે છે અને લ્હેર ઉડાવે છે, માંહી તમારા જેવા કોક એકાદ બે બણુચક હોય છે તેજ આમ પેટ કુટે છે."

"અરે ઓ જયન્તીલાલ !"

"ઓહો કોણ માસ્તર !?"

"તમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?"

"અરે યાર મને તો આ મારા મિત્રો બોચી ઝાલીને અહીં પકડી લાવ્યા છે; મેં કાંઇ હૉટલનો ચાહુબાહુ પીધો નથી, હું તો ફ્કત આ લોકોનો તમાસો જોઉછું!!"

"આ મારૂં બેટું હુંએ એ વિચાર કરૂંછું કે આ લોકોની દશા શી થશે? પુરા પાંચ કમાતા નથી ને પચાશનો રોફ મારવા જાય છે; આ મારા મુરખા પેટનું પુરૂં શી રીતે કરશે? પુરા પગારમાં ઘેર દાળ ભાત રોટલી અને શાક પુરૂં ખાઈ શકતા નથી, ને અહીં રોજ હૉટલમાં આવી ચાહ દુધ બીસ્કીટ બાસુદી પુરી અને ભજીઆં શી રીતે ઝપટાય છે?"

"મિત્ર ખરૂં કહેવરાવો તો આ મારા વ્હાલા અન્દરલાલ જતે દિવસે ખાતર પાડતાં અને ધાડ મારતાં શીખશે!"

"અરે યાર ઉછરતી પ્રજા તો ધાડ મારતાં કયારનીએ શીખી છે! આ મારા વ્હાલા દશ દશ બાર બાર વરસની ઉમરના છોકરાઓ અત્યારથી કુલકણીઓ, બીડીઓ ફુંકતા શીખ્યા છે અને રોજ સાંજ સવાર ચાહ બીસ્કીટ ઉડાવતાં પણ શીખ્યા છે. મારા વ્હાલાઓને ચાહ બીસ્કીટનું એવું જબરૂં વ્યસન પડી ગયું છે કે એક દિવસ તેમને ચાહ પાણી વગર ચાલે નહિ."

"અરે ભાઇ ચાહ પાણી તો ઉધ્યાં પણ મારા વ્હાલા બારોબાર હાથ મારીને છાનામાના સ્કુલેથી છટકીને અહીં આવી હૉટલમાં ભરાય છે અને બાસુદી પુરી ભજીઆં અને ખમણ ઢોકળાં ટટકાવે છે. હવે આ હૉટલવાળા દાળ ભાત પુરાં પાડવાનો સુધારો કરે એટલે તમામ કામ પાર થઇ જાય. સઘળી વાતનું સુખ થાય અને દરેકે દરેક રીતની સગવડતા સચવાઇ જાય!

આ મારી બેટી ન્હાવા ધોવાની કંત્યાન મુગટા અને ધોએલાં શણીઆં પહેરવાની કડાકુટ મટી જાય. આ જ્યારે ભૂખ લાગી કે તરતજ ઘરમાંથી ધાપ મારી અથવા કોઇને કુવામાં ઉતારી છકા પંચા રચી આ હૉટલમાં આવ્યા, અને પાંચે કપડાં પહેરી બાંહ્યા ઉંચી ચડાવી ટેબલ પર બેસી માલ પાણી ઝાપટવા લાગ્યા, જાણે મોટા પ્રૉફેસરોના બેટા અને સુધારાના ટેટા !!"

"અરરરર શિવ શિવ શિવ સુધારે સત્યાનાશ વાળ્યું; ધર્મનું બીજ બાળ્યું અને પ્રજા તત્વને સમુળગું પ્રજાળ્યું.

* * * *

"સુધારે વાળ્યું સત્યાનાશ પ્રજાને હાય વંઠાડી,
કર્યો છે ધર્મ નીતિ નાશ પ્રજાને હાય વંઠાડી:
ભુલાવી જ્ઞાતિ જાતિ ભાન પ્રજાને હાય વંઠાડી,
ઉઠાડયો આર્યનો દિનમાન પ્રજાને હાય વંઠાડી."

"અરે મહાશયજી આપનું કહેવું વ્યાજબી છે. આ આર્યાવૃતની અવદશાનું મુખ્ય કારણ સુધારો છે, અને તે સુધારો અંગ્રેજી કેળવણીમાંથી ઉભો થએલો છે, માટે તમારા જેવા અંગ્રેજી ભણેલા ગણેલાથીજ આ આર્યભૂમિની અવનતી થવા પામી છે!"

"ત્યારે શ્રીયુતજી તમારા જેવા સંસ્કૃત ભાષાના ખેરખાંઓથી કેટલી આર્યાવૃતની ઉન્નતી જામી છે?"

"માસ્તર ખોટું લાગે તો માફ કરજો, પણ મને કહેવા ધો કે આ અંગ્રેજી કેળવણીથીજ ધર્મ નીતિની ખાનાખરાબી થઇ છે!"

"તો મારા મહેરબાન તમારી સંસ્કૃત ભાષાથીજ આખા દેશમાં દારીદ્રતા વ્યાપી ગઇ છે!"

"અરે માસ્તર તમારા ગોટ પીટ યસ નો ડગલ્યુ ઢમેજ આખા દેશનું સત્યાનાશ કાઢયું!"

"અરે મહાશયજી આ તમારા અસ્યામ્ તસ્યામ્ ઈદમ્ અહુમ્ કુરવન્તેજ દેશનું ઉંધુ માર્યું!"

"ત્યારે તમે શું દેશનું તાર્યું તે તો બતાવો!?"

"શ્રીયુતજી તમારાથી આખું જગત હાર્યું! તમને નવ ગજના નમસ્કાર!"

"શું મારા મહેરબાન આ તમારા જેવા બાબરીઓવાળા બબરચીઓએજ દેશનું નખોદ કાઢયું!"

"અરે તમારા જેવા નારાયણ ચોટલીવાળા લોટીઆઓએજ દેશનું જડામૂળ કાઢયું!!"

"અરે અવિચારીઓ તમેજ ચાહ બીસ્કુટ ડબલરોટી અને અભક્ષાભક્ષ ખાઇને આખો દેશ વટલાવ્યો!"

"અરે બંદુમીદાસો તમે શકિતમાર્ગવાળાઓએજ દેવ દેવીના નૈવેદ્યને નામે મહુડી દારૂ પી પીને દેશ બગાડયો!"

"અરે એ મૂર્ખાઓ અમે ગુચ્છાવાળા બાબરીવાળા અને અંગ્રેજી ભણનારા તો કેવળ આ હૅાટલમાં આવીને ચાહ દૂધ અને ચવાણું ખાઇએ છીએ, પણ તમે તો મોટા જનોઇનાં જોતરવાળાઓ અહીં આવીને બાસુદી પુરી ભજીઆં, ખમણ ઢોકળાં સોડા અને બ્રાન્ડીની બાટલીઓ ઉડાવો છો!"

"અરે ચાલો ચાલો તમે બધા અંગ્રેજી માસ્તરો ભેગા થઇને એકતરફીજ બોલો છો?"

"ત્યારે હવે તમે હૉટલમાં આવવાનીજ કરો બાધા!"

"તમે લોકો પહેલા હૉટલમાં આવવાનું જળ મુકો એટલે તરતજ દેશોદય થશે!"

"થશે તમારૂં કપાળ! આ તમે ડાહ્યા ડાહ્યા ભેગા થઇનેજ ડહાપણમાં દવ લગાડયો અને દેશ બગાડયો!"

"અરે મારા ભાઈ જેમ થતું આવ્યું છે તેમ થવા દો અને છાશની દોણી ભરવા દો! દુનિયા ઝુકતી હય ઝુકાનેવાલા ચાહીએ! સાંઈકા ટટ્ટુ ચલને દો તો યાર ચલને દો જી ચલને દો!"

"મી. જયન્તીલાલ! જોયા આ તમાસા!?"

"હા માસ્તર હવે કુધારા અને સુધારા બંનેનાં વાગ્યાં ત્રાંસાં!"

"હર હર હર પરમાત્મા પરમાત્મા વિશ્વાધાર હવે સ્હાય થા સ્હાય થા!!"

"માસ્તર હવે તો હીંદુઓ હૉટલમાંજ લુંટાશે અને સુધારેજ કુટાશે!!"

* * * *

"હીંદુ હૉટલમાં લુંટાય છે હાય હાય હીંદુ હૉટલમાં લુંટાય છે,
ધર્મ બૉટલમાં કુટાય છે હાય હાય ધર્મ બૉટલમાં કુટાય છે:-૦
નાત જાતના ભેદ સૌ ભૂલી એક ઠામે ત્યાં બેસાય છે (૨)
બૂટ પાટલુન કોટ કેપ ચઢાવી એક ભાણે ત્યાં ખવાય છે:-૦

ગરમાગરમ ટી, કૉફી ને બીસ્કીટ ખાંતેથી નિત્ય ખવાય છે (૨)
સપરેટ સંચાનાં દુધ શેવ ગાંઠીઆ ભલી ભાંતેથી લેવાય છેઃ–૦
લેમન સોડા રોઝગરી જીન્જરના બાટલા નિત્ય ફોડાય છે (૨)
ખાવાને આઈસક્રીમ ડેલી બપોરના સંચાઓ ખૂબ જોડાય છેઃ–૦
બાસુદી પુરી શાક બટાકાનું ચટણી ભજીઆં ત્યાં પીરસાય છે (૨)
શીખંડ દુધપાક ખમણ ઢોકળાં ઘારી કચોરી વરસાય છે–૦
નાના મોટા ને ગરીબ તવંગર આનંદે ભેગા થાય છે ૨)
ચમન ઉડાવે ટેસ પાણી પીને વાહ વાહ સુધારાની ગાય છે–૦
વંઠયો જમાનો પ્રજા સૌ વંઠી ઘરબાર વંઠી જાય છે ૨)
નાક તાણીને નાઠી છે નારી હુરમાન ઘરમાં ધાય છેઃ–૦
ઘર માંડી હાલ્લાં કુસ્તી કરે ને મોઢું તો લાલ રખાય છે (૨)
હસી હસી કર્યાં તે રોઈને ભોગવવાં ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય મુખે ભખાય છેઃ–૦
આંખ ઉઘાડી ચેતોને આર્યો નહિ તો દુઃખની લ્હાય છે (૨)
હૉટલના મેમાન ન થાશો દિવાના અંતે હૉટલમાં હાય છેઃ–૦"

"અરે ઓ! માસ્તર માસ્તર બોલતાં કાંક વિચાર કરો! હોલ્ડ યોર ટંગ, નહિ તો પાછી ફટકારવા પડશે!"

"યુ ડોન્કી વ્હાય આર યુ ડીસ્ટરબીંગ મી? યુ ગદ્ધા શા માટે મને હરકત કરે છે!"

"યુ ફુલ ગેટ આવે ફ્રૉમ હીઅર! અરે બેવકુફ અહીં-આંથી દૂર જા!"

"આપ સાલ્લાનું ભેજુ ચસ્કી ગએલું જનાય છે; ક્યારનો એ બોલ બોલ કરે છ! ઓ સ્તુપીડ કાંઇ ખાનુ બી નહિ ખાતો અને બીજાને ખાવા પન નહિ દેતો!"

"અબે યાર ઓ ઉલ્લુકી ખોપરી ખીસ ગઇ હય! વો ઇન સાન દીવાના હો ગયા હય!

"જહાન્નમમાં ગયા દીવાના હો ગયા તો! અપને ઉન્નકી ક્યા જરૂર હય! ચલો યાર નાહક કાયકુ શીર ફોડતે હો! ઓ ડુંગલી ઓર ખાસડાં દોનું સાથ ખાયગા!"

"અરરર આખા હૉટલમાં છે કોઇ આર્ય ધર્માભિમાની! છે કોઇને નાત જાતનું ભાન? ફક્ત આંખો મીચી ઝાપટવાનું છે જ્ઞાન; બસ આખો દિવસ રંગ પાણીમાં ગુલતાન!!"

"અરે મી. મુનશી, મુનશી, હે મુનશી, અરે વિનાયકરાવ મુનશી" કહી ચાર પાંચ જણાએ હૉટલના માલીકને બોલાવવા સારૂ ઘાંટા પાડયા. ઘાંટા પાડતાની સાથે આખા હૉલમાં ગડબડ મચી રહી; ગડબડ અને ધમાલ જોઇને મી. મુનશી એકદમ ધસમસ્યો ઉપરના હૉલમાં આવ્યો અને ગડબડ સમાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો."

"અરે મી. મુનશી તમારી હૉટલમાં આ એક દિવાનો માણસ માસ્તર રમણિકલાલ નામનો દાખલ થએલો છે; તેની સાથે હાફમેડ આ એક જયન્તીલાલ નામનો શખસ છે તે બંને જણા ભેગા થઇને હૉટલની નિંદા કરે છે, આ પાણીને ધિઃકારે છે, તથા હૉટલમાં આવનાર ગેસ્ટ પરોણાઓ, મેમાનો અને ઘરાકોની મશ્કરીઓ કરી તેમના પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવે છે. તમે એકદમ તેમને દૂર કરો, નહિ તો અમારા હાથનો તે માર ખાશે!"

"અરે તમે લોકો કોણ છો? કેમ મારી હૉટલમાં આવ્યા છો? આ લોકો તમારા વાસ્તે શી કમ્પલેઇન કરે છે? ચાલો એકદમ મને જવાબ આપો, નહિ તો પોલિસને સ્વાધીન કરવામાં આવશે?"

"અરે મી. મુનશી તમે પોલિસના નામનો અમને ડર બતાવો છો કેમ? પોલિસ તમારા બાપની નથી પણ આખી પ્રજાની છે, સમજ્યા?"

"વેલ મી. મુનશી જોયો એમનો રોફ! છે બરાબર હાફ-મેડ!" એમ કહીને એક જણે ચ્હાની રકાબી પાછળથી રમણિકલાલ માસ્તરના બરડામાં મારી!

"ઓ મારા બાપરે હું બળી ગયો" કહી માસ્તરે ટેબલ પરની બીજી બે રકાબી ઉઠાવીને પાછળની બાજુએ મારી. એકાદનું માથું રકાબીથી ફુટી ગયું અને એકની આંખમાં ગરમાગરમ ચ્હા પડયો; એટલે તે લોકોએ ઉપરા ઉપરી રકાબીઓ ઉડાવી ઉઠાવીને માસ્તરને મારવા માંડી. માસ્તરને માર પડતાંજ જયન્તીલાલનો મીજાસ ફાટયો ને તરતજ તેણે પ્યાલા રકાબીઓના ટબમાંથી જેટલી હાથ આવે તેટલી રકાબીઓ ઉપાડી ઉપાડીને જેમ આવે તેમ ફેંકવા માંડી. મી. મુનશી આ ધમાલ જોઈ ગાભરો બની ગયો; જોતજોતામાં તેના પર પણ રકાબીઓ આવવા માંડી: તે બિચારો કાયર થઈ ગયો અને હાથ જોડી ટોપી ઉતારી ધમાલ બંધ કરાવવા લાગ્યો. હૉટલમાં એક પળવારમાં મોટું હુલ્લડ મચી રહ્યું. બીચારા હૉટલવાળાના પ્યાલા રકાબીઓનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. માંહો માંહી પ્યાલા રકાબી ફેંકનારા દાઝવા લાગ્યા. એટલામાં એકે બુટ કાઢીને માર્યું; જોતજોતામાં હૉટલમાં જોડા ઉડવા લાગ્યા અને હૉટલનાં કાચનાં બારણાં, તકતા, આયના, લેમ્પ વગેરે ફુટવા લાગ્યાં. એટલામાં એકે આવી મુનશીને લાકડી મારી, ત્યાં એકે છત્રી મારી એ પ્રમાણે છત્રી ડંડાઓનું હુલ્લડ મચ્યું અને પછી દરેક જણા

હાથોહાથ આવી ગયા; બથમ બથા અને મુક્કાબાજી વધી પડી. આખા હૉટલમાં જબરી હા હો થઈ રહી, હૉટલની બહાર જતા આવતા લોકો ભેગા થઇ ગયા અને હૉટલની હુરરે હુરરે બોલાવવા લાગ્યા. હૉટલવાળાની કમાણીની એક ઘડીમાં ખાનાખરાબી થઈ ગઇ. એટલામાં પોલિસ આવી હૉટલમાં દાખલ થઇ. ત્યાં પોલિસ પણ કુટાણી અને મોટો જબરો જંગ મચ્યો. આશરે એક કલાક સુધી રમખાણ ચાલ્યું, અને પછી હૉટલમાંથી ફક્કડ અને અક્કડ જુવાનીઆઓ હીસ આઉટ કરતા, હુરીઓ બોલાવતા અને કોઇ રોતા કકળતા બહાર નીકળ્યા. આખા રસ્તા પર માણસોની ભરચક ગીરદી જામી ગઇ. બીચારા હૉટલવાળાની એક વરસની કમાણી એક ઘડીમાં ધુળધાણી થઈ ગઈ; આખું હૉટલ રમણભમણ થઈ ગયું અને તેના સરસામાનનો ખુરદો કરી નાખ્યો, અને છેવટે ધીમે ધીમે હૉટલનાં ઘરાકો વેરાઇ ગયાં. સૌથી છેલ્લા માસ્તર રમણિકલાલ, જયન્તીલાલ, યશવંતરાવ, મી. મધુકર અને બીજા જાણીતા સુધારકો પણ નીકળી રસ્તે પડ્યા. જયન્તીલાલને કપાળમાં એક મોટું જબરૂ ઢીંમણું થયું; તે બિચારો હાથ પંપાળતો પંપાળતો ઘેર જવા લાગ્યો. માસ્તરની પણ ભમ્મરમાંથી લોહી નીકળતું હતું, તે પર એક રૂમાલનો પાટો માસ્તરે બાંધ્યો હતો અને બિચારા મનમાં બળબડતા બળબડતા ઘર ભણી જવા લાગ્યા. એટલામાં તેમનો કોઇ મિત્ર મળ્યો અને માસ્તરની ખબર પૂછવા લાગ્યો:—

“મો. રમણિકલાલ માસ્તર આ ભમ્મરે શાનો પાટો બાંધ્યો છે?”

"ભાઇ મારો તો હૉટલમાં આટો નીકળી ગયો!!"

"જયન્તીલાલ તમને આ કપાળમાં ઢીંમણું શેનું થયું?"

"ભાઇ એ ઢીમણું નથી પણ સુધારાનું શીંગડું છે!"

"શું વાગ્યું?"

"મને પ્યાલો વાગ્યો!!"

"ત્યારે શું કરવા હૉટલમાં ગયા હતા! કોણે કહ્યું હતું કે બેટા બાવળીએ ચડજો?"

"ભાઇ એ તો હૉટલની મઝા?"

"અરે હોલી હૉટલની મજા કે સુધારાની ધજા?"

પ્રકરણ ૭ મું.

વિયોગને અંતે સંયોગ કે સંયોગને અંતે વિયોગ?

દોહરો.

માતા શક્તિ મન પિતા ઉત્પન્ન થયો મનોજ,
વ્યાપ્ત કરે છે વાસના રમી હૃદયમાં રોજ.

એક પ્રેમમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિતી સમાએલી છે, તેમજ સર્વ રસની રીતિ પણ પ્રેમમાંજ રહેલી છે; રાજનીતિની હાર જીત અને જંગ પણ પ્રેમમાંજ નિરખાય છે. હાવભાવ આદિ સર્વ સમુહ પ્રેમમાંજ છે. રાગરંગ, ઉમંગ અને અનંગ પણ પ્રેમમાંજ છે. ધ્યાતા, ધ્યેય અને જ્ઞાતા તથા જ્ઞેય પણ પ્રેમમાંજ આવી રહેલા છે. જોગ, ભોગ અને પંચમહાભૂત અંગો પણ પ્રેમમાંજ છે, માટે વિશ્વમાં જે પ્રેમનો પ્રકાશ છે, તે તો વિશ્વપતિની એક કરામત છે, અર્થાત્ જ્યાં જુઓ ત્યાં કેવળ પ્રેમનોજ પ્રસંગ છે.

ધર્મ સત્ કર્મ સૌ પ્રેમ આધીન છે, રંગ ઉમંગ તે પ્રેમ રાખે,
પ્રેમ ત્યાં પુન્ય હરિ ધુન્ય જ્યાં પ્રેમ છે સ્વર્ગ અપવર્ગ તે પ્રેમ ઝાંખે:
દુઃખ ને ભૂખ તો દૂર ભાગે સદા શત્રુના ફંદ નવ લેશ ફાવે,
સંપ સંતોષ સુનીતિ રહી સદનમાં સુખ સંસારમાં પ્રેમ લાવે.

પક્ષીસમાજ.

અગ્નિની સર્વે કળા કાષ્ટમાં રહેલી છે, પણ તે લાકડાંને અડકવાથી કાંઈ બાળતી નથી; વળી પત્થરની મધ્યે અગ્નિ રહ્યા છે, પણ કાંઈ પત્થરને ઝાલવાથી તે તેને બાળતો નથી; તેમ કાચમાં પણ અગ્નિ રહેઠાણુ કરી રહ્યો છે, પરંતુ કાચ કર થકી પકડવાથી હ્હાય બળતી નથી; પણ કાષ્ટને એકમેક સાથે ઘસવાથી મથવાથી, પત્થરાને લોઢાવડે ટીચવાથી અને કાચમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ લેવાથી એકદમ અગ્નિ પ્રગટ થાય છે; એ અનુમાન અનુસાર પરબ્રહ્મની પેઠે પ્રેમની પ્રભા ઘટ ઘટમાં વાસો કરી રહી છે, અર્થાત્ વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્તિઓ આવી મળે છે ત્યાંજ પ્રેમ જાગે છે.

* * * *

" ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ ભીંજે મારી ચુંદલડી,
એવા નંદકુંવર શું નેહ ભીંજે મારી ચુંદલડી:—૦
ઉંચા અવાસ એ અલબેલાના નીચે અમારી મેડીરે,
સૂતી હતી હું મારા ભુવનમાં સાન કરી મુજને તેડી:—૦
ડગ ડગ દાદુર મગ મગ મોરલા ચાતક થયા નમેરીરે,
વિજળીના વેગના ભયને ત્યાગી આવી ઉભી આ શેરી:—૦

દશરથલાલ.

માનવંતી મુગ્ધાના મનને ભીતિ પમાડતી, મદનરાજનાં મોહક દુંદભી વગાડતી, વિશ્વમાં વિરામ લેતા વિલાસીઓને ઘડી ઘડી જગાડતી, અભિસારીકોના અંતરમાં અનંગ અગ્નિ લગાડતી, લલિત લલનાંઓને લાલની ક્ષણે ક્ષણે લગની લગાડતી અને વિરહી વામાઓને વારંવાર વિરહ દુ:ખથી રંજાડતી અટક-

ચાળી વર્ષાઋતુ વિશ્વમાં પથરાવા લાગી. અમીધર મામાની અમરાઈવાડીમાં પણ વર્ષાનો વિજયી રંગ છવાઇ રહ્યો હતો. અમરાઈવાડીની કુંજમાં કુંદન તેની સાહેલીઓ સાથે હરી ફરી રમતગમત કરી રહી હતી. સાહેલીઓ પણ તીખી મીઠી કુંદનની મશ્કરીઓ કરી હાસ્ય રેલાવી રહી હતી. ભાભી ગોદાવરી પણ નાની નણદીને ખુબ ખીલાવી રહી હતી.

" ગોદાવરી ભાભી આ મેઘાડમ્બર તો જુઓઃ–

" આછા આછા રંગ આહા અટપટા;
જુઓ જુઓને વાહ વાહ અંબર છટા,
દમકત દામની છાઈ છે ઘન ઘટા;
ધારી ધરણીએ કારમી અલક લટા. "

" કુંદન બ્હેન તમારી કંચનવરણી કાયાના આડંબર આગળ આ મેઘાડમ્બર ઝાંખુ થઈ જાય છે. "

" જોબનનું જોર ચઢયું ચારે કોર,
પ્રેમઘન વરસે આજ ફોર ફોરઃ
બોલે ટીહુ ટીહુ મન કેરારે મોર,
ત્રાંસી નજર કરી તાકે ચિત્ત ચકોર. "

" બ્હેન સાંભળો સાંભળોઃ–

" ચરા ચિત્ત ચોપાટના, સોગટડા શ્રૃંગારઃ
પ્રેમી પ્રિતમ પ્યારીના, પડ પાસા પોબાર. "

" ભાભી જુઓ જુઓ વર્ષાની ખુબી ઓરજ છે. "

" ઘન ગરજ્યો સુણી ગાભરી બાળાવૃંદ વેલી બ્હીતા બ્હીતા,
ભોગી ભ્રમર ભરમાવી વેલી બાળા તોયે પરાણે રસ પીતા પીતા. "

"ગોમતી બ્હેન જુઓ જુઓ કુંદનબાની છટા તો જુઓઃ–

"બાળાવેલીએ ખોયુંજ બાળપણ,
શાણી શીખી એ કેવુંજ શાણપણ;
જોને જરા ભમ્મર તું એની,
કેવી લચકાતી કમ્મર છે એની."

"વાહ વાહ ભાભીએ નણંદને ખુબ બનાવી હો;

"જોબન જાહેર જો મદન માહેર જો,
બદનની બ્હાર જો વદન તૈયાર જો;
જોબન ફુલ કેવી ઝાંખે ઝાંખે,
શાને સલુણી કાંઇ બાકી રાખે."

"કુંદન બ્હેન એ તો જરા ગમ્મત, ખોટું ન લગાડશો હો.

"પ્રેમ જવાહિર જગતનું પ્રેમનુર કોહીનુર,
પ્રેમ ભજનીયું ભગતનું ભજ મન પ્રેમ ભરપૂર."

"તમેય આજે બ્હેનની ઠીક પત્તર ફાડવા માંડી છે; મરમના ગોળા ભરમના પોલાણમાં ઠીક ગબડાવા માંડયા છે."

"મન પ્રેમી જા જ્યાં વસે પ્રેમ જોગી અવધુત,
તન પ્રેમીથી ત્યાં રસે પ્રેમ જંગી અદભુત."

"તમે તમારી મેળે ફાવે તેમ બોલો હું તો મારે આ ચાલી." કહી કુંદન તરત કુંજમાંથી નીકળી બગીચાના ચોગાનમાં આવી; તેની પાછળ તરતજ તેની સાહેલીયો વળી, જોડે ગોદાવરી અને ગોમતી પણ વળી, અને સવાસલાં પટામણાવેડા કરવા માંડયા અને પળવારમાં કુંદનને મનાવી લીધી અને રીઝાવીને રંગમાં રમતી કરી. કુંદન પણ ઠઠ્ઠા વિસરી જઈ પાછી ગમ્મતમાં ભળી અને હૃદયગાનમાં તલ્લીન થઈ ગઇ.

" મન સાગરમાં મેં મૂક્યો તરવા તન પાષાણ,
રહેમ નજર જો રામની પાર ઉતારે પ્હાણ."

આ પ્રમાણે હાસ્યવિનોદ સર્વે જણાં કરવા લાગ્યાં, અને જેમ જેમ વખત વ્યતિત થતો ગયો તેમ તેમ દરેક જણાં આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. કુંદન એકલી કુંજના લત્તામંડપમાં રહી અને એક બેન્ચ પર બેસી ગંભીર વિચારમાં પડી. આ વખતે તેને હીરાલાલ ઘણો સાંભળી આવ્યો, તેનું મગજ પ્રેમ તરંગોથી ભરપૂર મસ્ત થઈ ગયું અને તેના અંગમાં અનંગનો કારમો ચમકારો થયો. ચમકારાની સાથે તરતજ કુંદનની ચિત્તવૃત્તિ ચળવા માંડી અને જેમ આવે તેમ તેણે હરવા ફરવા માંડયું અને જોડે ગાવા પણ માંડયું.

* * * *

" દીલના ડુંગરીઆરે દવ લાગ્યો તારા દેશમાં હોજી,
શું કરશે સુંદરી આ રે બળા બળશે બાળાવેશમાં હોજી:—૦
ઘેર્યું ગગન ધમ ધમ ધુમાડે બાળા બરાડે કાયા કરાડે,
સુંદરી પાડે કોણ સરાડે પંથી પ્હાડે આવે આડે:
અલબેલા આવો ફરશો નહિ આવેશમાં હોજી:—૦ "

" હે અનાથના નાથ હવે તો કાંક સામું જો. હા નાથ....હું નાથ વિના આ હાથ લાંબા કરી કોને બાથ ભરૂં ? નાથ, નાથ રાતને દિવસ કરૂં, આંસુથી આંખો ભરૂં બીજું શું કરૂં ? લોકો કહે છે કે કાગળ હોય તો વાંચીએ એ ખરૂં, પણ કર્મને કીસ્મતને શી રીતે વાંચીએ ? કર્મ તો વાંચ્યું નજ જાય નજ જાય. કીસ્મતના કાદવ ભર્યા ક્યારામાં ભલભલાના પગ પણ કાદવવાળા થાય. અરેરે! ભલે ફરૂં બાગ અને બગીચા પણ કાંઇ

નાથ નગીના વિના આ રસીલીના સાળુ રંગભીના થાય? કોઠાં બીલાં પાકે અને આખર થાકે પણ હું તો મારા હીરા પાખે આ આંખે કોઇને જોવાનીજ નથી. હરિ હરિ, વિશ્વાધાર આ રાંક અલેતી બાળા પર દયા કરો, કૃપા કરો અને મારા હીરાની મને પ્રાપ્તી કરાવો! હરિ તારા વિના કોણ હાથ ઝાલે એમ છે. આહા કુદરતનાં પ્રાણીઓ કુદરતની લીલામાં કેવાં મસ્ત થઈ ગયાં છે? આહા કુદરત તું મારા ઉપર ક્યારે કૃપાવંત થઈશ?" કહી કુંદન ગંભીર વિચારમાં તલ્લીન થઈ, ત્યાં એક ભમરો ગુંજારવ કરતો કુંદનની પાસે આવ્યો; કુંદને હાથ વતી ભમરાને દૂર કર્યો, તેમ ભમરો વધુ ને વધુ પાસે આવતો ગયો. કુંદન છેવટે અકળાઈ ગઇ અને કુંજમાંથી નીકળી ચોગાનમાં ગઇ; ત્યાં પણ ભમરો તેની પાસે ગયો; છેવટે ચીડાઇને ભમરાને ઉડાડી ઉપાલમ્ભ આપવા લાગી;

"હતરે મુઆ ભમર, જારે રડ્યા ઢીમ્મર,. હું જળ વિનાની માંછલી તને જોઇને છળી મરૂં છું" કહી કુંદન દોડતી બીજી કુંજમાં ગઇ; ત્યાં પણ ઉડતો ભ્રમર તેની પાછળ પડ્યો, એટલે કુંદન ગભરાઇને રડી પડી.

"અરે કોઈ દોડો દોડો આવો, મને આ જુલ્મી મધુકરથી બચાવો."

* * * *

" મારી પાછળ ક્યાં પડ્યો ભ્રમર હે જાણી કળી તું મને,
કે ભેદું છે કંથનો ભ્રમર તું આવ્યો દીસે મુજ કને;
લેખી બ્હેનપણી વળી પ્રલકળી કહેતીજ કાંઇ ક્ષણે,
ભૂલી તું સ્મરપંથ શું જ કરવા લે હું બતાવું તને. "

"અરે ખમ્મા ખમ્મા મારી બ્હેન ખમ્મા તમને; જા રોયા અભાગીયા ઉડી જા અહીંથી." કહીને ભાભી એક ફુલ છડી લઈ ભમરાની પાછળ પડી અને ભમરાને દૂર ઉડાડી મૂક્યો; અને પછી હરખાતી હરખાતી કુંદન પાસે આવી તેને બનાવવા લાગી.

"કુંદન બ્હેન માનો કે ન માનો પણ કાંક કામણની કસ્તુરી તમારી કંચનવરણી કાયામાં ભરી છે. મારૂં રોયું જે કોઈ તમને જુએ તે તરતજ તમારૂં થઈ ઘેલું થઈ જાય, અને તમારા ઉપર ફીદા થઇ જાય!"

"ભાભી, ભઈશાબ હું તમને ખોળો પાથરીને વિનવું છું, હવે મારો કેડો મૂકો, નાહક શું કામ મારો છેડો ઝાલો છો?"

"બ્હેન તમારો છેડો ઝાલનાર તો અમરગઢમાં વસે છે; મને શું કામ વળગો છો?"

"એક રોયા ભમરાએ મને પજવી મારી, ને હવે તમારૂં બાકી રહ્યું હોય તો તમે પણ મારો જીવ ખાઇ જાઓ!"

"બ્હેન બ્હેન મને ભમરાએ કાંઈ કાનમાં કહ્યું!"

"જાઓ જાઓ ભાભી તમે તો સદાએ અટકચાળાં રહ્યાં!"

"હું ખરેખર કહું છું કે ભમરાએ મને ઉડતી વખતે કાનમાં એક વાત કહી દીધી!"

"શું તમારૂં કપાળ કહ્યું, મને કહો જોઇએ!"

"લ્યો ત્યારે સાંભળો:—

*   *   *   *

" કર ભમરી ગુંજારવ ગાન મોહન મંત્ર ભણી,
કર કમલ પરિમલ પાન કાં ગભરાતી ઘણી;—૦
પંથી તેં પ્રીછી નથી પ્રેમ સરોવર પાળ,
ગ્રંથી તેં ગુંથી નથી પ્હેરીને વરમાળ;
ભેટી જશે ભમરો પ્યારો
વિખાશે દીલ ડમરો તારો,
જોજે ભૂલીશ માં રજ ભાન લેજે લ્હાવ લણી—૦ "

" ઓ મારા રસીક, મારા મનમોહન, હું તે તમને કયાં શોધું વારૂં ? કહો તમે કયાં છુપાયા જો ? શું મને બનાવો છો, મારી હાંસી કરો છો ? ના ના રસીયા એમ તો નહિ છુટો. હા....હું શોધતી શોધતી આવુંછું. જો તે પગલે પગલેથી પકડીશ. તમારે અર્થેજ હું ઘેલી બની છું, ભાન ભૂલી છું, ચિત્તથી ચળી છું, ભૂલ્યાને શું ભરમાવો છો ? તરસી—નાહક શીદ ટીંગળાવો છો ? એમ તે કેમ રહેવાશે વારૂ ? ના ના એમ તો પ્રાણ જશે. ત્યારે શું ભીક્ષાને માટે આવેલ ભોગીને તરછોડી જશો ? ના ના કાંક દયા રાખો ! હવે તો બોલો, જુઓ તો ખરા પ્રેમના રાજમાં કશી ખોટ નથી. જમવાને પ્રેમનાં પકવાન; છે પીવાને સ્નેહનું સરોવર ભર્યું છે, ઝુલવાને હૃદયના હીંડોળા તૈયાર છે, રૂડો જોબનનો બાગ ખીલી રહ્યા છે. લ્યો આવો આવો ! જલ્દીથી ભેટો ભેટો. વિરહાગ્નિથી તે કરમાઈ જશો, અરે સૂકાઈ જશો. આવો લ્યો આવો ! "

" બ્હેન બ્હેન એમ લવારા કર્યે ચેન ન પડે હો ! એ તો

મનમાં ધીરજ રાખવી જોઇએ. ઋતુ પ્રમાણેજ ફળ આવે !"

"ભાભી મારી દેહ દુકાનમાં એક ચોર બેઠો બેઠો ઘાટ ઘડે છે !"

"બ્હેન ઘાટ તો સોનાર ઘડે."

"હા તેજ તો !"

"બ્હેન સોનાર તે કોણ ?"

"ભાભી જો સાંભળ:-

* * * *

"કામ રૂપી સોનાડોરે શરીર દુકાન રચે,
ધીર રૂપી ધુમાડોરે શ્વાસ વાટે નિસરે;
વિરહાગ્નિ ઝાળેરે કે સ્નેહ સોનું ઝળકે,
ફીકી કાંટા મધ્યેરે કે પ્રિત ચણોઠી મૂકે.
તેની સાથે તોળે તો રે જરી ન વધે કે ઘટે,
એવી જ્ઞાની રીતેરે પેલો સોનાર ખરે;
ભેદ રૂપી મણિથીરે જડિત્ર તે હાર ઘડે,
હૈયાને નિત્ય ઉથાપેરે જુક્તિ તો કાંઈ શોધી ન જડે."

"વાહરે મારાં બચ્ચુડ્ડાં બ્હેન, તમે તો બહુજ ચતુર, નિપુણ અને નટખટ જણાઓ છો !"

"ભાભી મને આજ કાંઇ પણ ચેન પડતું નથી. કશુંએ આજ પ્રિય લાગતું નથી. જાણે બળતી ના હોઉં ? આ પ્રસંગે પરિધાન કરેલા અલંકાર મને સળગાવી મૂકે છે. ચંદ્રનાં શિતળ કિરણો અગ્નિના સમાન લાગે છે. વિલાસીને સુખરાશી છતાં મને તો દુ:ખદાયક થઈ પડ્યાં છે. અરેરેરે એ તે શું ?"

"કુંદન બ્હેન એ તો જેમ વસંતઋતુમાં નવાં પાંદડાં ને નવાં પાંદડાંને જેમ ફુલ ને ફુલમાં જેમ ભ્રમર ને ભ્રમરમાં જેમ મદ ભરાય તેમ તમારામાં યૌવન રૂપી મદ ભરાયો છે. પુષ્પનો રસ ભમરાને જેમ પરવશ બનાવે છે તેમ યુવાનો રસ યુવતિને પરવશ કરે છે. બ્હેન એ તો મદન ચોર અને જોબનનું જોર !"

* * * *

" શું જોબન જંગ મચાવે, બહુ બાળાઓને બનાવે:–૦
પીવાને પ્રેમરસ એક ચિત્ત નિત્ય ચ્હાય ચ્હાય:–૦
દિન વિત્યે વળી નિશ વિત્યે જેમ અધિક વધે વિચાર,
કોમળ કદળી કામની સહે ન અનંગ પ્રહાર:–૦
સરોજ જેમ સવિતા વિના તેમ સુકાય શરીર,
પ્રેમ હુતાશન પરજળે નિત્ત ધરી શકાય ન ધીર:–૦

"ભાભી હવે તો નથી રહેવાતું અને આ પ્રેમ દુઃખ નથી સ્હેવાતું. હરિ હરિ હરિ હવે મારા ઉપર મયા કર ! અરે મારે તો પગલે પગલે પાપ છે અને ડગલે ડગલે દુઃખ છે."

"બ્હેન એ તો પ્રીતિનો પંથજ એવો છે કેમકે:–

" ઢગલે ઢગલે ધુળ છે, પગલે પગલે પાપ,
જન જાદુ જગ જાણજે, ખોટી અગરખ ખાપ."

"ઓહો મારા લટકાળા લાલ, હીરાલાલ, વ્હાલા નંદલાલ પધારો, પાતળીયા મને છેક પરવશ બનાવી, શામળીયા મારી શુદ્ધ બુદ્ધ સર્વ ભૂલાવી, મને લાલચ લગાડે પ્રેમના પંથમાં લપટાવી, રઢીઆળા રસિકલાલ હવે આવો; અલબેલા લલિતલાલ હવે ના તલસાવો !"

*　　*　　*　　*

" લાગી રહીઆળા અલબેલી તારી આંખડીરે,
કોરાયું કાળજડું જાણે કમળની પાંખડીરે:—૦
વશીકરણ મન મોહની મંતર ખેંચ્યું આ અબળાનું અંતર,
શાણા શામસલુણા સ્નેહ સાંકળી તેં જડીરે:—
પ્રિત કરી પરવરીયા વ્હાલા પ્રગટાવી ઉર વિરહ જ્વાળા,
જોઉં વાટડી વ્હાલા તારી ઘડી ઘડીરે:— "

" ઓહો ખરેખર પ્રેમનું પરાક્રમ અનહદ છે. જેમ સાકરના જીવડા સાકરમાંજ જીવે છે, જળના જીવડા જળમાંજ રહી શકે છે તેમ પ્રેમનાં પતંગીયાં પ્રેમમાંજ ઉડી શકે છે. પ્રેમ તુંજ મનુષ્યોને આંખો છતાં આંધળાં કરે છે, વિવેક રહીત કરે છે; બુદ્ધિ છતાં વિચાર શુન્ય કરે છે; મર્યાદા મૂકાવે છે; બેભાન અને ગાંડાંઘેલાં પણ તુંજ કરે છે. પ્રેમનો માર્ગ કાંટાથી ભરેલો છે. એ પુષ્પથી છવાયલો નથી. મખમલના જેવો સુંવાળો નથી. જે કેવળ સુખના બિછાનામાં સૂઇને નિંદ્રાના સુકોમળ તથા સુશીતલ ખોળામાં આરામ કરવા ઈચ્છે છે, તે આ તરવારની ધારના જેવા માર્ગનો મુસાફર થઇ શકશે નહિ. બિન્દુમાત્ર પ્રેમવારિ પાન કર્યાથી સિન્ધુ પરિમાણ અશ્રુપાત કરવા પડે છે. જે સુખાભિલાષી છે, તે સુખ લાભથી વાંચ્છીત છે. જે પ્રેમાભિલાષી છે, પ્રેમાધિકારી છે, તે સુખને તુચ્છ કરે છે, પણ સુખ તેને શોધે છે. જે પ્રેમની કળી એકત્ર કરવા ઇચ્છે છે, પણ તેના કંટકના ઘા સહન કરવાની અભિલાષા રાખતો નથી, તે પ્રેમનું રહસ્ય કાંઈ પણ જાણુતો નથી, સમજતો નથી. જે સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવામાં તથા પ્રિયજનની ઇચ્છામાં પોતાની ઈચ્છા વિસર્જન કરવામાં

તૈયાર નથી તે પ્રેમી તરીકે ગણવાને યોગ્ય નથી. પ્રેમ નહિ જન્મ્યાથી આત્માનો વિકાસ થતો નથી. એનો અંકુર થતાંજ આત્માના યૌવનનો આરંભ થાય છે. જુવાની આવવાની સાથેજ પ્રેમીના વદનના બહારની શોભા ખીલે છે. પ્રેમ વૃદ્ધને નવીન કરે છે. જે પ્રેમમાં પ્રવીણ છે તે નિત્ય નવીન છે. વય વિકાસની સાથેજ તેનો યૌવન વિકાસ થાય છે. તે હવે વૃદ્ધપણાના વધારેપણામાં અવતરણ કરતો નથી. કાળ તેના કપાળમાં રેખા અંકીત કરી શકતો નથી. નવીન પ્રેમીની આંખમાં પ્રેમ પહેલાં સહજ જણાય છે, પણ તેના વાળ જેમ જેમ ધોળા થતા જાય છે તેમ તેમ તે સમજી શકે છે. મધમાખના ડંખના સિવાય મધ એકઠું કરાતું નથી. ઘણાક પ્રેમશાસ્ત્રીઓ અનુભવના અદ્‌ભુત ઉદ્‌ગાર કાઢી ગયા છે કે પ્રેમ પહેલાં સહજ જણાયો હતો પણ પાછળથી ઘણા કષ્ટમાં પડવું પડયું છે!! ”

“ ઓહો ભાભી ત્યારે મારી શી વલે થશે ? હરિ સિવાય મારો કોણ બેલી થશે ? ”

* * * *

“ હરિ વિના હાથ મારો કોણ આવી ઝાલે,
બળતાને કોણ બુઝાવે આ ઝાળેરે રામાઃ-હરિ૰
ચારે પાસે દવ તો લાગ્યો બદન મુજ બાળે ૨)
હરિ હીર હર્યું છે આજ કાળેરે રામાઃ—હરિ૰
રચી ને પચી હું રહેતી સગા સૌ વ્હાલે (૨)
આઘા રહ્યા અભાગીઆ તે મને આવા પ્રજાળેરેઃ—હરિ૰
બની ગઈ બ્હાવરી હું ફસાણી પ્રેમ જાળે (૨)
તારા વિના ત્રિકમા કોણ ઉપાધી ટાળેરેઃ—હરિ૰

આ પ્રમાણે કુંદન તથા તેની સહચરીઓ કુંજલત્તામાં લપાઈ વિનોદ કરી રહી છે, તેવામાં ગોમતી શ્વાસ ભરી દોડતી દોડતી ગોદાવરી ભાભી પાસે આવી; ને એકદમ વધામણી ખાધી.

“ભાભી ભાભી આપણે ઘેર કુંદનબ્હેનવાળા વર હીરાલાલ ભાઈ આવ્યા છે.”

“જાઓ જાઓ મુઆં જુઠાં આમ મશ્કરીઓ શું કરવા કરો ્ા?”

“ભાભી ભાભી તમારા સમ જો હું કાંઈ જુઠું બોલતી હોઉં તો ચાલો હું તમને બતાવું.”

“આ મારાં વ્હાલાં નાનાં મોટાં સૌ કુંદનબ્હેનની મશ્કરી કરતાં ને કરતાં, કોણ જાણે કુંદનબ્હેનમાં શુંએ વશીકરણ ભર્યું છે કે જે કોઇ તેમને જુએ તે તરત આંધળા ભીંત જેવા થઈ જાય!” કહીને ગોદાવરીભાભી અને ગોમતી બંગલામાં ગયાં; તેમની જોડે કેટલીક બીજી કુંદનની બ્હેનપણીઓ પણ હીરાલાલને જોવા સારૂ ઉમંગથી ધસીમસી બંગલામાં ગઇ; વાડીમાં એકલી કુંદન રહી; કુંદન હીરાલાલના આવવાની વધામણી સાંભળી હરખાઈ ગઇ; અને કાંક લાજની મારી લજવાઈ ગઇ, શરમાઇ ગઈ, છાનીમાની કદંબના વૃક્ષ તળે એક ડાળી ઝાલી ઉભી રહી, અને વાડીને ઝીણી આંખથી નિહાળવા લાગી; આમ બીજી બાજુથી હીરાલાલ બંગલાની છેક નાની બારીમાંથી બાગીચામાં આવ્યો; અને ધીમે ધીમે બંગલાનાં પગથીઆં વટાવી કુંજમાં ફરવા લાગ્યો; કુંદનની બ્હેનપણીઓ તથા ભાભી આ વખતે લાગ વિચારી છાનીમાની આઘીપાછી થઈ ગઇ; હીરાલાલ ફરતો ફરતો છેક કુંદન જે

કદંબના વૃક્ષ તળે ઉભી રહી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને કુંદનને જોઈ મોહીત થઈ ગયો; અને તેનું મુખ કમળ નિહાળી નિહાળી તેના સૌંદર્યનું ગાન કરવા લાગ્યો;

* * * *

" પલક પલક પલટાય છે પ્રીતિ રંગ પ્રીતિ રંગ પ્રીતિ રંગ,
મલક મોહું મલકાય છે દેખી દંગ થાઉં દંગ અરે દંગ:–૦
હલક હાથ હિંદોળમાં ઝુલે આ દિલદાર,
અરધી મીંચે આંખડી સીંચે સ્નેહ જળધાર;
નવેલી વેલી જાણે હમણાં ઉગેલી પ્રેમઘેલી છબીલી છે,
રસવેલી રસીકડી અલબેલી પ્રીતિની હવેલી છે;
છલક છાતી છલકાય છે જીતુ જંગરે અનંગ મહાજંગ:–૦ "

" લાવ્ય એની પાસે જાઉં, છેક નજીક જઈ ઉભો રહું અને એને કાંઈક કહું અને એના મનનો પાર લઉં ! ! આહાહા પ્રેમબાગ તારી લીલા ન્યારીજ છે, ન્યારીજ છે. જ્યાં જોઉં ત્યાં પ્રેમનીજ ઔષધી પાથરી છે. એક બાજુ વિચારૂં કે પ્રેમની ઔષધી પાથરીજ, ત્યારે બીજી બાજુ હૈયું કબુલ કરે કે વ્હાલીજ પ્રેમની ઔષધી પાથરીજ ! અરે હીરાલાલ તું ભલે જો પ્રેમ બગીચામાં ચંદ્રા ચંદ્રની જ્યોત પણ ચંદ્રની જ્યોત તારી ઉદ્યોત સઘળી ચાંદની ક્યાં!? હર હર હર એકલી ચંદ્રજ્યોત, ચંદ્રજ્યોત ચંદ્રજ્યોત !

" અરેરે એકલી ચાંદની ઉદ્યોત, ચાંદની ઉદ્યોત, ચાંદની ઉદ્યોત, ક્યાં છે ચાંદની તારા ચંદ્રની જ્યોત ? "

" જ્યાં ચાંદની ઉદ્યોત બસ બાળા ત્યાંજ ચંદ્રની જ્યોત!"

" અરે તમે કોણ ? કેમ અહીંઆં અકેલા ? "

" ભલે અમે અકેલા અકેલા પણ છીએ પ્રેમ બાગના વેલા!"

" જાઓ શું કાંઇ થયા છો ઘેલા ? વેલા તો વ્હેલા વ્હેલા સુકાઇ જાય, એવા વેલાને કોણ ચ્હાય ?"

" અરે તમે છો કોણ ? જાણો નહિ વેલાનું જોણ છતાં વેલો નિંદો છો એ કોણ ? "

" અમે કોણ ? અમે પ્રેમબાગની કળી, જે કળી પુલકળી અકાળે ફરી તે તમનેજ મળી ! "

" શું પુલકળી ? સુંદરી થયાં છો ઘેલાં ફરી, જોડે બીજાને ઘેલાં કરી ! પુલકળી જ્યાં નીચે ધરી, ઉપર પગ કાયા કરી, ત્યાં કુલકળી કરમાઇ જાય, ચીમળાઇ જાય ખરી ! જાણે ખરેખરી વાસી કળીજ ખરી પડી, કોણ કહેશે કે તાજી કળી હમણાંજ ખરી ? "

" ત્યો ત્યારે અમે સુંદરી, પછી ? "

" હવે ખરેખરાં તમે સુંદરી! ફાલ્યા વિના ફળી પુલકળી મને મળી, બસ હવે તો સુંદરી કહે તેજ વાત ખરી, કે પુલકળી ઉપર પગ કાયા ધરી ત્યાંજ કુલકળી અકાળે ફળી પ્રપુલ્લિત થાશેજ ફરી! "

" હવે તો સાચું બોલો તમે કોણ ? "

* * * *

" બંદીજન બાળા અમેરે પ્રેમે બાંધ્યા પંથીજન. "

" પણ તમે કોણ ? "

" પ્રેમીજન બાળા અમેરે પ્રેમે પીડાયા પ્રેમીજન. "

" ધન્ય બંદીજન પ્રેમી બાળા "

" ધન્ય પંથીજન પ્રેમી બાળા "

" કારણુ ? "

" બંદીજન પંથીજન પાળા, તન મન ધન છે
પ્રેમજીવનઃ—બંદીજન. "

" ત્યારે તો ! "

" મીલાવો મીલાવો નેણુ બાળા પ્રેમ રેણુ ને નેણુવાળા. "

" બોલોને મીઠાં વેણુ બાળા પ્રેમ રેણુ ને વેણુવાળા. "

" ઠાલાં શું થાઓ છેકજ કાલાં ? "

" છોડોને બંધ છબીલી બાળા ! "

" છુટ્યા છુટ્યા આ બંધ. "

" ત્યારે આપણુ બંને ભાઈબંધ. "

" આવોને આનંદ વન, લ્હાવો લઈએ વ્રજચંદ. "

" તાળી સાથે તાળી અદબ રહો વાળી. "

" અમે વનમાળી. "

" અમે વ્રજનારી. "

" થેઈ તત્ત રાસ, પુરોને આશ. "

" હજુ છું કુંવારી. "

" પંથી પાળા પ્રેમી બાળા દર્શનમાં છે પ્રેમ પ્રસન્ન—બંદીજન."

" ઓહોહો વ્હાલા ! આમ કારમી પધરામણી ક્યાંથી કરી ? આજ તો દાસીને કૃતાર્થ કરી ! "

" કુંદન તમારા મામાએ અમરગઢથી મને એકદમ તાર કરી બોલાવ્યો અને એમના અંતરનો વિચાર તમારાં મારાં લગ્ન સંબંધી દર્શાવ્યો ! ! "

" પછી તમે શું કહ્યું ? "

" કાંઇ નહિ. ! !

" ના મારા સમ સાચું કહો.!"

" મેં કહ્યું કે જે કાંઈ થાય તે રાયજીના હુસ્તથી થાય તોજ ઠીક થાય ! એમની મરજી સિવાય જે કાંઈ થાય તેમાં બળાત્કાર કર્યો કહેવાય અને અન્યાય ગણાય? તમારી જો ઘણી મરજી હોય તો મારી ના નથી પણ જે કાંઇ થાય તે રાજનગરમાં અને રાયજીના આંગણેજ થાય તોજ વિવાહ માંડયો અને લગ્ન કર્યું કહેવાય ! આમ બારોબાર મોસાળમાં કામ થાય તોતો જગતમાં આપણા બંનેની હાંશી થાય ! "

" પછી શું થયું ? "

" હા નાનું યુદ્ધ થયું. "

" એટલે ? "

" એટલેમાં એજ કે મામાનો આપણાં લગ્ન અહીંયાં કરવાનો ઘણોજ સખત અને અંતિમ આગ્રહ છે. તે જણાવે છે કે તમારે દુનિયાની પરવા ન રાખવી. દુનિયાની જવાબદારી હું મારે શિર વ્હોરી લઉં છું, ફક્ત મારા મનને તમારા મનની ખાત્રી કરવી હતી, તે મેં અત્યારે તમને અહીં બોલાવીને કરી લીધી, ઘરમાંથી પણ કુંદનના મનની ખાત્રી જાણી લીધી છે: ફક્ત બંનેની વચ્ચે રાયજીની પૈસા ખાવાની મુરાદ આડી આવે છે અને તેજ દુષ્ટ લાલસા તમને બંનેને વેગળાં કરે છે; માટે તમે માની જાઓ અને હું જ્યારે લગ્નગાળામાં તમને અહીં તેડાવું ત્યારે તમે તરતજ તમારા મિત્રમંડળ સહીત જાન લઇ વ્હેલા પધારો ! "

" પછી તમે શું જવાબ આપ્યો ? "

" મેં કહ્યું સારૂં, હું અમરગઢ જઇને વિચાર કરી બંદોબસ્ત કરી તમને તારથી ખબર આપીશ."

" હું....એમાંએ વિચાર કરીશ અને પછી જવાબ આપીશ ? જાઓ જાઓ તમેજ નગણા છો, ધુતારા છો ! "

હાજ તો વાંકજ બધો મારો છે ! "

" જાઓ જાઓ કાંઇ નહિ. પુરૂષનાં હૈયાં વજ્રથી પણ વધારે કઠોર તે કઠોર ! આખરે પુરૂષ નઠોર તે નઠોરજ ! ! "

" ખરેખર નઠોરવેડામાંજ આમ જીંદગી બેહાલ કરી દીધી છે ! "

" એમને એમ ઓછા ઓછા બોલ બોલી મને રમાડી અને રંજાડી; હવે હું તમારૂં માનવાની નથી અને જરા પણ તમારાથી અળગી થવાની નથી; ભલે જગત્ જખ મારે અને માબાપ ફાવે તેમ મારા વિષે ધારે, પણ હું તો એકની બે નહિજ થાઉં."

*　　*　　*　　*

" ઘન ગરજ્યાથી શું ગભરાયે નાજુક વેલી જાત ! "
" સ્નેહ વાત સાંભળતાં સુંદરી પડશો આમ પછાત ! "
" પતંગીઆં કરડીને પાંદડાં વેલીને વટલાવે છે, "
" પણ ભમરા વાંકી વેલીની કળી કળી ખીલાવે છે. "
" પતંગીઆથી પ્રકટયા ભમરા અસર એની આવે છે, "
" ભટકતા એવા ભમરાને તોય વેલી બોલાવે છે; "
" ગાંડીરે ગંતુર, "

" કેમ ચુક્યા ચતુર. "

" કળી કળી અથડાય ભલે છો ભમરા ફેરા ખાયજ ખાય "

" કળી કળી અથડાય ભલે પણ ભમરે કારજ થાયજ થાય "

" નર ધુતારા નકારાને ગમતી આવી વાત "

" હવે હું તમારી પાસે છું, જેટલી ગાળો ભંડાય તેટલી ગાળો ભાંડી લ્યો; જેટલો ઠપકો આપવો હોય તેટલો આપી લ્યો જે કાંઇ કહેવું હોય તે તમામ કહી દ્યો, જે કાંઈ લડવું વઢવું હોય તે તમામ કરી લ્યો, કશુંએ મનમાં ન રાખશો, તમામ ઉભરા હોય તે બધાએ ઠાલવી નાખો ! ! "

" મારે તો બધું ઘણુંએ કહેવાનું છે; ઘણુંએ લડવાનું છે; હું તો મુઈ ભોળી છું તે બધુંએ ભાખી નાખું છું પણ તમે કપટી છો તે બધુંએ મનમાં રાખી મને ચપટીમાં ઉડાવો છો; મને તો ઘણા ઘણા વિચાર આવે છે, બહુએ ઉભરા આવે છે પણ તમને જોતાંજ કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય છે; બધી મનની મનમાં સમાઈ જાય છે; હૈયાની વરાળ હૈયામાંજ વેરાઈ જાય છે, કુવાની છાંયડી કુવામાંજ સમાઈ જાય છે; જ્યાં તમને જોયા કે તરતજ હું સ્તબ્ધ બની જાઉં છું. હું શું બોલું ? તમને શું કહું ? તેની મને કાંઇ સમજજ પડતી નથી. દિવસ રજનીનું કાંઇ ભાને રહેતું નથી, માત્ર તાન તમારા વદનકમળનાં દર્શન કરવાનુંજ રહે છે."

" કુંદન જેવી તમારી દશા થાય છે તેવીજ મારી દશા થાય છે; " પ્રેમ અન્યો અન્યમાં સરખોજ છે " (જુઓ ચિત્ર ૪ થું) તેની ઉભય પક્ષે સરખીજ અસર થાય છે. જેવી મારા વિના તમારી ગતિ થાય છે તેવીજ તમારા વિના મારી ગતિ

(ચિત્ર ૪ થું.) હીરાલાલે કર્યું કૃત્ય—' પ્રેમ અને અન્યમાં સંયોગ છે '' ભા. ૨ જો.

થાય છે, પ્રેમની કૃતિજ ચમત્કૃતિથી ભરપુર છે. તેની ખુબી જાણુવાને આપણી શક્તિ નથી. ”

“ અરે હું તો તમારા વાસ્તે ગાંડી થઈ, દીવાની થઈ; આખી શ્રૃષ્ટિમાં અલેતી અને રખડતી થઈ ગઇ ! નાનાં મોટાં દરેક જણાં મને બનાવી રહ્યાં છે. મારે બાપીકાં ઘરબાર છોડી મોસાળમાં આવી મામા મામીની છાંયડીમાં રહેવાનો વખત આવ્યો. તમારા કાજે હું મારૂં તમામ ભુલી ગઈ. ”

“ હું પણ તમારા વાસ્તે દીવાનો થઈ ગયો છું, અને જગતમાં હજાર જણાનો ઓશિયાળો થઇ ગયો છું. ”

“ વ્હાલા મનુષ્યના આત્મામાં જે ભુષણો છે, પરમાત્માનાં જે સ્વરૂપ છે, તેમાં સર્વ જીવને સુખકારી ભૂષણ તથા સ્વરૂપ, પ્રેમ, અને દયા છે. ”

“ કુંદન એ તમારૂં કહેવું વાસ્તવિક છે; પણ દયા અને પ્રેમ આત્માની બે જુદી જુદી વૃત્તિયો છે. એ બંનેની પ્રકૃતિમાં સરખાપણું તથા વિભિન્નતા દીઠામાં આવે છે. દયા પ્રેમની અંદર સમાએલી છે. દયા રૂપાના જેવી છે અને પ્રેમ સોનાના જેવો છે. દયા પ્રેમની પાસેની સગી છે તેને વાસ્તે કહ્યું છે કેઃ–
“ Vio I pity you. ”

“ હા મને પણ યાદ આવ્યું કે, “Oli–That's a degree to love.” દયા અને પ્રેમમાં પારિવારિક સરખાપણું છે, “ Pity's akin to love. ” પરન્તુ તેઓ વચ્ચે ઘણુંજ અસરખાપણું અને વૈલક્ષણ્યપણું છે. ”

“ કુંદન દયા પારકાને પોતાનો કરે છે, અને પ્રેમ પોતાને

પારકો કરે છે. દયાની આંખ નીચલી તરફ છે, પ્રેમ સર્વદર્શી છે. જેમ ઉપર તેમ નીચે છે. દયા ગરીબને મલિન જુએ છે; પ્રેમ ઐશ્વર્ય તથા સૌન્દર્ય જુએ છે. દીનતા દયા ઉપજાવે છે. ખોટ તથા અયોગ્યતાજ પહેલાં દયાની દૃષ્ટિ ખેંચે છે. યોગ્યતા અને શ્રેષ્ટતા, સત્ય અથવા કાલ્પનિક પ્રેમની ઉત્પત્તિ કરે છે. સંપદ પ્રેમની આંખને ખેંચે છે. ઉચ્ચતા તથા મહત્તાના ઉપર દયા ઉત્પન્ન થતી નથી, કારણ કે તેના ઉપર દયાની જરૂર હોતી નથી. ઉચ્ચતા તથા મહત્તાના ઉપર સહજ પ્રેમ ઉદય થાય છે, દયા મોટાને નાનો કરે છે, પ્રેમ નાનાને મોટા તરીકે દેખાડે છે; દયા અતિત તથા ભવિષ્યના વચ્ચમાં ઉભી રહીને પછવાડે જુએ છે, દયાની ભાવનામાં વધારે વર્ત્તમાનકાળનો સંબંધ છે. દયાનો પ્રવાહ આ લોકમાં વ્યાપ્ત છે. દયાની દૃષ્ટિની સીમા પૃથ્વી છે. પ્રેમ અતિત કાળથી મુસાફરીનો આરંભ કરીને ભવિષ્યની તરફ વધે છે. પ્રેમની ભાવના ભુત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાનકાળમાં સંબંધ રાખે છે. પ્રેમનો પ્રવાહ આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં વ્યાપ્ત છે. પ્રેમની દૃષ્ટિની સીમા નથી, સ્વર્ગ મૃત્યુ તથા પાતાળ સુધી તેની ગતિ છે.”

“વ્હાલા એમ જુઓ ત્યારે દયા જુદાપણું જુએ છે. પ્રેમ એનો નાશ કરે છે. પ્રેમ સમદર્શી છે, દયાની જોડે વિષાદનો નજીકનો સંબંધ છે. દયાનાં આંસુ દુઃખદાઈ છે. પ્રેમ હરખની સાથે પાસેના સંબંધથી બંધન થએલ છે. દયામાં પોતાને ભૂલી જવાતું નથી. પ્રેમથી પોતાને ભૂલી જવાય છે. દયામાં મોટામાં મોટું કામ દુઃખ દૂર કરવાનું છે. પ્રેમનું મોટામાં મોટું કામ

સુખ વધારવાનું છે. દયા સકામ છે, પ્રેમ નિષ્કામ છે. દયાનું પારિતોષિક કૃતજ્ઞતા છે. પ્રેમનો બદલો પ્રેમ છે. દયા નિરાશાની બ્હેન છે, અને આશા પ્રેમની બ્હેન છે."

"કેદન દયાવાન તથા પ્રેમી બંને કામ કરવાવાળા છે. બંને ત્યાગીઓ, વિરાગીઓ અને સન્યાસીઓ છે; બંનેનું લક્ષ તથા યત્ન મંગળની તરફ છે. અમંગળની વિરૂદ્ધ છે. બંને ધીર, વિનય, સહનશિળ તથા શરમાળ છે; બેઉ સ્વાર્થ વિનાના છે, બેઉ અહંકાર વિનાના છે, બેઉ પરાક્રમી છે, બેઉ આંસુથી ભૂષિત છે. ઉભય ઉચ્છ્વાસના પ્રકાશ આંસુમાં છે. ઉભયનું વૃત પરોપકાર છે. બંનેની ફીકર પારકાને માટે છે. બંને પારકાની સત્તાથી પોતાને અને પોતાની સત્તામાં પારકાને મિશ્રિત કરે છે. દયા ક્ષણકાળને માટે અને પ્રેમ હમેશાંને માટે છે. ઉપર બે સુખથી સુખી છે અને પર દુઃખથી દુઃખી છે, બંને પારકાને આપવા ચાહે છે. પારકાની પાસે કાંઇ પણ લેવા ચ્હાતા નથી. બંનેનું જુદાપણું એક પ્રકારે આણે છે, બંને સમાન વેદના અનુભવે છે, બંને જણા પોતાનું સુખ તુચ્છ કરે છે, પ્રાણ સુદ્ધાં આપવાને કહે છે, બંને ગુણ ગ્રાહી છે, બંને મજબુત પ્રતિજ્ઞાવાળા છે, બંનેનું એક ઘર છે, એકજ કુટુંબના છે, પરંતુ જુદા જુદા સગા છે, અને જુદાં જુદાં કાર્ય તથા જીવન કરીને બંનેના બહારના આકારમાં અને ખાશિયતમાં આટલું જુદાપણું દીઠામાં આવે છે."

"વ્હાલા ત્યારે તો દયા અને પ્રેમધર્મ એ જીવનના મોટા સહાયક છે. ધર્મ મતના સંબંધમાં નાના પ્રકારના મત રહી શકે છે; પરંતુ દયા તથા પ્રેમ છે, તે ધર્મ જીવનની વિકસિત

અવસ્થાનો સુગંધ છે. એ સંબંધમાં કાંઈ પણ મત ભેદ જોવામાં આવતો નથી. દયા અને પ્રેમ મુકિત મેળવવાની બે મોટામાં મોટી સીડી છે, જુક્તિ છે અને મુક્તિ છે; માટે વ્હાલા જો દયા અને પ્રેમ તમે અમારા ઉપર નહિં રાખો તો તમારા ધર્મ કર્મ સૌ નકામાં થઈ જશે કેમકે:–

" However it be seems to me,
'tis only noble to be good;
Kind hearts are more than coronets,
And simple faith than norman blood."

આ પ્રમાણે હાસ્યવિનોદના જ્યાં વારિધી રેલાય છે ત્યાં તરતજ રંગમાં ભંગ પડવાનો સમય આવ્યો; જોતજોતામાં હીરાલાલને બંગલામાંથી કોઇએ બોલાવ્યો, કે તરતજ હીરાલાલ ચમકયો; ચમકતાની સાથેજ તેણે પાછળ ફરી બંગલા સામે દૃષ્ટિ કરી; કુંદને હીરાલાલનો હાથ પ્રેમથી પકડી રાખ્યો અને અધીરતાથી તથા આતુરતાથી પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ હીરાલાલ ભણી જોઇ રહી.

" લ્યો કુંદન હવે મને જવા દ્યો ! "

" બેસો બેસો જવાય છે. "

" મને અંદરથી બોલાવે છે, હવે રાજી થઈ રજા આપો !"

" હવે કયારે મળાશે ? "

" આજની રાત તો હું અહીંજ છું. "

" અરે હીરાલાલ ભાઇ, મામા બોલાવે છે, અંદર પધારો !"

" એ આવ્યો. "

" લ્યો કુંદન હું જાઉં છું. "

"હેં જશો?"

"હા વ્હાલી જાઉં છું!!"

"હેં હેં શું બોલ્યા?"

"વ્હાલી હું જાઉં છું!"

"ઓહો મને ઘણે દિવસે વ્હાલી કહી! ધન્ય ભાગ્ય મારાં! આજ તો સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો! હવે તો તમે મારા થશો એમ મને કાંક આશા પડે છે!"

"મારી વ્હાલી કુંદન હવે હું તમારોજ! તમે મારાંજ! હવે મારાથી ન્યારા નહિજ થવાય!!"

"ઓહો આતે સ્વપ્નુ કે સાચું? આજે તો આનંદનો સાગર રેલ્યો!! મારા વ્હાલા આજે આ દાસીને કૃતાર્થ કરી!" કહી કુંદને હીરાલાલના ચરણકમળમાં પડી પ્રણામ કર્યા. હીરાલાલે ઘણાજ પ્રેમથી અને ઉમંગથી આસ્તે આસ્તે કુંદનને ઉઠાડી ઉભી કરી; તેનો એક હાથ પોતાના ગળાની આસપાસ નાખ્યો અને બીજો હાથ બાજુ પર લટકતો રાખી કુંદનને છાતી સરસી ચાંપી, પોતાના જમણા હાથે કુંદનનું વદનકમળ ઉંચુ કરી તેને એક પ્રેમચુંબન કર્યું. ચુંબનના ચમત્કારની સાથેજ કુંદન હીરાલાલની કોટે બેલડીએ બાઝી પડી.

" હીરાલાલે કુંદનને અતિ પ્રેમથી દાબી રાખી અને પુનઃ ચુંબન કરી તેને કહેવા લાગ્યો."

"વ્હાલી કુંદન હવે આ અખિલ વિશ્વમાં તું મારીજ ને હું તારો; મારો પ્રાણ જશે તોપણ તારાથી કદાપી કાળે નહિ થાઉં ન્યારો!! ભવોભવ હું પરમાત્મા પાસે કુંદનજ માગીશ!!"

"ત્યારે નીશદિન હું સર્વદા મારા હીરાનીજ રાગી થઇશ."

એકવાર ફરીથી હીરાલાલે કુંદનને છેવટનું ઘણુંજ સ્નેહ-ભાવથી ચુંબન કરી લીધું; ચુંબનની સાથેજ આઘેથી અવાજ આવ્યો કેઃ—

" ચેત ચકોરી ચિત્ત વિષે નિરખી લે શશિનાથ,
પાછળ પગ ભર આવતો ભરવા રાહુ બાથ. "

એકદમ કુંદન અને હીરાલાલ વિખુટાં પડી ગયાં; હીરા-લાલ તરતજ ઉતાવળા પગલે બંગલા ભણી વળ્યો અને કુંદન મંદ મંદ પગલાં ભરતી કુંજમાંથી બ્હાર નીકળવા લાગી; જેવી બ્હાર નીકળી કે તરતજ ભાભી ગોદાવરી સામે આવી ખડી થઇ અને તરતજ કુંદનના ગાલમાં ચુંટલી ખણી કહેવા લાગી કેઃ—

"વાહરે વાહ મારાં ડાહ્યાં ડમરાં બ્હેન ભમરાને ફોસલા-વતાં તો ઠીક આવડે છે હો, હું તો જાણતી હતી કે મારાં કુંદન બ્હેન કાંઇ નહિ સમજતાં હોય પણ કુંદન બ્હેન તો બધુંએ જાણે છે."

"સારૂ સારૂ ભાભી હવે તમે જાઓ; વારે ઘડીએ મને શું બનાવો છો ?"

"હં....એમજ તો!! વાડીમાં મારાં બ્હેન લુંટાણાં તેથીજ તો!"

"ભાભી બળ્યા તમારા ઢંગ, મને તો વળી જરીએ દીઠા નથી ગમતા હો ?"

"મનેય તમારા ઢંગ નથી ગમતા મારાં બ્હેન! તમારો રંગ તો કાંઇ ઓરજ પ્રકારનો છે હો!"

"અરે મુઓ રડયો રંગ ને ઉંધ્યો પીટયો ઢંગ!"

"પણ બહેન તમે પ્રસંગ તો ઠીક સાધ્યો હો ?"

"શેનો ?"

"એનોજ તો:-

* * * *

"વન વગડામાં બ્હેની તું તો લુંટાણી,
મળ્યા દિલહર સુંદર દાણીરે;
તારી ભમ્મર ભિંજાણી, તારી વેણી વેરાણી
તારી ચોળી ચુંથાણી પ્રેમ રંગમાં—વન વગડામાં.
ફુલડીઆં ફર ફર ઉડયાં મારી વ્હાલી,
રસની ઝકોર રેલી ગાલે આવી લાલી;
પરસેવે થઈ સખી તું તો પાણી પાણી."
"હું છું અબળા અજાણી, તને જાણી મારી
શાણી—તારી ભમ્મર૦
ગુલાબ ગોટા કાજે થઈ તાણા તાણી,
થાકે ભરાણી તું તો થકવીરે દાણી;
ઓળખ્યા મેં વ્હાલી દાણી,
શાણી શરમાણી પછી તું તો પસ્તાણી—તારી ભમ્મર૦"

"અરરર ભાભલી તેં તો મારો જીવ ખાધો હો !!"

"હા બ્હેન હા....લ્યો ચાલો હવે બંગલામાં ચાલો બા યાદ કરે છે !"

"ત્યારે ચાલો !" કહી નણંદ ભોજાઇ ટચાક મચાક કરતાં મંદ મંદ પગલાં ભરતાં અમરાઈવાડીમાંથી નીકળી બંગલાનાં પગથીઆં ઉપર ચઢ્યાં. પગથીઆં ચઢતાં ચઢતાં ચતુર ભાભીએ કુંદનને કટાક્ષ કર્યું કે:—બ્હેન ! "વિયોગને અંતે સંયોગ કે સંયોગને અંતે વિયોગ ?"

પ્રકરણ ૮ મું.

સ્વચ્છંદી સધવા કે વકરેલી વિધવા ?

દોહરો.

કામની કાચ બીલોરની કંકણ કેરી જાત,
સો નંદાતાં નીવડે આખર અવલ એકાદ.

સમુદ્રના તરંગ જેવો જેનો ચંચળ સ્વભાવ છે, સાંજ સમયનાં વાદળોના રંગ જેવું જેનું મન છે. અર્થાત્ ઘડી ઘડીમાં અવનવા રંગ ધરે છે. મનમાં એક પર પ્રેમ ધરે છે અને તજે છે, વળી બીજા પર ધરે છે; એ પ્રકારે કુંભારના ચાકડાની પેઠે જેનું મન હમેશાં ચળિત વિભાળ રહીને આનંદ પામે છે, એવી આનંદદાયીની અને મધુરવાદીની સુંદરીઓના પ્રેમની સાચી કસોટી એક વિરહ કે વૈધવ્યજ છે.

ભેખ ભજવે વિના ભાવ ભવસાગરે નાવ કાગળ તણું સિંધુ ડોળે,
લ્હાવ નરનારી નવ લઈ શકે લેશ પણ બંધને બારીઓ એય ખોળે:
અંધના ધંધ આંખ્યો છતાં આચરે બંધમાં બૈરીઓ મર્દ બોલે,
એક ચાહન વરે ગુપ્ત બીજું ફરે થાય સંસાર સુખ શ્વાન તોલે.

સાધકો પરબ્રહ્મના પ્રેમથી તાપ તથા ટાઢમાં પોતાના તનને તાવે છે, શૂરવીર પુરૂષો સ્વામી સેવકના ધર્મ વાસ્તે પ્રેમ ઉપર પોતાની વ્હાલી કાયાને કપાવે છે, અને

સાધ્વિઓ સ્વામીના પ્રેમથી પોતાના અંગને સ્વામીના શબ સાથે બાળે છે, એ રીતિએ જ્યાં પ્રીતિનું રક્ષણ થાય છે ત્યાંજ નીતિ, ધર્મ અને જીવનનું સાફલ્ય થાય છે.

*   *   *   *

" જોબન કાયમ નવ રહે કદીએ સરિતા સમ વહી જાય,
ઉદય થતો દિનકર જે ગગને સાંજે અસ્ત તે થાય;
સંધ્યા કેરા રંગ સોનેરી પળ માંહી પલટાય,
કુસુમ ખીલ્યાં ઉપવનમાં જે ચાર ઘડીમાં ચુંટાય. "

" અરરર માડી મરી ગઈ, બળી ગઇ, છળી ગઈ, બળી આ જુવાની, મુઓ આ ઉનાળો, અને ટળ્યો આ રડ્યો રંડાપો! હું તો કાયર કાયર થઈ ગઈ. આ રોયું જરા પણ મેડીમાંથી હેઠે ઉતરાયજ નહિ. બારીએ જરા પણ ડોકીયું થાયજ નહિ; મારૂ પીટયું ઝાડે ફરવા કે પેશાબ કરવાએ બહાર નજ જવાય! કાંઇ ખારૂં ખાટું તીખું મીઠું નજ ખવાય! ધણી મરી ગયો તેમાં બિચારી સ્ત્રીએ શો ગુન્હો કર્યો? ઓહો કેવું મારૂં રૂપ! કેવું નાજુક મારૂ બદન! કેવા ઉત્તમ મારા વસ્ત્રાલંકાર અને શ્રૃંગાર તે સર્વ જોતજોતામાં મારા ભાગ્યમાંથી ઉતરી પડ્યા! અરેરે અત્યારે હું એક સાધુડી જેવી થઇ રહી! કેવળ વેરાગણ બની ગઇ! પૂર્વજન્મનો વૈરી મારો પરણ્યો તેણે અધવચ નદીમાં પડી જંપાપાત કર્યો. રાંડ કાળછારી મારી શોક્યલડી શાન્તાએ તેમનો જીવ હર્યો! રાંડ મરતી ગઇ અને પાછળ પરણ્યાને મારતી ગઇ, અને જોડે મને પણ બાળતી ગઇ! હું ઉછરતી ફુલ કળી, નાનીબાળ નવયુવાન બાળા તેનાથી આ રંડાપાના લાળા

કેમ જીરવાશે ! આ રોયો મદન રાત દિવસ ખાઇ પીને મારી કેડે પડયો છે; તેના ચાળા મારાથી શી રીતે સહન થશે ? હાય હાયરે બાપલીયા આ જુવાનીએ તો મને દીવાની કરી. અરેરે હવે તો મારાથી નહિ જીરવાય તે નહિજ જીરવાય ! ”

* * * *

“ જીરવાય નહિ જીરવાય નહિ માડી,
જુવાની આ જીરવાય નહિ:—૦
સહિઅર સમાણી મારી ચમન કરેને,
નીકળી પડે મારી આંખ્યોરે;
અદેખી નાર મને કરી કજોડે
મારો નાનો નાવલીયો કો ઝાંખોરે:—૦
વાયદો કર્યો ચાર વરસનો ટુંકડો,
થશે જવાન એ હું ધરડીરે;
ઉછળે જુવાની ના ડાટા દેવાયે,
મન હું મરડી મચરડીરે:—૦
નાની બાળ હું રાંડી અભાગે
ખીલતી જુવાની છે માડીરે;
દુનિયા દોરંગી કંઈ કંઈ કહે છે,
હું ગાંડી થઈ દાડી દાડીરે:—૦ ”

ગો૦ મા૦ ત્રિપાઠી.

અરેરે આ ગુપ્ત દુઃખ તે કોને કહેવું ? આ જોબન શૂળ તે ક્યાં સુધી સહેવું ? મુઓ આર્ય ઘરસંસાર ને ઉંધ્યો પરણેતરનો વ્યવહાર ! આ રોયાં માબાપ તે શું કામ પોતાની પામર દીકરી-ઓને શૉક્ય ઉપર આપતાં હશે ? એક રંડાતાં બે મરે અને જીવતાં સુધી એકે ન ઠરે ! હરિ હરિ, પ્રભુ પ્રભુ, આવો અન્યાય

તો આર્ય ઘરસંસારમાં સમાય! એક મ્યાનમાં બે તલવારો શી રીતે શોભે? એક પુરૂષ બે સ્ત્રીઓ કરે મ્હેરામણીના લોભે, અને નવીને તરછોડી જુની જોડે જઇને બેસે મોભે ત્યારે નવીનું મન શા સારૂં બીજા સાથે ન શોભે? પુરૂષ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને લોપી બીજી સ્ત્રી જોડે પ્રીતિ કરે, વખતે બીજી વરે અરે એકને મારી કુડી કાઢી મૂકી અસહ્ય અન્યાય આચરે, તે વખતે માબાપ ઘરડાં, મુરબ્બી અને ઠરેલા ગધેડા આંખ આડા કાન કરે અને સ્ત્રી વખતે જાણી બુઝી, બળાત્કારથી, લાલચથી ફંદ ફરેબથી અન્ય પુરૂષની જાળમાં ફસી પડે તો પછી બધા વડિલોનાં પુંછડાં ભેગાં થઇ હાથમાં જોડા લઇ તેના માથા પર જડાય તેટલા જડે, તેને દુરાચરણી કહી મારવા તડે, અને તેને લાત લગાવી ચોટલો ઝાલી ઘરમાંથી બ્હાર તગેડી મૂકી જાહેરમાં લડે એ કયાંનો ન્યાય? એવો ન્યાય બ્રાહ્મણ કોમ સિવાય બીજી કોમમાં ભાગ્યેજ અપાય? મૂછ પર લીંબુ ઠેરવી જે માબાપ કન્યાધન રાજી ખુશીથી ખાય તેની કન્યા સારી શી રીતે થાય? કન્યાહીત કોરે મૂકી જે કેવળ સ્વાર્થનીજ સરિતામાં તણાય તેની કન્યા આખરે અનીતિમાંજ હણાય! વિભુ વિભુ હવે આર્ય ઘરસંસારમાં સહેજ પેઠો! હરિ હવે મારે શું કરવું! રંડાપો શી રીતે વેઠવો? આખરે મારે પુનર્લગ્ન કરવુંજ પડશે! પુનર્લગ્ન સિવાય મને શાન્તિ વળશેજ નહિ! મારા મનના વિકારો પુનર્લગ્નથી શાન્ત થશે! મારી મનોવૃત્તિ પુનર્લગ્નથી શાન્ત થશે! મારી મનોવૃત્તિ પુનર્લગ્નમાંજ વિરામશે! ખુણો પાળતાં હું મારી કાયા ગુમાવી બેસીશ, અને વખતે કાંઇનું કાંઈ કરી બેસીશ!

જ્યારે ત્યારે જુવાનીથી દીવાનાં થઈ અનાચારમાં પગ દેવાય તેના કરતાં છચોક પુનર્લગ્ન કરવું તેજ ઉત્તમ છે! લોકો એક વખત બડબડીને રહેશે; વારે ઘડીએ સતાવ સતાવ નહિ કરે, અને છાનાંમાનાં હરતાં ફરતાં હજારો અપવાદ માથે મૂકી દેશે; માટે હવે તો ખુલ્લીરીતે અને પરમ શાન્તિથીજ પુનર્લગ્ન કરવું! ચાલ જીવ હવે નાતરે જવું ત્યારે દહાડા શા ભોગવા! લાવ મારા લબાચા એકઠા કરી આજ સાંજે મારે ઘેર ચાલી જાઉં? નહિ તો મારાં રોયાં મારાં સાસરીઆં મને રંડાપાના કષ્ટમાં પૂરી કરશે! રોયાં અભાગીઆં ધરાઇને ધાન ખાવાએ આપતાં નથી! એમના કીકલાને ચડપ લઇને ફરી પરણાવ્યો અને આ કીકલીને હવે જીવતી જોબન ચિત્તામાં રંડાપાનાં લાકડાંવતી બાળવી છે! મારાં રોયાં હવે તમે તમારા હાથનાં કર્યાં હૈયે ભોગવો! તમારા હાથ પગ સળગાવો! હવી હવીને જે કાંઇ કર્યું તે રોઈ રોઇને ભોગવો! હવે હું તમારી આમન્યામાં નહિ રહું! હાય હાય માડીરે હું તો મરી ગઈ. આ રડ્યું જોબન તો ઝપકારા મારી રહ્યું છે! અરરર પ્રેમપીડાએ મારૂં કાળજું કોરી ખાધું.

> "ઝબકારા જોબન તણા જબરા નવ જીરવાય,
> કોમળ કદળી કયમ સહે કોવાડાના ઘાય!"

"અરે હવે તો નથી વેઠાતું, મરી ગઈ માથું તપી ગયું, શરીર બળ્યું બળ્યું થઈ જાય છે, જીવ તલપાપડ થઈ જાય છે. આખા અંગમાં લપકારા અને વેગ આવે છે. હાય હાયરે મને જોબન વીંછુડે ફટકાવી! હવે શું કરૂં? એ વીંછુડો હવે કોણ ઉતારે!?

*   *   *   *

"અરરર માડીરે શૉક્ય ઉપર શીદ દીધી બાપ કરડે જોબન વીંછુડો,
હંઓ હંઓ વીંછુડો.
અરરર માડીરે નાની બાળ રાંડી બાપ, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર લાગે અંગ લ્હાય લ્હાય, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર જીવ મારો જાય જાય, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર કોને કહું હાય વાત, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર કુવે પડી કરૂં ઘાત, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર પરણ્યે છેહ દીધો આજ, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર સાસરીઆંથી આવી વાજ, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર મોંઘમ તેં માર્યો માર, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર દુઃખનો આવે ન પાર, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર જીવતી સળગાવી બાપ, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર છાની મારી સ્વાર્થે છાપ, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર રંડાપો વેઠ્યો ન જાય, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર રાતડી રડે ન જાય, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર કાયા બાળે વિરહ તાપ, કરડે જોબન વીંછુડો. હંઓ૦
અરરર મરી ગઈ લાડીરે નરકે જાજો મા ને બાપ, ,, હંઓ૦

કાંક ફેરફાર સાથે લોકકથાનક.

અરરર ભગવાન માંડીના દિવસ વિરહથી ન જાય, તો આ રાંડીના દિવસ વૈધવ્યથી શી રીતે જાય? આ હૈયાની અકળામણ શી રીતે સમાવાય? એક તરફ જોબન અને બીજી તરફ ખુણો એક તરફ સસરા અને બીજી તરફ સાસુ, એક તરફ સાસરૂ અને બીજી તરફ પિયર, એક તરફ શૉક્ય અને બીજી તરફ માવડીયો ધણી! એક તરફ રંડાપો અને બીજી તરફ દુનિયા!

હવે મારી શી ગતિ! સુડી વચ્ચે સોપારી! ધોબીનો કુતરો નહિ ઘાટનો ને નહિ ઘરનો, સાપે છછુંદર ગળ્યું, ન ગળાય કે ન મૂકાય! હવે વિધવાનો કોણુ બેલી? તે બિચારી સર્વદા એકેલી. નિરાધારનો આધાર કોણુ? તો એક કીરતાર. કીરતાર પણુ કલ-યુગમાં સંતાકુકડી! હવે બેલીમાં સુધારા સમાજ! કેસરના મતને અનુસરવું અને સુધારા સમાજમાં જેમ દોરે તેમ પગલુ ભરવું! ત્યાં દાખલ થઈ પુનર્લગ્ન કરવું અને પછી મન પેર સ્વતંત્ર થઈ મન માને ત્યાં ફરવું! જુવાની તો ચાલી જાય છે, અને નાહક કાચા વૈધવ્યમાં બળી કરમાઈ જાય છે!

* * * *

"જાય છે જાય છે જાય છેરે આ જુવાની ચાલી જાય છે—૦
પાણીનો રેલો ને આભલાની હારો જેવી જુવાની ચાલી જાય છે—૦
નાનો નાવલીયો ને ઘરડાની નારની જુવાની ચાલી જાય છે—૦
પિયુ પરદેશ વસ્યો એવી માંડીની જુવાની ચાલી જાય છે—૦
કંથે છાંડેલી એવી રાંડી સમ માંડી તણી જુવાની ચાલી જાય છે—૦
સાસુ સંતાપે ને માવડીઓ કંથ એની જુવાની ચાલી જાય છે—૦
સધવા રૂવે ને રૂવે વિધવાએ એમ બેની જુવાની ચાલી જાય છે—૦

ગો૦ મા૦ ત્રિપાઠી.

આ પ્રમાણે મદોન્મત્ત થએલી કાન્તા બડબડી ચડભડી હીંચકા ઉપર હીંચકા ખાવા લાગી; નીચે તેની સાસુ હીંચકાના કચવાટથી કચવાઈ જઇ કાન્તાને ભાંડવા લાગી અને જોડેના ખંડમાં કાન્તાના સસરા બેઠેલા હતા, તેમણે કાન્તાના ચળેલા, છકેલા અને ગાંડા ઘેલા ઉદ્‌ગાર સાંભળ્યા અને મનમાં બળી ગયા. ભાનુશંકરનું મરણુ થવાથી ભાનુનાં માબાપ બિચારાં,

અકારાં, ઓશિયાળાં, ગરીબડાં અને અભાગીઆં થઇ ગયાં, તેમની દરેક આશા પાણીમાં મળી. શાન્તાના મરણથી તેઓ ઉપરથી જો કે દિલગીરી દર્શાવતાં હતાં; પણ અંતરમાં અંદરખાનેથી પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. ચાલો એક પાપ ગયું, એક કાશ ગઈ; ઘરમાંથી મંદવાડનો ખાટલો ટળ્યો, એક જણનું ખર્ચ ઓછું થયું, છોકરાને નસીબે બે હાથી બંધાએલા તેમાંનો એક ઓછો થયો; છોકરાને નિરાંત થઈ અને ઘરમાંયે શાન્તિ થઈ, કકળાટ ઓલવાઇ ગયો; શૅકયોના ઝગડા દૂર થયા અને આપણે નિરાંતવાં સુખાળવાં થયાં. આવા પ્રકારના વિચાર લાવી તેઓ કાંક સંતોષ રાખી ફરતાં હતાં; પણ અક્કરમીના પડીયા કાણા અને નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ તે પ્રમાણે એમના કરમે ભાનુશંકરને આપઘાત કરવાની વેળા આવી. ભાનુના મરણ પછી કાન્તા ઘણીજ ફાટી ગઇ; હદ બહાર જતી રહી. તેને ખુણો પળાવતાં તેની સાસુને ઘણીજ મુશ્કેલી નડી, અને છેવટે કાન્તાએ આમન્યા તજી સાસુ સસરાની સામે છચોક બોલવા માંડયું, એટલે ભાનુનાં માબાપ ત્રાસ પામી ગયાં; અને છેવટે થાકી કંટાળી કાન્તાનું નામ દેવું મૂકી દીધુ. કાન્તાએ પણ ખપજોગ બોલવું ચાલવું રાખ્યું અને આખો દિવસ મેડામાં રહી પુસ્તક વાંચતી ગાતી અને હીંચતી; તેનાં સાસુ સસરાનો તો અશકજ ઠંડો થઈ ગયો. જ્યાં સુધી શાન્તા જીવતી હતી, ત્યાં સુધી શાન્તા દેખી ખમાતી નહોતી અને તેનામાં ડગલે ડગલે અવગુણ, છળકપટ અને વાંક દેખાતા હતા; તેને જરા પણ જંપીને બેસવા દેતાં નહોતાં અને રાત્રે પણ તેને સૂવા સરખાંએ દેતાં નહોતાં. આખો

દિવસ કળકળ કરી મૂકતાં, અને તેને પજવી મારતાં; બિચારીને રાત્રે બાર બાર વાગે સૂવા મોકલતાં, રાતના ત્રણ વાગતાં તો તેને ઉઠાડી ઘંટીએ બેસાડતાં. આવું આવું અસહ્ય દુઃખ શાન્તાએ જીવન અંત સુધી સહન કર્યું; છેવટે તેનામાં જરા પણ કામ કરવાની શક્તિ ના રહી ત્યારે તેને શૅાક્ય લાવી શૅાકયની શૂળી ઉપર વીંધી, અને છેવટે જ્યારે તે મરી ત્યારે બિચારી મસાણમાં જઇને ઠરી. ભાનુની માએ ભાનુની નવી સ્ત્રી ઘરમાં આવ્યા કેડે શરૂઆતમાં તો ઘણોજ રોફ અને દાબ બેસાડવા માંડયો; છેવટે સમશેરી અને જહાંગીરી પણ ચલાવવા માંડી; પણ કાન્તાએ બધું ધોઇ પીધું અને આંખ ફેરવી ફેરવી સાસુને ન્યાય આપી દીધો. સાસુ છેવટે જખ મારી હારીને શાન્ત થઇ અને ખુણે ખોચરે ભરાઇને દાંતીયાં કરી કરી બડબડવા લાગી. સસરાજી પણ શાન્તાને વખત આવ્યે મારવા ચુકતા નહોતા; તે પણ કાન્તાનો રોફ અને દમામ જોઇને બકરી બેં થઈ ગયા. સાસુ સસરો જો કાન્તાને કોઈ પણ કારણસર અગર વાંક સારૂ એકાદ બે વેણ કહેતાં તો કાન્તા બે વેણનાં બાર વેણ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે આપતી હતી અને છેવટે રિસાઇને પિયર ચાલી જતી હતી; અગર પાડાપાડોશીને ઘેર ભરાઈ સાસુ સસરાની હદ બહાર નિંદા કરતી હતી.

જમાનાના પરિબળમાં આર્ય ઘરસંસારનું બંધારણ ધીમે ધીમે તૂટવા લાગ્યું, આમન્યાનો નાશ થવા લાગ્યો; કુલાચાર ઘસાવા લાગ્યો, વિવેક સંતાઈ ગયો અને સહનશીળતા તો તદ્દન નાશ પામી ! આર્ય ઘરસંસારની અધોગતિ થવાનાં કારણો

શોધીએ છીએ તો વિબુધ જનો કારણોમાં સુધારો, અંગ્રેજી કેળવણી, સ્વતંત્રતા, ફૅશન અને જમાનો એ પ્રમાણે જેમ માને તેમ મન સૂઝ્યાં કારણો બતાવે છે; કોઇ પણ ધડો લેવા લાયક કારણ મળી આવતું નથી, કોઇ એક સાધારણ આર્યકુટુંબમાં આપણે દૃષ્ટિપાત કરીશું તો આપણને વિવિધ સ્વભાવવાળા વિવિધ સંસ્કારવાળા, વિવિધ વિચારવાળા અને વિવિધ આચારવાળા માણસો દૃષ્ટિગોચર થશે. દરેકનાં વર્તન વિચિત્ર અને વાંધાભર્યા દરેકને લાગશે. ધણીનું વર્તન ધણીઆણીને નહિ ગમે અને ધણીઆણીનું વર્તન ધણીને નહિ ગમે; છોકરો બાપમાં હજાર દોષ જોશે અને તેને ઝટ મરવો તાકશે; વહુ સાસુમાં હજાર અવગુણ જોશેજ અને ઝટ જુવારૂ માંડવા તાકશે; માબાપ દીકરાને ઉડાઉ જોશે, બાયલો ગણશે અને તેની પાસેથી તમામ પૈસા ટકા પોતાની પાસે આવે અને પોતીકા હાથથી તમામ ઘરવ્યવહાર ચાલે એવી ઈચ્છા કરશે. ભાઇ બ્હેનમાં હજાર ગણો સ્વાર્થ જોશે અને તેજ માવતરને સમજાવી સમજાવી મીઠું મીઠું બોલી સૌ ફોસલાવી ખાય છે એમ માનશે અને બ્હેન ભાઈમાં ઘણાક દોષ જોશેજ; ભાઇ સાવ નમાલો થઇ ગયો છે, દરેક રીતે ભાભીને વશ થઇ ગયો છે અને ભાભીનુંજ પાયું પાણી પીએ છે, તમામ રળ્યું ખાટ્યું ખાનગી રાખી સ્ત્રીને દરદાગીના કરાવી દેછે એવુંજ માનશે! આ પ્રમાણે વિચિત્ર હાવ ભાવ અને વર્તન આર્યકુટુંબમાં માલમ પડી આવશે. બાપ છોકરાને નિશાળે ભણાવશે પણ છોકરો શું ભણે છે તેની તપાસ નહિ કરે; મા છોકરીને શીખામણ દેશે, મારી ઢુંડીને સાસરે મોકલશે, પણ છોકરી સાસરામાં રહીને શો ધંધો કરે

છે અને સાસરીયાંને કેવી રીતે ઠારે છે તેની જરા પણ દરકાર નહિ કરે; સાસુ વહુને જોશે કે તરતજ આંખમાં ઝેર ભરાશે, અને જરા પણ તેને જંપીને બેસવા નહિ દે; પણ વહુને પિયર મોકલતી વખત અથવા બહાર કે જમવા મોકલતી વખત વહુ કયાં જઇ આવી, કેટલો વખત લાગ્યો, કેટલા દિવસ રહી અને પીયરમાં રહીને શું કર્યું તેની તલમાત્ર તપાસ નહિ કરે. આવી આવી વિચિત્રતા દરેકના ઘરમાં ભરાઇ રહી છે; કોઇને કાંઇ પણ કોઇથી કહેવાતું નથી. કોઇને બ્હેનપણી બગાડે છે, તો કોઇને પાડોશી બગાડે છે, કોઇને માબાપ બગાડે છે તો કોઇને સોબત બગાડે છે, કોઇને સંસ્કાર બગાડે છે તો કોઇને આચાર બગાડે છે, આ પ્રમાણે કાંઇનું કાંઈ ચાલ્યાંજ કરે છે. એક ઘરમાંજ એક મહાદેવને માને, બીજો માતાને માને, ત્રીજો કૃષ્ણને માને, ચોથો પીરને માને અને પાંચમો નિરંજન નિરાકારને માને. એક સનાતનીનો, બીજો આર્યસમાજી, ત્રીજો પ્રાર્થનાસમાજી તો ચોથો બ્રહ્મસમાજી !!!

આવી રીતે અદ્‌ભુતતા વિવિધ મત વિવિધ વર્તન આર્યોના ઘરસંસારમાં ચાલી રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું કરકસરનું, ધર્મનું, વિવેકનું, નીતિનું અને સહનશીળતાનું ધોરણ માલમ પડી આવતું નથી. જેમ જેને પવન લાગે અને જેવા રંગ લાગે તે પ્રમાણે ચાલ્યાજ કરે છે. આ પ્રમાણેનુંજ ધોરણ બાનુના ઘરમાં ચાલતું હતું; એથી કોઇના પર કોઇનો પણ દાબ પડી શકયો નહોતો.

જ્યાં સુધી બાનુના ઘરમાં શાન્તા હયાત હતી ત્યાં સુધી

ભાનુનું ઘર કાંક કરકસરથી ચાલતું હતું, દળવા ખાંડવાના પૈસા ખરચવા પડતા નહોતા અને તમામ રાંધણું સીંધણું તથા ઘરવ્યવહાર ઘણીજ કરકસરથી ડહાપણથી અને વિવેકભર્યો ચાલતો હતો, પણ શાન્તાના મરણ પછી તમામ ઘરની સત્તા કાન્તાના હાથમાં આવી હતી; કાન્તા જેમ આવે તેમ કરતી અને મન ચ્હાય તેમ રાંધતી અને ખાતી પીતી હતી. દળવા ખાંડવા તો કોઇ દિવસ પણ તે બેસતી નહોતી; વખતે કોક દિવસ જ્યારે શાન્તા કામ કરતાં થાકતી અને જો તે બોલાવતી, તો તે વખતે પણ તે સાફ નાજ કહી દેતી હતી. આ બાબતમાં સાસુ સસરાની તે જરા પણ તમા રાખતી નહોતી. કાન્તાનાં લગ્ન અને ભાનુની મરણક્રિયામાં ભાનુનાં માબાપને ઘણું જ ખર્ચ થઈ ગયું હતું, અત્યારે ઘરની સ્થિતિ ઘણીજ નરમ દશા પર ચાલતી હતી. આજકાલ દળવા ખાંડવાના પૈસા ખરચી શકાય તેમ નહોતું. ભાનુની હયાતીમાં રોજ ઘરમાં બે વખત સવાર સાંજ શાક થતું હતું અને સાંજરે વાળુ દુધથી થતું હતું; અર્થાત સવારમાં દાળ ભાત રોટલી શાક અથાણું પાપડ વગેરે ખવાતાં હતાં અને સાંજરે રોટલી શાક દુધ ખીચડી વીગેરે ખવાતાં હતાં; પણ ભાનુના મરણ પછી તમામ ઓછું થઇ ગયું હતું, દુધ તો છેક બંધ થઇ ગયું હતું; શાક સાંજે જરા જરા થતું હતું, દાળ ભાત પણ બીજે ત્રીજે થતાં હતાં અને ઘી પણ વપરાશમાં ઘણું ઘટાડી નાખ્યું હતું; એકંદરે ઘરની સ્થિતિ પણ ગરીબાવસ્થામાં આવી ગઇ હતી. આજકાલ કાન્તાનું મન ધાર્યું ખાવા પીવામાં થતું નહોતું એટલે કાન્તાને અને સાસુને વારંવાર બાઝવું પડતું હતું; એક દિવસ પણ કંકાસ વગર જતો નહોતો.

કાન્તાને મેડામાં હીંચકા ખાતી જોઈ તેની સાસુ શિવલક્ષ્મીને આંખમાં કરકર આવી અને એકદમ તેને નીચે બોલાવવા વિચાર કર્યો; તેના મનમાં છેવટે સારી રીતે ઠસી ગયું હતું કે, કાન્તા વહુને વધારે છુટ આપવાથી ખોટુ પરિણામ આવશે, અને તે છેવટે પિયર અને સાસરા બંનેની આબરૂ પર કોયલા ઘસશે; તેથી તેણે દિવસે દિવસે કાંક કાન્તાને વધારે અંકુશમાં રાખવા ઠરાવ કર્યો હતો. આ વખતે તેણે તરત હીંચકા સાંભળી ઘાંટો પાડયો.

"કાન્તા!" કાંઇ પણ જવાબ મળ્યો નહીં.

"અલી કાન્તા" જરાક ઘાંટો પાડીને બોલાવી છતાં પણ બોલી નહિ.

"હે કાન્તા!" મોં બગાડીને બોલાવી પણ હા નાનો ઉત્તર મળ્યોજ નહિ."

"અલી કાન્તા, ઓ બહેરી, અલી નવી, કેમ રાંડ સાંભળતી નથી?"

"શું છે?" ગુમાનમાં અને રોફમાં ધીમે રહીને જવાબ કાન્તાએ આપ્યો!

"તો રાંડ કયારની તને નીચે બોલાવ બોલાવ કરૂંછું, કેમ સાંભળતી નથી?"

"પણ છે શું? કહી નાખોને, બરાડા શાને પાડો છો?"

"આ નીચે આવીને આ ડાંગરનો ઘાણ પડયો છે તે જરા ખાંડી નાખ!"

"એ ખંડાવી લ્યો વેચાથી, મારાથી ખંડાશે નહિ, મારૂં તો માથું દુખે છે!"

"ત્યારે આ પાંચ શેર ઘઉં પડયા છે તે જરા ધીમે રાગે ઘંટી તાણી દળી નાખજે !"

"દળાવી હ્યો વેચાથી! મને તો છાતીમાં સણકા આવે છે !"

"તને ભલા ખાંડતી અને દળતી વખતે સણુકા આવે છે; મોટા ઘોરા ખાતી વખતે તો કાંઈ થતું નથી; તે વખતે તો આકડો અને ધંતુરો બધુંએ ઉઠાવી જાય છે, અને કામ કરતી વખતે તાવ આવે છે કેમ ?"

"એ તાવ તમને આવે, મને ખમ્મા કરે, સમજ્યાં બાઈજી જરા માનમાં રહેજો નહિ તો જોયા જેવી થશે !"

"અલી તું શું જોયા જેવી કરીશ !?"

"ત્યારે બોલી જુઓ એટલે ખબર પડશે; સાસુજી હું નહિ પેલી શાન્તા, હું તો છું કાન્તા એ યાદ રાખજો !"

"એટલે તું મોટા કુળવાનની અને ધનવાનની દીકરી તે મારે શા કામની ? તારૂં કુળ અને તારો પૈસો તને ગંધાય ? મારા કામમાં તે શું આવવાનો ?"

"ત્યારે ઘર જોતી વખતે આંધળાં થયાં હતાં ?"

"આ રાંડે મારા છોકરાને ખાધો, મારી મોંઘી અને ડાહી વહુને ખાધી અને હવે મને અંધાપો આપવા બેઠી; રાંડ જરા લાજ, બોલતાં વિચાર કર !"

"તમે બોલતાં વિચાર કરો ! નહોતાં જાણતાં કે છોકરાને નવી પરણાવીશું ત્યારે ખર્ચ વધશે ?"

"એટલે તને દળવા ખાંડવાનુંએ ન કહેવું ?"

"ના, સમજ્યાં."

"ત્યારે હવે કોણ ખાંડશે મારો બાપ?"

"વેચાથી કરાવો?"

"પણ પૈસા ક્યાંથી લાવું?"

"ના હોય તો ઘંટડી વગાડો, નહિ તો હાથે ઘંટી ફેરવો!"

"ઓ મારા બાપ, આ વહુએ તો ગજબ કરવા માંડયો. હાય હાય મા મારી શાન્તા આ કાન્તા કરતાં હજાર ગણે દરજ્જે વધારે સારી, ડાહી, આમન્યાવાળી અને સહનશીલ અને આતો છેક ચળેલી! રાંડ ભણેલી એટલે કોઇને ગણેજ નહિ; દરેકને તરખલા તોલે માને!"

"એ સારી વહુને પણ નઠારી ગણી શૅાકયની શૂળી ઉપર વીંધી, તમે શું સારૂ કર્યું છે? તે તો બિચારી મરી એટલે છુટી, જગત તરી ગઇ!"

"અરે ભગવાન હવે મારી શી વલે થશે? આ ઘડપણ કેમ જશે?"

"રોઇ રોઇને!"

"લે હવે ડાહી થા. આમ છેક ફાટી ન જા. જરા નીચે આવી ઘંટી ફેરવ!"

"એ ફેરવો તમે!"

"ત્યારે તું શું કરીશ?"

"હું રાંધીશ અને ખાઇશ!"

"રાંડ હવે તો ડાહી થા! તું રાંડી કાંઇ સમજ!"

"રાંડી એટલે હું શું કુવામાં જઇને પડું? એતો જગતમાં

જેમ થતું આવે છે તેમ થાય છે; મેં તો કાંઈ તમારા દીકરાને મારી નાખ્યો નથી ને !?"

"ઓ ફાટેલી, આમ છેક ચળી ન જા! બેસ ઝટ ઘંટીએ!"

"એ જ્યારે ઘંટીએ બેસારવાની હતી ત્યારે શું કામ જખ મારવા તમારા દીકરાને ફરીથી પરણાવ્યો ?"

"એટલે નવી વહુ તું થઇ તેથી કાંઈ કામ તું નહિ કરે એમ ને ?"

"એ ચોખ્ખી ના !"

"ઓહો આતે શું કહેવાય ? ક્યાંઈ જગતમાં નવી વહુ કામ કરતી હશે ?"

"તમે જાણતાં નથી જો ન જાણતાં હો તો આજથી મારા દાખલાથી જાણી લેજો !"

"રાંડ બોલતી બંધ થા; નહિ તો તારી જીભજ તાણી લઈશ !"

"હવે છાનાંમાનાં લવારો મૂકીને જે કરતાં હો તે કરો અને છાશની દોણી ભરો !"

"ઓ તારીની ! આ નવીની તો વાતજ વધી ગઈ; જરા શરમા, છેક વંઠી ન જા; નહિ તો મારા ઘરમાં પોષાઇશ નહિ!"

"એ તો હુંએ જાણું છું !"

"શું તારા બાપનું કપાળ જાણે છે ? આમ ચપ ચપ નાને મોઢે લવ લવ કરે છે તે જરા જીભડી ખેંચી રાખ નહિ તો એક લાત મારી ઘરમાંથી તગેડી મૂકીશ !"

"એ કોરટ તૈયાર છે !"

"જા રાંડ સરકાર દરબાર ચડજે ! તું એજ કરવાની છું !

વહુ તમે અંતે નીકળી જવાનાં છો એ ખાત્રી રાખજો !"

"તે વિના તમારી આંખો નહિ ઉઘડે !"

"રાંડ આટલી ભસ ભસ કરે છે પણ ઝટ હેઠે આવી ઘંટીએ બેસે છે ?"

"તમને એકવાર તો કહ્યું કે, હું ઘંટી ખાયણીએ નહિ બેસવાની ?"

"ત્યારે આટલા દિવસ સુધી મારી શાન્તાએ દળ્યુ ખાંડયુ તે સૌ વૃથા ગયું ?"

"ગયુંજ તો."

"ઓહો ધન્ય છે તેને ! મેં તેને ઘણુંએ દુઃખ દીધું હશે પણ બિચારી કોઇ દિવસ મારા સામું બોલી નથી !"

"તેનોજ તમે એને સારો બદલો આપ્યો છે."

"મેં શું કર્યું છે ?"

"કાંઈ નહિ; બિચારીને મરતાં સુધી મારી, છુંદી, શોક્યની શૂળી ઉપર વીંધી અને તેને ધરાઇને ધાન પણ ખાવા ન દીધું; હવે શું બદલો આપવો બાકી રહ્યો છે ?"

"હવે જરા મોંમાં જીભ ઘાલ, એણે બધું કામ કર્યું ને તું કેમ ના કરે ?"

"એ તો ફાવે તે કરે, પણ હું કાંઇ ન કરૂં ?"

"કારણ."

"કારણ એજ કે શાન્તા પંથ વરને પરણેલી ને હું તો બીજ વરને પરણેલી સમજ્યાં ?"

"બીજ વરની પરણેલી તો તમામ ઘરનો ભાર માથે લઇને ફરે અને બધું કામ કરે સમજી ?"

"કાંઇ નહિ, એ પંથ વરની પરણેલી ઘરમાં કામ કરે અને બીજ વરની લ્હેર કરે!"

"એવું તે કયાંઈ થતું હશે?"

"એ લોકો ગાય છે તે ભૂલી ગયાં? જ્યારે ઘરમાં આવીને કામ કરવું હશે ત્યારે રાંડ શું કરવા જખ મારવા શૉકય ઉપર આવશે!"

"ઓ મારા બાપ તને નવગજના નમસ્કાર! રાંડ અત્યારે ગાવા ઉભી થઇ!"

"બઇજી સાંભળો, સાંભળો:—

* * * *

"દાદા મોરા પંથ વર નવ જોશો જો,
પંથ વરની પરણી મહા દુઃખ પામશેરે લોલ;
દાદા મોરા બીજ વર તો જોજો જો,
બીજ વરની પરણી મહા સુખ પામશેરે લોલ.
પંથ વર તો ભોંય સુવારે સોટડીએ ચમકાવે જો,
પંથ વરની પરણી મહા દુઃખ પામશેરે લોલ;
બીજ વર તો લાડ લડાવે ખોળલીએ ખુબ ખવરાવે જો,
બીજ વરની પરણી મહા સુખ પામશેરે લોલ."

"ઓ રાંડ ગધાડી જરા લાજ લાજ, હું તારી બ્હેનપણી નહિ, પણ તારી સાસુ!"

"હુંએ તમને સાસુ ધારીનેજ સંભળાવું છું!"

"ઓ મારાં માબાપ હવે હું તને કાંઇ નહિ કહું; મેં જખ મારી, હવે મારો છાલ છોડ!"

"ત્યારે તમને કોણ બોલાવે છે? નાહક મને શું કામ પજવો છો? જો તમે ઝાઝી મારી પત્તર ફાડશો તો હું તમારા ઘરમાં નહિ રહું!"

"ઓ મારા બાપ, તે હું કયારનીએ જાણુ છું!"

"ત્યારે જાઓ મારૂં નામ ન દેશો!" આ પ્રમાણે સાસુ વહુ સારી રીતે ખખડયાં, લઢયાં અને તડાકો કરી અન્યો અન્ય રિસાઈ ગયાં. કાન્તા ધબધબ કરતી મેડે ગઈ અને સાસુજી બડબડ કરતાં જખ મારી કામ કરવા મંડયાં; ડોસા કકળતા નીચે આવ્યા અને ડોશીને ખુબ ધમકાવી, અને તેને કાન્તાનું જરા પણ નામ ન દેવાનું કહ્યું, અને છેવટમાં જણાવી દીધું કે જો તું કાન્તાની ઝાઝી હાડછેડ કરીશ તો અંતે તે નીકળી જશે, અને આપણી આબરૂ પર કોયલા ઘસશે માટે તેને જેમ ફાવે તેમ આપણા ઘરમાં રાખીને મનસ્વી કામ કરવા દેવું. ઝાઝી પત્તર તેની ન ફાડવી; આ પ્રમાણે ડોસાએ ડોસીને સમજાવી; શિવલક્ષ્મી બિચારી રડી ગઈ અને ખુણે બેસી ડુસકાં ઉપર ડુસકાં ખાવા લાગી, ડોસા હાથમાં માળા ઝાલી એક કોરે બેસી પ્રભુ સ્મરણ કરવા લાગ્યા; અને કાન્તા મેડીમાં જઈ પોતાનાં લૂગડાંલત્તાં એકઠાં કરી ટ્રંકમાં ભરવા લાગી. લૂગડાં ભરતાં ભરતાં ધીમે ધીમે સાદે ગાવા લાગી;

* * * *

"સુખ ને સાહ્યબી નથીરે લખીઆં,
કીરતારે આરે નસીબમાં;
કઠીઅલ દુધડાં કયાંથીરે જમશે,
પામર જીવડો દીબમાં:—૦
અમૃત કુંપો અકર્મીને મળીઓ,
પીધો ન આખર ભોંયજ ઢળીઓ;
સાંસા પડ્યારે શરીરમાં,

નિસાસા નયણાંના નીરમાં.
ઝાંખીને મરતો હાય જીવલડો,
ઝુરી ઝુરી જીવન જીભમાં:—૦

તમામ લુગડાં ટ્રંકમાં પેક કરી; કાન્તાએ કપડાં પહેર્યાં અને સંધ્યાકાળ થાય એટલે ઝટ પિયર ચાલી જાઉં એ વિચાર કરી થોડોક વખત બેઠી ને સંધ્યાની વાટ જોવા લાગી. સાસુએ નીચે સગડી સળગાવી શાક વધાર્યું અને વાળુની તજવીજ કરવા માંડી. ડોસા પણ બિચારા જે માળા ઉપર માળા ફેરવતા હતા તેમને પણ કકડીને ભૂખ લાગી એટલે માળા નીચે મૂકી પરસાળમાં આંટા ફેરા કરવા મંડ્યા; કેમકે:—

'ભૂખ લગી જબ કશું ન સૂઝે, જ્ઞાન ધ્યાન રહે રોટીમાં;
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, આગ ધરો એ પોથીમાં."

તે અનુસાર ખાવા સારૂ તલપાપડ થઈ રહ્યા !

સંધ્યા ધીમે ધીમે પથરાવા લાગી; ઘેર ઘેર દિપકજ્યોત પ્રગટવા લાગી, નાનાં મોટાં દરેક જણાં ધીમે ધીમે ઘરમાં દાખલ થવા લાગ્યાં; જોતજોતામાં સંધ્યા વ્યતિત થવા લાગી.

* * * *

"સંધ્યા સુંદરી લાલ વસ્ત્ર ધરીને જાણે પધારે અહીં,
સંદેશો રવિરાયને સતિ તણો કહેવા ત્વરાએ વહી;
ખેંચી કિરણ ઉતાવળો ધસમસ્યો ભાનુ વહે મંદિરે,
ઉણો થાય પ્રકાશ ખાસ અવનિમાં નિસ્તેજ દિસે નીરે."

કાન્તા ધડબડ ધડબડ કરતી ટ્રંક લઈ નીચે આવી અને એકદમ પરસાળ વટાવી ચાલવા માંડયું; કાન્તાને ટ્રંક લઈ જતી જોઈ સાસુએ પૂછયું.

"અલી શીદ જાય છે ?"

"મારે પિયર !"

"ઓહોહોહો એમાં શું મોટો રિસકો ચઢી ગયો કે ઝટ લઇને ચાલવા માંડયું ?"

"કાંઈ નહિ હું તમને વધારે પડું છું તેથી હું મારે પિયર જાઉં છું !"

"ઓ તારીની આતો મીંયાંની ભેંસને ડોબુ કેમ કહેવાય ? આ જરા ખાંડવા દળવાનું કહ્યું એટલે પિયર જવા વહુ તૈયાર થયાં."

"હશે ત્યારે જ્યારે મારે ખાંડવું અને દળવું હશે ત્યારે હું તમારે ઘેર આવીશ !"

"ત્યારે ઠીક બાપા તને ઠીક લાગે તેમ કર ! અમે કાંઈ તને જવાનું કહેતાં નથી ! નાહક અમને પજવીશ નહિ ! તારા મનનું ધાર્યું કરે છે અને પાછળથી દોષ અમને દે છે. એવું ના કરીશ ! તારે પિયર જવું હોય તો જા; પણ જઇને એમ ન કહીશ કે સાસરીઆંએ કાઢી મૂકી !"

"ઠીક ત્યો ત્યારે હું જાઉં છું !"

"ભલે તારી મરજી."

કાન્તા સપાટાબંધ ટ્રંક લઇ ઘર છોડી પિયર ભણી વળી. ભાનુનાં માબાપ કાન્તાનું આવું વર્તન જોઇ સ્તબ્ધ બની ગયાં; બંનેની આંખમાંથી ઝળઝળીયાં આવી ગયાં, છેવટે ભાનુની માના મુખમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળી પડ્યા કે "આતે સ્વચ્છંદી સધવા કે વકરેલી વિધવા ?"

પ્રકરણ ૯ મું.

પુનર્લગ્નનું પારણું કે અનાચારનું બારણું ?

દોહરો.

ભણ્યા ઘણું પણ નવ ગણ્યા, ધર્મ નીતિનું જ્ઞાન;
વરાંતે વિધવા હોઇથી, માની મોટું માન.

અતિશય હદ બહાર સ્ત્રીઓને છુટ આપવી, મોનાં માગ્યાં લુગડાંલત્તાં અને ઘરાણાંગાંઠાં પહેરાવવાં, ઇચ્છાનુસાર સ્ત્રીને ગમે ત્યાં ભટકવા દેવી, મન ગમતાં ખાનપાન લાવી હાજર કરવાં, ધાર્મિક અને નૈતિક સંસ્કારહીન કેવળ પોપટીઆ કેળવણી આપવી, અને ઘરસંસાર વ્યવહારથી તદ્દન વિમુખ રાખી નોકર ચાકરથી કામ ચલાવી લેવું એ માત્ર સ્વહસ્તે પોતીકા મુખ ઉપર કોયલા ઘસવા સમાન છે.

કાળે પડી હતી નારીયો પડદે ન જોતી આંગણું,
ચટકા કરી ચાલે હવે છતમાં મળ્યું છુટાપણું;
અરધું ઉઘાડી શિર પટીયાં પાડી જાય બજારમાં,
પિચકારી મારે પાનની હિંડે પુરૂષની હારમાં.

ભાવ વિનાની ભક્તિ, અનુભવ વગરની જુક્તિ, હેત વિનાનું મન, શક્તિ વગરનું તન, કંઠ વગરનું ગાન, નીતિ વગરનું જ્ઞાન, પૂંછ વિનાનો મોર, આંખ વિનાનો ચોર,

સજ્જનતા વિનાની સંગત, બુદ્ધિ વિનાની રંગત, વર્ષા વિનાની દામની અને ચંદ્ર વિનાની જામની જેમ સાક્ષાત રિપુ છે, તેમ અંકુશ વિનાની કામની કેવળ કાળી નાગણી છે.

* * * *

" ભામનીઓ ભારત દેશનીરે, નિજ ધર્મ તણો લહી મર્મ;
સદ્‌ગુણ સેવો સૌ પ્હેલડારે, જેથી સફળ થશે સૌ કર્મ.
અતિ હીતકર આ દેશના અસલ સમયના ચાલ,
પેસાડયાં તેમાં તમે અહિત ભરેલાં સાલ.
તેથી તુટયો તમ દેશનોરે, કાંઇ તત્વ તણો શુભ થંભ;
શાસ્ત્રતણો સેતુ તોડીનેરે, કર્યો ઐરક મત આરંભ-૦
પિયર પનાતી પણ સ્ત્રીઓ સેવતી સાસરવાસ,
પિયર પનોતી હાલ તો ગણે પતિને દાસ.
એવી રીતે આ દેશમાંરે, ચાલ્યો દંપતિનો શુભ ધર્મ;
ત્યાં પ્રજા કયાં થકી સાંપડેરે, જે કો સમજે દેશના મર્મ-૦
બાળલગનમાં મગ્ન થઇ વસ્ત્રોડે ધરી વ્હાલ,
ન્યાત વરા કરી વિણ ગજે ઘર ન કરો બેહાલ.
ઘર વેચાવી વરને કહીરે, જર હિણ કરો ન જરાય;
મિથ્થા મોટાઇમાં નવ મરોરે, તોજ આ ભવસિંધુ તરાય-૦
બળતી ચ્હેમાં પતિ પુંઠે પડતી તેના પુત્ર,
ચઢતા તોપ ખડગ મુખે સમજી શરીરને સૂત્ર.
વિધવા કેરૂં વ્રત પાળતીરે, તેના સુત ગ્રહતા સમશેર;
વિધવાલગ્નો ને નાતરાંરે, તેની વર્જા કરતી કેર-૦
મનુકુળ અંદર અવતરી ન ચ્હો પશુનો પંથ.
સાચું એ ભણતર ભણો એજ સુગુણનો ગ્રંથ.
સંઘરી સાચી મતિએ દીયેરે, ડોટી વિદ્યા તણે શીર મોડ;
શણગાર સાચો પતિવ્રત તણોરે, જેની કંઇએ જડે નહિ જોડ-૦"

ન૦ પુ૦ સંઘવી.

એમ આબાદી તુમ બરબાદી ઉક્ત આભૂષણવાળા આબાદ અમદાવાદમાં આજ કાલ એક અદ્‌ભુત પ્રકારની ચર્ચા સર્વત્ર ચાલી રહી છે. વિપ્ર કોમના એક અગ્રેસર આગેવાન ફાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજીની સાઠી બુદ્ધિ નાઠી એ અનુસાર પોતે પોતાની ચોથી અવસ્થામાં સ્વાર્થ ચોથ ઉજવવા તૈયાર થયા છે. વડીલોની ઉજ્વળ કીર્તિની લોથ વાળવા ઉભા થયા છે. અત્યારે તેમના વિચારમાં આડે આવનાર કોઇ રહ્યું નથી; એમ માની તરતની રાંડેલી બાળવિધવા પુત્રી બાળા કાન્તાનું પુનર્લગ્ન કરવા નાતરૂ કરવા ધાર્યું છે. વૈભવ અને સાહ્યબી સદાયે એમનીજ સાથે ફળશે એમ ધારી વૈભવ વધારવાની મુરાદમાં છેવટના એક વખત ફરીથી વધારે વારના કોયલા ઘસવા તૈયાર થયા છે. પાંચ હજાર રૂપીઆની કોથળી પટારામાં મૂકી વિધવાવિવાહ બજારમાં સુધારા ગધેડા ઉપર બેસી જમાનાની ટોકરી વગાડતા બજારનો રસ્તો કાપતા નીકળ્યા છે. મણીલક્ષ્મી અને કુંદનપર કુસુમના સંખ્યાબંધ પત્રો તથા તાર છુટયા છે. મામા અમીધરે પણ આ લવાડો ભાવનગરમાં રહીને પોતાના મિત્રો મારફતે સાંભળ્યો છે. સર્વ જણાં રાયજી પર અણગમો બતાવી આંખ આડા કાન કરી શાપ અને ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવી રહ્યાં છે. કેશરી ડોસો ઘડપણમાં ડાટ વાળવા ઉભો થયો છે, અને પોતાનુંજ ધાર્યું કરે તેવો ક્રૂર તથા નરાધમ છે એમ માની કોઇ તેની વચ્ચે પડવા હીંમત ધરતું નથી. સુધારા સમાજના એક વંઠી ગએલા છાકટા મેમ્બર છેલશંકર વકીલ સાથે કાન્તાનું નાતરૂ કરવા રાયજી તૈયાર થયા છે. છેલશંકર પણ ચાર પાંચ

વરસથી રાંડેલો છે; તેની વિચિત્ર અને દુરાચારમય વર્તણુંકથી તેને કોઈ કન્યા આપતું નથી, તેથી રાયજીનું મોઢું કોયલાથી ભરી કાન્તા સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે. આજ સાંજના રાજનગરના પ્રખ્યાત નાતરાગૃહમાં કાન્તા અને છેલશંકરનાં પુનર્લગ્ન થનાર છે; તેની સાથે મી. મધુકરે પણ કાશી અને કલ્યાણદાસનું નવીન વણીક જોડું પુનર્લગ્ન કરવા સારૂ ઉભુ કર્યું છે. આખા શહેરમાં આ બે નાતરીઆ વિવાહની વધામણી ચારે કોર ફેલાઇ રહેલી છે. બાગ બગીચા, ચૌટાં, ચકલાં બ્રીજ અને સર્વ સ્થળે આ પુનર્લગ્નની ચર્ચા જોશભેર ચાલી રહી છે. જેમ જેને ફાવે તેમ પુનર્લગ્નની વિરૂદ્ધમાં અને તરફેણમાં પોત પોતીકા વિચારો દર્શાવ્યા કરે છે, કાન્તાનાં સાસુ સસરા પણ કાન્તાનો નાતરીઆ વિવાહ થવાનો સાંભળી હેબક ખાઈ છાતીફાટ કલેશ અને રૂદન કરવા મંડયાં છે, અને ઉપરા છાપરી રાયજીને આ કાળુ કર્મ નહિ કરવા સારૂ કહેણ મોકલ્યાં છે; રાયજી તમામ કહેણ હોઈયાં કરી જઇ મુછે સુધારાનાં બે લીંબુ લટકાવી દમામમાં દમભેર હરવા ફરવા લાગ્યા છે અને પોતાનોજ કક્કો ખરો કહેવરાવવા સારૂ તાલમેલ રચવા મંડયા છે.

અત્યારે સમય સાંજના સાડાચાર વાગતાનો થયો છે, અને નાતરીઆલગ્ન રાતના નવ વાગતાં થનાર છે. આખા શહેરમાં એક છેડાથી કે છેક બીજા છેડા સુધી નાતરીઆ વિવાહની વિચિત્ર વાતો થઇ રહી છે; અત્યારે વિકટોરીઆ ગાર્ડનમાં પણ આજ ચર્ચા હવા ખાનાર છેલાણી સેલાણી યુવકમંડળમાં ચાલી રહી છે. કેટલાક વિરૂદ્ધ અને કેટલાક તરફેણમાં વાકબાણ ઉડાવ્યા કરે છે.

"મી. સુરેન્દ્રરાવ, નવીન વિચારોએ નખ્ખોદ વાળી નાખ્યું છે. નવી સભ્યતાએ હીંદુઓનાં તન મન અને ધનમાં એવું તો ગુપ્ત વિષ ઉમેરવા માંડયું હતું અને હજી ઉમેર્યા કરે છે કે તેની અસર દેખતા વિચારકોને ઘણે વર્ષે સ્પષ્ટ રીતે હાનિકારક નીવડેલી જણાય છે અને જણાશે; પરંતુ આંધળા વિચારકોને 'ડફગરને ગંધ સહી' એ નિયમ પ્રમાણે તે નવી સભ્યતા અને નવા વિચારોની હિમાયત કરવામાં મહત્વ જણાય છે."

"મી. રાજેન્દ્રરાવ તમારૂં કહેવું તદ્દન રાઇટ ખરૂં છે; પુરાણી વાતો નષ્ટ થઇને નવી બાબતો ઘુસી ગઈ છે. આપણે પોતે વિલાયતી થઈ ગયા નથી તોપણ આપણા ઘરમાં વિલાયતી-પણું ઘુસાડયા કરીએ છીએ. મુસલમાનોના રાજ્યમાં દેશીઓ ફારસી અરબ્બી ભણી રાજકર્ત્તાઓની બોલી ચાલી શીખી ગયા હતા, પણ તેમનાં ઘર તો સારી રીતે હીંદુજ હતાં. મુસલમાની સભ્યતાએ તો હીંદુઓની બાહ્ય બાબતોમાં ફેરફાર કર્યો હતા, પણ પાશ્ચિમાત્ય સભ્યતાએ તો હીંદુઓના ઘરમાં પેશી દેશી-પણાનો સંહાર વાળવા માંડયો છે."

"મી. સુરેન્દ્ર, એ નવી સભ્યતાએ સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો છે. વ્યાપાર અને કારીગરીને ધૂળ મેળવી છે; નવી સભ્યતા અમારા સાહિત્યનો પણ નાશ કરી દેત પણ અમારા ધર્મે તે સાહિત્યનું રક્ષણ કર્યું છે. સુધારા અને ફૅશને આપણા સામાજીક બંધ ઢીલા કરી નાખ્યા છે, તે અનાદિ કાળના નિયમોની પાછળ ખાઇ ખચુશીને મંડયા છે. આપણે બધા તેના દાસ થઇ પડયા છીએ."

"પરફેક્ટલી રાઇટ મી. રાજેન્દ્રરાવ યુ આર! સાલ્લુ આપણને કોઇ પણ બાબત ઉપર વિશ્વાસજ નથી. શું આપણને આર્યોના જાતિ ભેદમાં વિશ્વાસ છે. સે નો, ના કહો. શું આપણને દેશી કારીગરી પર વિશ્વાસ છે? બોલો, ના પાડો! શું આપણને હિંદુ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ છે? કહો ના. ત્યારે આપણને શા ઉપર વિશ્વાસ છે? કહો કે કોઈ ચીજ ઉપર નહિ!!"

"મી. સુરેન્દ્ર, આપણી સ્ત્રીઓ સ્વભાવિક રીતેજ ફેરફારને પસંદ કરનાર નથી; તેથી જો કે પુરૂષો તો ઇંગ્રેજ બન્યા છે, છતાં પણ **ધર્મે સ્ત્રીઓના ખોળામાં** જઇને આશ્રય લીધો છે. સ્ત્રીઓ આટલી કોમળ આજ્ઞાંકિત અને સરલ હોવા છતાં પણ તેઓએ અદ્યાપિ લગી પાશ્ચિમાત્ય સભ્યતા, સુધારો અને ફેશનને પોતાની પાસે ફરકવા ન દીધી; સ્ત્રીઓએ આપણા જાતિ ભેદની રક્ષા કરી છે પણ હવે પાશ્ચિમાત્ય પોઝીશન સભ્યતાએ સુધારો તેમનામાં ઘુસવા લાગ્યો છે."

"મી. રાજેન્દ્ર સ્ત્રીઓને નવી કેળવણી આપવાને કેટલાએ વરસથી દોઢડાહ્યા જક્કી સુધારકો હિમાયતની બુમો પાડી રહ્યા છે, પણ તેમણે તેવાજ પાશ્ચાત્ય માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષાથી જો પુરૂષોને લાભ થયો હોય તો સ્ત્રીઓને પણ અવશ્ય થાય ખરો; જો પુરૂષોએ પાશ્ચિમાત્ય શિક્ષણથી પોતાની જાતિય યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય તો આપણે તેનો આદર સત્કાર કરીએ, પણ જો એ આડંબરી ઠાઠમાઠથી અને રીત રસમથી આપણી સ્ત્રીઓનું આર્યપણું નષ્ટ થઈ જાય તો આપણે તેને નવગજના નમસ્કાર કરી દૂર ભાગવું એજ બ્હેતર છે."

"ભાઇ સુરેન્દ્ર, આર્યબાળાઓને, છોકરીઓની નિશાળો કન્યાશાળાઓ નિકળતા પહેલાં માતા અને દાદીમાઓથી નિઃસ્વાર્થતાનું શિક્ષણ મળતું હતું. જે ગુણો હાલ ચોપડીઓનાં પાનાં ઉપરજ લખેલા પડ્યા રહે છે, તે ગુણો આગલા સમયમાં અનાયાસે મળતા હતા. તે વખતની સ્ત્રીઓ તે ગુણોની પ્રાપ્તિનાં કારણ અને નામ નહોતી બતલાવી શકતી, તોપણ તેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉદારતા સમાયલી હતી. જો આત્મ સમર્પણ અને પરોપકાર કરવાથી નરનો નારાયણ થઈ જાય છે, તો તેવા ગુણ આર્યસ્ત્રીઓમાં સ્વભાવસિદ્ધ હતા. ઘણી બાબતોનો ભોગ આપીને આર્યો જે ગુણ ખરીદવા ઇચ્છે છે તે ગુણ સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતેજ હતો. આપણે સ્ત્રીઓને અવશ્ય કરીને શિક્ષણ આપવા ઇચ્છીએ છીએ અને આપણે સૌ સ્ત્રી કેળવણીના મજબૂત હિમાયતી છીએ પણ સાંપ્રત કન્યાશાળાના શિક્ષણથી આપણી સ્ત્રીઓના પૂર્વોક્ત ગુણ નષ્ટ થવા ન જોઇએ તેજ આપણો હેતુ છે."

"રાજેન્દ્રરાવ! રોગ પિછાન્યા વગર ઔષધ કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ સાહસિક સુધારકોએ કરી મૂકી છે. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના લાક્ષણિક ગુણોનો નાશ થઇ ફૅશન, સ્વતંત્રતા, અનાચાર અને સ્વછંદીપણાના અનિષ્ઠ સંસ્કારો બેસી ચૂક્યા છે; હવે આપણા કઢાપા અને બખાળા અરણ્ય–રૂદન સમાન વૃથા છે; લ્યો મિત્ર ચાલો જરા આપણે બ્રીજ પર આંટો મારી આવીએ!" કહી સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ વિક્ટોરીયા ગાર્ડન છોડી પુલ ઉપર ગયા; પુલ ઉપરની કમાનો પર પણ યુવકોનાં ટોળે ટોળાં બેઠાં હતાં; અને આજના થનારા નાતરીયાલગ્ન સંબંધી ચર્ચા કરી

રહ્યા હતા. મી. સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ પણ કમાન ઉપર ધીમે રહીને ચઢ્યા અને ટોપી ઉતારી સોનેરી ચશ્મા ચઢાવી ગપાટા સપાટા છાનામાના મુંછમાં હસતા હસતા સાંભળવા લાગ્યા.

"મી. વિરમિત્ર! આ પણ સુધારાનું સાલ્લુ નોનસન્સ હમ્બગ જોયું? એક કેળવાએલી મેટ્રીકયુલેટેડ કુલીન કુટુંબની અને ગ્રેજ્યુએટ હસબન્ડની વાઈફ્ સ્ત્રી પોતાનો ધણી મરી જતાં રીમેરેજ કરવા તૈયાર થઈ છે!"

"મી. રતનલાલ આજકાલ સુધારાનો પવન બહુ વિચિત્ર રીતેજ વાયા કરેછે. બિચારા ભાનુ ગ્રેજ્યુએટના મરણ કેડે તેની સ્ત્રી કાન્તા પેલા છેલશંકર વકીલ સાથે નાતરૂ કરવા આજે તૈયાર થઈ છે. શિવ, શિવ, શિવ, આ પણ એક જમાનાનો જુલમ છે."

"હા યાર જુલમ છે. સાલ્લી ભણીગણીને પોતાનાં પિયરીઆં અને સાસરીઆંના નામ પર મેંશ લગાવા તૈયાર થઇ ગઇ છે! આવી એક દુષ્ટ સ્ત્રીના પાપે હવેથી સ્ત્રી કેળવણી પર તિરસ્કારનો વરસાદ વરસશે, અને કન્યાશાળાના બારણે તાળાં દેવાશે!!"

"ના ના એમ તે શું થાય! શું એકના પાપે કન્યાશાળાના બારણે તાળાં દેવાય? કદી નહિ, શું બધી સ્ત્રીઓ ભણીગણીને આવી એવકુફ નીવડે છે? નેવર કદી નહિ? પણ મિત્ર હવેથી કન્યાઓની નીતિ રીતિ અને શિક્ષણ પર જતે દીવસે ખાસ કરીને ધ્યાન અપાશે! આ કાન્તા એકલી દુષ્ટ છે એમ નથી પણ આખુ તેનું કુટુંબ સુધારાના વાયરે ચઢેલું છે. તેના બાપ, ભાઇઓ અને સઘળુ ફેમીલી સુધારાનું ચુસ્ત હિમાયતી છે. બાપીકા સંસ્કાર દીકરીમાં ઉતર્યા છે."

"હાજ તો, તે વિના તેણી એકલીથી નાતરે જવાય? મિત્ર એ નાતરીઆવિવાહમાં કાંક ઉંડા અને ગુપ્ત પેચ અને ભેદ હશે! રાઅજી ડાસો પેચ વગર રીમેરેજ કરે તેવો નથી. મારા બેટાનો હાથ ખુબ ભરાયો હશે, અને માંહી કંઈ કંઇનાં પેટ ટાઢાં થયાં હશે; ત્યાર વિના છેલબટાઉ અને રાણી મોહીનાની જોડી તૈયાર થાય નહિ!"

"મારા દીકરા પેલા છેલબટાઉ વકીલનું પાણી થયું હશે? કાંઇ એક જણુથી પુનર્લગ્નની ઢોલકી બજાવાય તેમ નથી; એતો અંદર છાનાં છપનાં અને જાહેર કાંઈ કાંઇ રમકડાંઓ સામેલ રહ્યાં હશે; બધું આજ રાતના જણાઇ આવશે અને તરતજ બધો ગોટાળો છાપાના પાનીઆમાં છપાઇ બ્હાર પડશે!"

"મી. સુરેન્દ્રરાવ જુઓ સાંભળો, આખા શહેરમાં આની આજ ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે!"

"મી. રાજેન્દ્ર, આ ચર્ચા કાંઇ નજીવી નથી પણ આ ચર્ચાના ધોરણ પર તો આખા આર્યઘરસંસાર વ્યવહારનો ભાર રહેલો છે."

"મિત્ર જુઓ હવે પેલી નામીચી જુની ટોળી આવે! સાંભળો તેના તડાકા પણ અજબ હશે!"

"બહુ ભણ્યા શાસ્ત્રીઓ ભીખ સુખેથી માગે,
અંગ્રેજી ભણી ભીખતાં શરમ બહુ લાગે."

"જોયું મિત્ર સાંભળ્યા તેમના ઉદ્ગાર? અંતરમાં કેવી જબરી ઈર્ષા છુપાવી રાખી છે?"

"વ્યાપારી તણો શ્રમ અને વેષ જે સાદો,
તે ગમે ન અમને ભભક તણો શિર લાદો."

"મારા બેટા મોંઘમ ચાબુક કેવી ચમકાવે છે ?"

"પિંજરના પંખી સમી દીશા નવ સુજે,
જોખમ વ્યાપારે જોઇ ચરણ બહુ ધ્રુજે."

"જેવી ઉંદર બિલાડીની પ્રીત એવી નવા તથા જુના વિચારવાળાની રીત !"

"તકલેદી તન આ ચા કાશીનું ચણીયું,
તે કામ ન આવે કાંઇ કૉલેજથી હણીયું."

"જોઈ કેવી આડકતરી રીતે આપણી હાંસી કરે છે ? મારા બેટા ઇનડાઇરેકટલી ડપકો આપણને આપે છે !"

"બહુ વધ્યા ડૉકટરો વકીલ દેશ નિર્ધનિયો,
જે જનમેલ જુના લાભ તેમણે લણિયો;
બહુ ભટકે ઘર ઘર પ્હેરી ડીગ્રીના ચણીઆ,
કરી નોકરી ચાકરી નાશ બની બહુ રણીઆ."

"જોયું ભાઈ કેવી તીખી મીઠી મશ્કરી નવા વિચારવાળાઓની કરે છે ?"

"ભાઈ જમનાશંકર, આ કેળવણીએ તો આર્યોનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું ?"

"ભાઈ હવે યુનિવરસીટી શું કરે ? કેળવણી શું મરે ? આખા ગામને શી રીતે ઠેકાણે નાખે ? એ તો બિચારી યુનિવરસીટી ગ્રેજ્યુએટોને ધીમે ધીમે ડીગ્રીના ઝબ્ભાની જોડે એક નાની સરખી ઝોળી પણ આપતી જાય છે ?"

"શું કરે ? શ્રમ પ્રમાણે, જ્ઞાન પ્રમાણે અને ભણતર પ્રમાણે ફળ ન મળે ત્યાં હૈયાં શી રીતે ઠરે ?

" કાવ્ય રસો શું તરશ છીપાવે, ભાષા ભાખરી કામ ચવાય;
તર્ક તેલથી બળે શું દીવા, ગણિત અંગ પર શું ઓઢાય?
પઠન તણું ફળ ધન નવ મળતાં તન મનમાં જન સૌ ધીખાય,
શીખામણ તો છે સાચી પણ એ સંતોપજ કયમ શિખાય ? "

વિદ્યાર્થીજીવન પત્ર

"મિત્ર તેમની ટીકા જમાનાને બંધબેસ્તી છે, એટલે આપણે સાંભળ્યા વગર ચાલે તેમ નથી."

" સુરેન્દ્ર ! યાર જો જો પેલા બે જણા રાયજીના સગા જેવા કાંઈ આવે છે; તે કાંઈ આવેશમાં આવી તડાકા ફડાકા ઝુડતા જણાય છે. ચાલો આપણે ધીમે રહીને તેમની પુંઠ પકડીએ. તેમના તડાકામાં કાંઇ કાંઇ નવીન જાણવાનું જડી આવશે !"

" હા ચાલો તમારૂં કહેવું ખરૂં છે, આપણે આમ આડકતરી રીતે ઉતરી જઇને પછી ધીમે રહીને તેમની પાછળ પાછળ જઇએ !"

" હા, ચાલો." કહીને બંને મિત્ર કમાન પરથી ઉતરી પડ્યા અને પાછળ ચકરાવો ખાઈ ધીમે ધીમે તેમની પાછળ રસ્તો માપવા લાગ્યા.

" ભાઇ કરૂણાશંકર અંતે તમારા કાકા રાયજીભાઇએ તો વડીલોના નામ પર કોયલા ઘસવા માંડયા !"

" હા, ભાઈ તે ઘણુંજ અનિષ્ઠ કાર્ય કરવા તૈયાર થયા છે; અમે બહુ તેમને સમજાવ્યા પણ એકના બે તે થતા નથી !"

" હરિ હરિ હરિ ' વિનાશકાળે વિપરિત બુદ્ધિ ' ' સાઠી બુદ્ધિ નાઠી ' તે પ્રમાણે તેમનો પણ વિનાશકાળ પાસેજ આવેલો લાગે છે !"

"તે વિના વિધવા દીકરીનું નાતરૂં કરવા તૈયાર થાય નહિ !"

"હવે એમાં શું રાયજી ખોટું કરવા તૈયાર થયા છે કે તમે બધા ભેગા થઇને તેમની પાછળ ભસ ભસ કરો છો! ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે. બાળવિધવાઓ વખત મળતાં પાછળથી કુછંદે ચઢી ખરાબખસ્ત થાય છે અને માબાપની તથા સાસરીઆંની આબરૂ ધૂળ મેળવે છે, તે તમે જાણો છો તો બિચારા રાયજી પોતાની બાળવિધવા દીકરી કાન્તાને પુનર્લગ્ન કરી સારે રસ્તે ચડાવે છે તે શું ખોટું કરે છે? જમાનાને જાણીનેજ તે પાણી પંહેલાં પાળ બાંધે છે સમજ્યા ?"

"હશે હવે જે કરશે તે ભોગવશે; પણ કહો કેશવલાલ તમે તમારી સ્ત્રી કમળાને કેમ ભણવા મોકલતા નથી? બપોરના તેમને સારી રીતે વખત મળી શકે તેમ છે! તે બિચારાં અભણ છે, મારા સમજવા પ્રમાણે જો તમે તેમને મોકલો તો અન્ય કેળવાએલી સુંદરીઓના સમાગમથી તેમને કાંઇક લાભ થાય અને તેથી તમે પણ સુખી થાઓ !"

"મણિભાઇ, મારી સ્ત્રી અભણ છે, તેથી મને સહજ અસંતોષ રહેતો હશે એમ તમારી ધારણા જણાય છે; પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. એક ભણેલી ભામનીના ભરથાર ભોળા ભાઇની ભીતર વેદના જ્યારે જ્યારે હું યાદ કરૂંછું ત્યારે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મારી અભણ સ્ત્રી મને પરમ આનંદ આપનારી છે."

"મી. કેશવલાલ! શું કેળવણી નહિ પામેલી સ્ત્રીની યોગ્યતા કેળવાએલી સ્ત્રી કરતાં પણ તમે અધિક માનો છો ?"

"મીસ્ટર, તમે સ્ત્રીની યોગ્યતાનું ધોરણ ફક્ત ભણુવા ઉપરજ રાખતા હો તો હું કહુંછું કે મારી સ્ત્રી માત્ર લખતાં વાંચતાં શીખેલી નથી એટલુંજ નહિ તો તે ભોળાભાઈની ભાગીરથી જે હેડમીસ્ટ્રેસ છે તેના કરતાં તો હજારગણી કેળવાએલી છેજ."

"ત્યારે જે સ્ત્રી ભણેલી ન હોય તે કેળવાએલી હોઈ શકે એમ કહેવાનો તમારો હેતુ છે, તે શું તદ્દન ખોટો નથી ? કેમકે ભણુવાનું નામજ કેળવણી છે, કેળવણી કાંઇ ભણુવાથી જુદી નથી."

"જે સ્ત્રીઓ ભણેલી નથી હોતી, તે તે સ્ત્રીઓ ઘણીખરી વાતે ફક્ત લખવા વાંચવા સિવાય કેળવાએલી હોઈ શકે છે; પણ જે જે સ્ત્રીઓ ભણેલી હોય છે, તે સ્ત્રીઓ બધી વાતે કેળવાએલીજ હોય છે એમ કાંઈ નથી; કેમકે લખતાં વાંચતાં શીખવું એ સર્વ પ્રકારની કેળવણીમાં મોટું મદદ કરનાર સાધન રૂપ છે ખરૂં, તોપણુ તે એક જાતની પોપટીઆ પંડીતાઇજ છે. મનુષ્યને વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં જે જે પ્રકારના વિષયો તથા પ્રાણી પદાર્થોની સાથે સંબંધમાં આવવું પડે છે, તે તે વિષયોને સર્વોત્તમ રીતે અનુભવી શકાય અથવા તે તે વિષયો અને પ્રાણી પદાર્થો પ્રતિનાં યોગ્ય કર્ત્તવ્ય સાધી શકાય તેવી અંતઃકરણની સ્થિતિ કરવી, તેવું વૃત્તિયોનું વલણ કરવું, તથા ઇંદ્રીઓને તેવો અભ્યાસ આપવો તેનુંજ નામ કેળવણી છે; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો કોઈ પણ વિષયના સબંધે મનુષ્યના મન તથા તનને ઉત્તમ સ્થિતિવાળુ કરવું તેનું નામ કેળવણી છે. ઘણીએ ભણેલી સ્ત્રીઓને વાત કરતાં કે રસોઈ કરતાંએ આવડતું નથી. સગાં સબંધી સાથે કેવા પ્રકારના પ્રેમ અને સલુકાઈથી વાતચીત કરી

તેમને સંતોષ આપવો તે સ્વપ્ને પણ જાણતી નથી; કેવાં પ્રેમ વચનો વદી પતિ હૃદયને પ્રેમમય કરવું એતો તે બાપડી સમજતીજ નથી, એટલું નહિ પણ પતિવ્રતની મહુત્તા કેટલી છે? તેમજ પતિ આજ્ઞા પાલન કેમ કરાય તે આદિક, ઐહિક અને પારલૌકિક સુખના સાધન રૂપ સ્વધર્મ સમૂળગા પણ અનુભવતી નથી, તોપણ વિશેષમાં ભણેલી પણ ભમેલી ભામની પોતાના ભણતરની સહાયતાથી ખડીઆ, કલમ અને કાગળના સંયોગથી ક્વચિત્ પતિને કે ગમે તેને છેતરવાનો છળ કુશળતાથી કરી જાણે છે; તેથી ઉલટું અભણ સ્ત્રીઓ, સ્વજન અને પરજન સાથે બોલાવાના વિવેકને, સ્વાદિષ્ટ અને ગુણકારી રસોઈ કરવાના કામને, પતિવ્રતાના ધર્મને, પતિપ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની કળાને તથા અન્ય બાબતોને શ્રેષ્ટ પ્રકારે અનુભવે છે. હવે આપ કહો કે કઈ સ્ત્રીને કેળવાએલી ગણવી ?"

"ત્યારે સ્ત્રી પુરૂષમાં કાંઈ પણ ભેદ રાખ્યા વિના પાશ્ચાત્ય રીતિ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને સ્કુલો, કૉલેજો અને યુનિવરસીટીઓમાં કેળવણી આપવાનો જે રિવાજ સાંપ્રત સમયમાં ચાલે છે તે શું ખોટો છે ?"

"સ્ત્રીઓને પુરૂષોની સાથે તેમના જેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરાવવો, પુરૂષોની બરાબર ડીગ્રીઓની પરીક્ષાઓ પાસ કરાવવી અને તેમનું સ્ત્રીપણું ટાળી સ્વતંત્રતા પુરૂષપણું આપવું, તેમને બજારમાં અને હવા ખાવા જતાં સાથે ફરવા લઈ જવી, શેકહેન્ડ કરવી, બોલી ચાલી અને પહેરવેષમાં વિચિત્રતા દર્શાવવી, પુરૂષની સમાનજ તેમને સર્વ પ્રકારની છુટ આપવી એ બધું સ્ત્રી કેળવણીનું સ્વરૂપ અને એ લક્ષણો જેનામાં જોવામાં આવે તે

સ્ત્રી કેળવાએલી કહેવાય !? હું તમને હમણાં કહી ગયો તેમ સ્ત્રીઓના પહેરવેષ, મનોવૃત્તિઓ, રીતભાત વગેરેમાં વિચિત્રતા દાખલ થાય અને તેઓ કેવળ અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષોનું અનુકરણ કરે તેનું નામ સ્ત્રી કેળવણી નથી; પણ જે રીતે ચાલવાથી સ્ત્રી જાતિએ સુખી થવાય પોતાના કુટુંબનાં નાનાં મોટાં સર્વ જે પ્રકારે પ્રસન્ન અને સુખી થાય એવા પ્રકારની મનોવૃત્તિઓ, રીતભાત અને પહેરવેષ થાય તથા તે જનસમાજને પૂજ્ય થાય એવાં સદાચરણવાળી થાય તેનુંજ નામ સાચી સ્ત્રી કેળવણી અને જેનામાં તે લક્ષણો જણાય તે સ્ત્રી કેળવાએલી કહેવાય, બાકી બધું વનિતા વૈકલ્ય કહેવાય."

"શું સ્ત્રીઓને લખતાં વાંચતાં શીખવવામાંજ તમે સઘળા દોષોનો આરોપ કરો છો? કે જેથી તેમને તે પ્રકારનું શિક્ષણજ આપવું નહિ?"

"હજુ સુધી મારા કહેવામાં એવું તો કાંઈ આવેલુંજ નથી કે સ્ત્રીઓને બિલકુલ લખતાં વાંચતાં શીખવવુંજ નહિ; પણ મારા કહેવાનો તો એવો હેતુ છે કે સ્ત્રીઓને લખતાં વાંચતાં તો અવશ્ય શીખવવુંજ જોઇએ; પરંતુ લખતાં વાંચતાં શીખ્યા પછી તેમને સાંપ્રત સમયની નવીન પદ્ધત્તિથી જે ટ્રેઈનીંગમાં ટ્રેઇન કરવામાં આવે છે, તેમ થવાનીજ માત્ર જરૂર નથી અને તેમ થાય છે તેમાંજ લોકોને અરૂચિકર તથા અહિતકર દોષો સ્ત્રી તત્વમાં ઉદ્ભવ પામે છે. સ્ત્રીને વિદ્યા ભણાવવી કેળવવી એતો જરા પણ દોષરૂપ નથી; પણ સાંપ્રત આડંબરી અને ઠાઠમાઠ ભરેલી સ્ત્રીશિક્ષણ પદ્ધત્તિ અને તેના હેતુ ચાલુ જમાનામાં બરાબર બંધબેસતા નથી."

"એમ મોંઘમ તોપના ગોળા ગગડાવે કાંઈ કામમાં ન આવે; બરાબર તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ ખુલ્લી રીતે જણાવો."

"મારા મહેરબાન તો જરા કાન ઉઘાડી સાંભળો. સ્ત્રીઓને લખતાં વાંચતાં સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી નીતિ ધર્મની કેળવણી આપવાની ખરેખરી જરૂર છે; પણ તેમને અક્ષરજ્ઞાન થયા પછી ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું એ કાંઈ બહુ ઉપયોગી નથી. મારી પડોશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ આખી રાત ગ્યાસતેલના દીવા બાળીને બેસે છે તથા અકબર હેનરી અને વિલીયમનાં ચરિત્ર ગોખી ગોખીને મોંઢે કરે છે; ફ્રાન્સ અને ઉત્તર અમેરિકાની સામુદ્રધુનિઓ, અખાતો અને નદીઓનાં નામ બરાડા પાડી મુખ પાઠ કરે છે. હવે કહો, આ ચરિત્રો અને ભૂગોળનાં ગામડાંઓ સ્ત્રીઓને શા ઉપયોગનાં છે? પોતીકા ઘરની વ્યવસ્થા કરવામાં ગૃહિણી તરીકે સંસાર વ્યવહારમાં સગાંવ્હાલાં સાથે વર્તવામાં, તેમજ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવામાં અને સુશીલ માતાનાં સદ્‌ગુણી, સુખી તથા સદાચારી બાળકો નીવડે તેવી કેળવણી આપવામાં કેવી રીતે કામમાં આવશે તે સમજી શકાતું નથી. વિદ્યા ભણવાથી જ્ઞાની થવાય છે, તેથી કોઈ અભણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે અવિવેક અને તોછડાઈથી વર્તે છે તેમ પેલી ભણેલીઓએ તો નહિજ વરતવું જોઇએ; પણ આપણે તેથી તદ્દન ઉલટુંજ જોઇએ છીએ. ઘણીએ ભણી ગણી પંડિતા બનેલી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની અવજ્ઞા કરી તેને મૅડ ગાંડો થઈ ગએલો કહે છે અને ફાવે તેમ વર્તન ચલાવી જીંદગી પૂરી કરે છે. ઉંચ કોમની સ્ત્રીઓ કે જેમના સ્વામીનાથ ઘણા-

ખરા ભાગે ભણેલાજ હોય છે, તેઓ તો ભણીને પોતાના ભરથારને પોતાના વિદ્યાજ્ઞાનથી વ્યવહારમાં સ્હાયકારક થઇ પડે એતો જાણે સંભવિત છે; પણ કોઈ કુંભાર, હજામ, ઘાંચી, મોચી અને માળીની સ્ત્રી કે જેમના ધણી ઘણાખરા ભાગે અભણ હોય છે અને તે બાપડા પોતાની જાતના કામ ધંધા કરી ગુજારો કરે છે, તેમની સ્ત્રીઓ ઉકત પ્રકારે ભણીગણીને પંડિતાણી થાય, પછી તે પોતાના ગમાર, અભણ અને મહેનત મજુરીનો હલકો ધંધો કરનાર ધણીની સાથે શી રીતે સંસાર ચલાવે ? બાઇ તો નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે રાગ તાલ સાથે ગાતાં અને નાચતાં શીખેલાં હોઈ અંગ્રેજી રાગનાં ગીત મોંઢે કરી લટકાળાં ચટકાળાં બની ગયાં હોય છે; આખા ભરતખંડ અને ઈંગ્લાંડની ભૂગોળ, ઈતિહાસ, ફ્રાન્સનાં જોવા લાયક સ્થાનોનાં નામ, હીંદુસ્થાનની હવા ખાવા લાયક શિતળ ટેકરીઓનાં નામ તથા સોયો, ટાંકણીઓ, દીવાસળીઓ અને સ્ટીલપેનો બનાવવાનાં કારખાનાની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી સર્વ વિદ્યામાં કુશળ બનેલાં હોયછે, તે હવે પોતાની નાતના પરણેલા ધણી ઘાંચી, મોચી કે કુંભાર જોડે કેવી રીતે ઘરસંસાર ચલાવશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ કરો! **વિદ્યાથી વિનય** આવવો જોઇએ; પણ **હાલની કેળવણીથી વિલાસીપણું** આવે છે અને તેથી ઠાઠમાઠને પસંદ કરનારી તેમજ વૈભવવિલાસ ભોગવવાની ઇચ્છા રાખનારી ભણેલીગણેલી ઘાંચણ કે મોચણને અલબત પોતાનો ધણી અને તેનો જાતિ કસબ પસંદ નહિજ પડવાનો અને આવી રીતે દંપતી સંકટનું એક પૈડું નીકળી જવાથી તેમનો સંસાર સુધરવાનો નહિજ પણ અવશ્ય બગડ-

વાનોજ ! આ બાબતનો પૂરતો વિચાર કરનારા સુજ્ઞોને સહજ સમજાય તેમ છે.

એક આર્યબાળા કે જેને લગ્ન થયા પછી સાસરે જવાનું અને ત્યાં અપરિચીત સ્વભાવનાં અને અજાણ્યાં માણસોમાં સહવાસ કરવાનો છે, તેને ઔરંગજેબનો ઇતિહાસ કે બેન્જામીન ફ્રાંકલીનનું ચરિત્ર શીખવવાથી શો લાભ થવાનો ? તે બાળાને તો પતિવ્રતા સીતા, સાવિત્રી, અનસૂયા અને દમયન્તી જેવી પ્રાતસ્મરણિય સતી સાધવિઓનાં સુચરિત્રોજ સદા શીખવવાં જોઇએ; કે જે તેનો સંસાર સુધારવામાં કામ લાગે; તેમજ એક આર્યવિધવા કે જેને વિવિધ વિષયો અને મોજમઝા માણનાર માણસોથી નિસંગ રહી વૈધવ્ય ધર્મમાં અનુકુળ સંગ અને સ્થળનું સેવન કરી પોતાની જીંદગી સુવિચાર અને સદાચારમાં પૂર્ણ કરવાની છે, તેવી વિધવાને કૉલેજનું નૉલેજ શા કામનું છે? એક વિપ્ર ક્ષત્રી કે વણિકની કન્યાને સ્કુલમાં કે કૉલેજમાં ડ્રીલ કે ડ્રાઇંગ જેવું ફૅશનનો પવન પેસે તેવું શીખવવામાં આવે તો તે પછી પોતાના બાળકોને સ્વધર્મ પરાયણ કેવી રીતે કરી શકશે વારૂ ? આટલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રીઓને નિરૂપયોગી એવું ઘણું શિક્ષણ શાળાઓ અને કૉલેજોમાં આપવામાં આવે છે. દેશકાળ અને પાત્ર વગેરેનો કોઇ પણ પ્રકારે વિચાર કે ભેદ રાખવામાં આવતો નથી, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હાલની સ્ત્રીશિક્ષણ પદ્ધત્તિમાં ઘણી ગંભીર પ્રકારની ખામીઓ રહેલી છે. જો આર્યબાળાઓને તેમના આર્યત્વમાં સ્થિત રાખવાના હેતુથીજ સ્ત્રીશિક્ષણ ખાતુ યોગ્ય રીતે ચલાવવામાં આવતું હોય તો તેમને ટાપટીપવાળા અને

તેમના સંસાર વ્યવહારમાં નિરૂપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની કશી આવશ્યકતા જણાતી નથી; તેમને પોતાના કુટુંબીઓની સમક્ષ કે નાટકશાળામાં ગાવા નાચવા જવાનું હોતું નથી, તેમને નથી આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની કે નથી લડાઇમાં લડવા જવાનું, તેમજ આર્યસંસારના બંધારણ પ્રમાણે તેમને રળવાનું કે કુટુંબ પોષણ કરવાનું કે નોકરી કરવાનું કાંઇ નથી! તેથીજ કરીને સ્ત્રીઓને કેળવણી તરીકે શીખવવામાં આવતા સંગીત, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇતિહાસ, દશાંશ અને અપૂર્ણાંકના હિસાબો સર્વ નિરૂપયોગી છે. તેમના પહેરવેષ અને રીતભાતમાં વિલક્ષણતા અને સ્ત્રી પુરૂષના સરખા હક્ક એટલે સ્વતંત્રતાના નામે સ્વછંદતાના વિચારો વગેરેનાં અયોગ્ય શિક્ષણનાં કારણોથી તેમજ તેમને દરેકને મહેતીજી બનાવવા જેવું જ્ઞાન આપવું એ પણ નિરર્થક છે. સમજ્યા મારા મહેરબાન! હવે મારો હેતુ ધ્યાનમાં આવ્યો? હું કાંઈ સ્ત્રીકેળવણીનો વિરોધી નથી પણ ચુસ્ત હિમાયતી છું; આ તો જ્યારે કાન્તા પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થઇ છે ત્યારે ઘણાક વિબુધોના અંતરના વિચારો બહાર પડવા લાગ્યા છે; જો કે તેમાં ઘણા વ્યાજબી પણ હશે અને ગેરવ્યાજબી પણ હશે; કેટલાક એકપક્ષી હશે અને કેટલાક સર્વપક્ષી હશે; દુનિયાને જેમ લાગશે તેમ કડવી મીઠી ટીકા કરશે સમજ્યા?"

"હાજી આપનું કહેવું હું તમામ સમજ્યો!!"

"ગામ ગપાટા સપાટા આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળ વ્યતિત થતાં અંત ઉપર આવવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે યુવકમંડળ વેરાવા લાગ્યું. સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ પણ પ્રસ્તુત ગપાટા સાંભળી

છક થઇ ગયા. તે બન્ને મિત્રો મંદ મંદ પગલાં ભરતા ભરતા અને જમાના સંબંધી ટીકાઓ કરતા કરતા નાતરાગૃહ તરફ વળ્યા.

બરાબર સાડાઆઠનો અમલ થતાં એક રબરટાયરની લેન્ડો ગાડી મી. ફાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજી અને તેના ફેમીલીને લઈ કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થઈ. રાયજી અને તેનું ફેમીલી ગૃહમંદિરમાં દાખલ થતાં હુરરેનો જયઘોષ મચી રહ્યો, તાળીઓ અને થેન્કસના જબરા ઉદ્‌ગાર થઈ રહ્યા!! આશરે દશેક મીનીટ વ્યતિત થઇ કે તરતજ મી. મધુકર, કાશી અને કલ્યાણદાસને લઇ મંદિરમાં દાખલ થયો; તેની સાથે મી. છેલશંકર વકીલ પણ પોતાના ફ્રેન્ડ સહિત હાજર થયા. બૅન્ડના સરોદો ધમકારા બંધ વાગવા લાગ્યા: જોતજોતામાં નવ વાગ્યાનો અમલ થયો; જ્યાં ઘડીઆળમાં નવનો રણકાર થયો કે તરતજ એકદમ મંદિરમાં શાન્તિ પથરાઇ ગઈ અને પુનર્લગ્નના કામની શરૂઆત થઈ. દરેક જણા પોતપોતાના આસન પર છાનામાના ચૂપાચૂપ બેસી ગયા. મી. સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ પણ ગૂપચૂપ આ નાતરાના સાજનમાં સામેલ થઈ ગયા, અને હવે શું થાય છે તે બારીકાઇથી નિહાળવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં સુધારાસમાજના પ્રમુખ મી. પરમોદરાય ઉભા થઈને પોતાના બુલંદ અવાજથી સાજન મ્હાજનને પ્રબોધવા લાગ્યા.

"મહેરબાન બાનુઓ અને ગૃહસ્થો! આજની રળીઆમણી અને ખુશનુમા રાત્રીએ આપણી સમાજના જાણીતા અને માનીતા સુધારક મી. પુરૂષોત્તમરાયજી પોતાની બાળવિધવા પુત્રી કાન્તાલક્ષ્મીનું પુનર્લગ્ન સાહસિક સુધારક મી. છેલશંકર

વકીલ સાથે કરવાના છે અને મી. મધુકર તેમના મિત્ર નંદલાલભાઇની બાળવિધવા પુત્રી કાશીબાઈનું પુનર્લગ્ન મી. કલ્યાણદાસ સાથે કરવાના છે. હું આશા રાખું છું કે તમે સઘળા આ ખુશકારક સમાચાર સાંભળી બહુજ ખુશી થશો અને અંતઃકરણપૂર્વક આપણી સમાજનો વિજય ઇચ્છી આ નવીન સુધારકોને થેન્કસ ધન્યવાદ આપશો ! સેક્રેટરી સાહેબ મી. હરિપ્રસાદભાઇને સમાજના સીરસ્તા અને રાબેતા મુજબ પુનર્લગ્ન થવા અગાઉ સમાજના મુખ્ય મુખ્ય નિયમો વાંચી સંભળાવશે અને ત્યારબાદ પ્રમાણપત્ર તથા પ્રતિજ્ઞાપત્ર આપી નવીન જોડાંઓની સહીઓ લેશે !!"

"મહેરબાન સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! સદરહુ સમાજના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે. પહેલો નિયમ એ છે કે, સમાજના દરેક મેમ્બરે અર્થાત્ સ્ત્રી પુરૂષના જોડામાંથી બને તો બંને જણાંએ અગર એક જણે જ્યારે સમાજ મળવાની હોય ત્યારે અવશ્ય કરીને હાજર રહેવું. બીજો નિયમ એ છે કે, પરણેલા પુરૂષે પરણેલી સ્ત્રીની દરેક રીતે તબીયત સાચવવી અને તેમની સ્ત્રી સમાજમાં છુટથી હરી ફરી શકે તેમાં જરાએ વાંધો લેવો નહિ. ત્રીજો નિયમ એ છે કે, પરણેલા જોડામાંથી પ્રમુખ જેની મદદ પુનર્લગ્નનાં કામ સારૂ માગે તેણે પોતાના અંતઃકરણપૂર્વક બનતી તમામ મદદ કરવી. ચોથો નિયમ એ છે કે, દરેક મેમ્બરે સમાજના હક્ક જાળવવાને જુના જમાનાના હિમાયતીઓ સાથે મજબૂત લડત લડવી અને સમાજનો દરેક બાબતમાં વિજય ઇચ્છવો. પાંચમો નિયમ એ છે કે, પરણેલા જોડામાંથી જો કોઇ પણ સ્ત્રી અગર પુરૂષ મેમ્બર સમાજની વિરૂદ્ધ વર્તણુંક

ચલાવતો માલમ પડશે તો તરત તેને બાતલ કરવામાં આવશે. છઠ્ઠો નિયમ એ છે કે, પરણેલા જોડાએ હમેશાં સંપસંપીને રહેવું; છતાં વાંધો પડે તો તેણે તરતજ એક વાંધાની અરજી સમાજમાં મોકલી સમાજ મારફતે વાંધો પતાવી નાખવો અને સમાજની બોલબાલા બોલાવવી. પ્રમુખ સાહેબની આજ્ઞા મુજબ સમાજના મુખ્ય મુખ્ય નિયમો કાન્તાલક્ષ્મી અને છેલશંકર વકીલ તથા કાશીબાઈ અને કલ્યાણદાસને વાંચી સંભળાવ્યા છે; હવે તે સાહેબો પોતીકી સહી આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર અને પ્રમાણપત્રમાં આપવા મહેરબાની કરશે !!" આ પ્રમાણે કહી સેક્રેટરી સાહેબે પતિજ્ઞાપત્રનાં ફોર્મ કાન્તા અને કાશીબાઇને આપ્યાં અને તેમની સહી લઈ લીધી, જોડે સાક્ષીઓની સહી પણ લીધી; ત્યારબાદ સમાજની વચ્ચોવચ્ચ કાન્તા અને છેલશંકર વકીલ તથા કાશી અને કલ્યાણદાસ દરેકના હાથમાં પુષ્પોના હાર આપી ઉભાં રાખ્યાં અને તેમને પ્રમુખે ઈશ્વરના સોગન લેવરાવી વેદના આશિર્વચનનો ઉચ્ચાર કરી હસ્તમેળાપ કરાવરાવ્યો; દરેક મેમ્બરે નવીન જોડાંને તાળીઓના ગગડાટથી અને થેન્કસના ઉદ્ગારોથી વધાવી લીધાં અને તેમના ઉપર ચોગરદમથી પુષ્પોનો વરસાદ વરસ્યો. થોડીક વાર થઈ કે તરતજ કાશીબાઇનાં સગાં રોતાં કકળતાં ધમચકડી મચાવતાં સમાજમાં દાખલ થયાં અને બૂમરાણ મચાવી હાહાકાર જગાવી દીધો.

"મરી ગયોરે બાપલીયા, દીકરી કાશલી તેં ઘર ઘાલ્યુંરે બાપ ! ઓ મારા દીયર મધુકર તેં મારૂ જડામૂળ કાઢયુંરે બાપ ! હાય હાયરે મારાં ધોળામાં ધુળ પડીરે બાપ ! ઓહોહો....હો ! ઓ દીકરી તેં અવળા ધંધા કર્યારે બાપ !!"

" અરે આ શું હુમ્બગ! કાશી કાશી કહીને કોણ પોક મૂકે છે?"

" અરે ઓ મારી દીકરી, રાંડ છોકરી કાશલી હાલ ઘરે હાલ ઘરે! ઓ પુનર્લગ્નની પૂંછડી બા, પુનર્લગ્ન કરવા બેઠાં છો તે ઘરે હાલો ઘરે! ઓ મારી ભાણુકી તારાથી તે નાતરે જવાય?"

" ઓ તારીની આ મારા મામા અત્યારે અહીં ક્યાંથી આવ્યા? નક્કી કોઈ અદેખા ખટપટીઆનું કામ! અરે સિપાઈ આ ડોસાને દૂર કરો!!"

" અરે ચલબે ડોસા દૂર ખસ ડોબા! રાભા નકામી ભસ ભસ મૂકી દે!!"

" અબે ઉલ્લુ આતો સુધારાની સમાજ છે. કાંઈ કાયદા બાયદા જાણે છે કે નહિ? યાદ રાખજે હોં વધારે બોલીશ તો જેલમાં જવું પડશે! કાયદા સમજ કાયદા!!"

" વૉય કાયદાની કોથળી? મારી બેટીએ કાળી ડગલી પહેરી એટલે થઇ મોકળી! હાલ, હાલ દૂર જા! ઓ દીકરા કાશલી આ તેં શું કર્યું? બેટા તું રાંડી એટલે ફરીથી માંડી થાય એ સારૂ કહેવાય કે? હાલ્ય પાછી હાલ્ય પાછી!!"

" અરે આ ડોસો તો દીવાનો થયો છે! એ જાણતો નથી કે આ સુધારાની સમાજ છે. અરે દીવાના ડોસા શીખ શીખ જરા સુધારો શીખ, અરે જરા ઠીક ઠીક બોલતાં શીખ!"

" ઓ મારી ભાણુકી! રાંડી માંડે એ તે સુધારો કે કુધારો?"

" અરે ડોસા હું તો ફરીથી પરણી! મેં તો પુનર્લગ્ન કર્યું; ચાલ હવે દૂર થા! સિપાઈ આ ડોસાને બહાર કાઢો!!"

" હત્ત તારા સુધારામાં ધુળ પડે! તારા ભણતરમાં વાટ

ઉઠે અને તારા ડહાપણમાં લાલબાઇ પડે, ગોઝારી કાશલી, તું મારા નશીબમાં કયાં ઘાલી મૂકી હતી! ઓ બાપલીઆ દીકરીએ ડાટ વાળ્યોરે બાપ! ઓહો....હો હો!!"

"મહેરબાન ગૃહસ્થો અને બાનુઓ! આજથી આ કાન્તા અને છેલશંકર વકીલ તથા કાશીબાઇ અને કલ્યાણદાસભાઈ આ સમાજનાં મેમ્બર થયાં છે; તો તે સાહેબો આ સમાજને ટેકો આપવાને માટે બે શબ્દો બોલી પુનર્લગ્નનો પુનરોદ્ધાર કરશે એવી હું આશા રાખુંછું!!"

"મહેરબાન ગૃહસ્થો અને બાનુઓ! હું કાશીબાઈ તમારા શુકનને માન આપી પુનર્લગ્નને વાસ્તે જે કાંઈ ગાંડુ ઘેલું બોલું તે સાંભળવા આપ સાહેબ કૃપા કરશો એમ હું આશા રાખુંછું. ગૃહસ્થો! આપણે ઘણા દિવસથી પુનર્લગ્ન નહિ કરવાના અધમ રિવાજથી પીડાઇએ છીએ. આ અધમ રિવાજ શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે કે નહિ તે આપણે તપાસી શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વર્તવા, અને આગળ વધવા, પગલું ભરીશું!! પુનર્લગ્ન એટલે ફરીથી પરણવું. આ પુનર્લગ્નનો ચાલ આપણામાં અસલથીજ છે, અને તે માટે આપણા પુરાણની કથાઓના મજબૂત દાખલાઓ મળી આવે છે. જુઓ, નળરાજા વનવાસ ગયો અને તેનો પત્તા ન લાગ્યો ત્યારે દમયંતીએ પુનર્લગ્ન કરવા સારૂ ફરી સ્વયંવર રચવા વિચાર કરેલ હતો! બીજું જ્યારે રાવણ મરી ગયો અને મંદોદરી રાંડી ત્યારે રામચંદ્રે મંદોદરીને વિભિષણ સાથે વરાવી; ત્રીજું એજ પ્રમાણે વાલીની સ્ત્રી તારાને સુગ્રીવ સાથે પરણાવી; વળી વધારે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે પુનર્લગ્ન કરવામાં

બિલકુલ બાધ નથી. દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા, છતાં તે સતિ ગણાતી હતી; હવે તમે સૌ વિચારો કે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ છતાં સતિ કેમ ગણાઈ? આમ ઉંડા ઉતરતાં એમ માલમ પડે છે કે દ્રૌપદી પાંચે પતિને સરખી રીતે ચ્હાતી હતી; તો તેવીજ રીતે એક સ્ત્રી અનેક પતિ કરે પણ બધાને સરખી રીતે ચ્હાય તો તે પણ સતિજ ગણાય ! ! "

"થેન્કસ, થેન્કસ, યુ આર પરફેકટલી રાઇટ, રાઇટ, થેન્કસ, શાબાશ, શાબાશ, તમારૂં કહેવું તમામ ખરૂં છે ! ! "

"મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને ભાઈ બ્હેનો !

આ કાશીબાઇએ જે ભાષણ આપ્યું તે વિષે હું બે શબ્દ બોલવા માગું છું. હું કાશીબાઇના મતને બિલકુલ મળતી નથી. જો કે આગલા જમાનામાં પુનર્લગ્નો થતાં હતાં ખરાં; પણ તે જ્યારે પતિ મરી જાય અને તેનાથી જો વિધવાધર્મ ન પળાય તોજ તે કરવામાં આવતાં હતાં અને તેવીજ રીતે કાશીબાઈના કહેવા પ્રમાણે મંદાદરી અને તારા, વિભિષણ અને સુગ્રીવને વરી હતી. બીજું કાશીબાઇએ દ્રૌપદીનો દાખલો આપ્યો, તેમાં તેમણે દર્શાવ્યું કે એક સ્ત્રીએ એકથી વધારે પતિ કરવાજ. તો મારે બોલવું જોઇએ કે અલબત સ્ત્રીએ મન ગમતો એક પતિ કરવો; પણ નહિ કે કાશીબાઈના કહેવા પ્રમાણે એકના અનેક કરવા ! ! દ્રૌપદીએ પાંચ પતિ કર્યા એ શાસ્ત્રની વાત મારે માન્ય છે; તો એ દ્રૌપદી અગ્નિમાં પડતું મૂકી શુદ્ધ અણીશુદ્ધ જીવતી બહાર આવી હતી એ વાત પણ તમારે માનવી જોઇએ ! કારણ કે એક વાતને માનવી અને બીજી ન માનવી એ તો અન્યાય કહેવાય? તો હવે હું જણાવું છું કે આ સમાજના. પુનર્લગ્ન

કરેલ જોડામાંથી ગમે તે કોઇ બાઈ આવી અગ્નિમાં પડતું મૂકી જીવતી બહાર નીકળે તો તમે સ્ત્રીઓ એકના અનેક પતિ કરો નહિ તો અસલથીજ જેમ વિધવા ધર્મ ચાલતો આવ્યો છે તેમ તે ધર્મ તમે પાળો અને તમારી જાતને દીપાવો એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે!!"

"સીટ ડાઉન; સીટ ડાઉન! શેઇમ! શેઇમ! શરમ, શરમ, બેસી જાઓ!"

"થેન્કસ, થેન્કસ, ગો ઓન, સ્પીક ઓન! શાબાશ, શાબાશ, ચલાવો, બોલો!"

જોતજોતામાં ધન્યવાદ અને ધિક્કારનો વરસાદ વરસી રહ્યો; સમાજમાં જબરો શોરબકોર થઇ રહ્યો અને થેન્કસ, શેઇમ, ડીસગ્રેઇશ અને હુરરેના ગંભીર અવાજ છેક ગગન સુધી પહોંચી ગયા; લોકો ધમાધમ કરતા બહાર નીકળવા લાગ્યા અને જેને જેમ ફાવે તેમ બોલવા માંડયું! પ્રમુખે શાન્તિ સાચવવા સારૂ જબરો પ્રયત્ન કર્યો; પણ નિષ્ફળ ગયો, છેવટે સુધારકો થાકીને ચુપ બેસી રહ્યા અને જુના વિચારની હિમાયત કરનારા ગૃહસ્થો તિરસ્કાર બતાવતા એક પછી એક કમ્પાઉન્ડ છોડી બહાર જવા લાગ્યા. ઉછરતા નવીન અને જુના વિચારના યુવકો કમ્પાઉન્ડમાં બથમબથા આવી ગયા; માંડ માંડ લોકોએ તેમને છોડાવ્યા અને સમજાવી સમજાવીને તેમને રસ્તે પાડ્યા; છેવટે રસ્તે જતાં જતાં તેઓ બોલવા લાગ્યા કે "આ તે પુનર્લગ્નનું પારણું કે અનાચારનું બારણું?!!"

ત્રીજો ભાગ સમાપ્ત.